КУЗЬМА
ЧОРНЫ

БАЦЬКАЎШЧЫНА

А. К. Б.

КУЗЬМА
ЧОРНЫ

БАЦЬКАЎШЧЫНА

РОМАН

ДВБ
ЛіМ
МЕНСК 1932

Рэдактар *Л. Бэндэ*
Тэхрэдактар *Ул. Сокалаў*
Вокладка *В. Камінскага*
Здана ў друкарню 20-III 32 г.
Падпісана да друку 17-VI 32 г.

Заказ № 1025. 3.000 экз. (10 арк.). Галоўлітбел № 3091.

Друкарня імя Сталіна.

ПЕРШАЯ ЧАСТКА

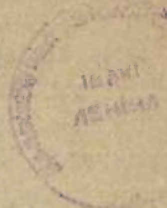

1. ЛЕАПОЛЬД ГУШКА

Каб ведаць колькі працы павінен быў тут класьці чалавек, трэба самому ўбачыць гэтую дзялянку. І камяніца, і глей. Камяніца—наверсе. Там каржакаваты хвойнічак, як і запамятаюць людзі, усё гэтакі-ж самы, росту яму няма. Некаторыя хвоі аж на ралы пабіліся, вершаліна часта віламі ўбок пайшла. Тут камяніца скрозь. Гэта—узгорак над балотам, над асакою, над сіўцом у лагу. Пакуль з узгорку ў балота, яшчэ як на злосьць тую, нібыта і мурог у вочы кінецца, а падыдзеш бліжэй, дык там сівец нібыта што і добрае. Калі мінуць хвойнічак, ідучы ўгару праз яго, дык праз чвэртку кілёмэтра якога разьбяжыцца поле і шлях. Тут трапіш усё-адно як у якую-небудзь іншую краіну: поле ўрадлівае, глею, каменьня—нізваньня. Шлях гасьцінец. Старасьвецкія бярозавыя прысады загінаюцца ўправа, а адтуль ужо спрадвеку патыхала панскім духам: глухенькае месца, панскае і шляхэчае гняздо. Места—так, мае завулкаў і вуліц пад пяцьдзесят; невялічкі гарадок. Стаўшы на ўзгорку, акрай каржакаватага хвойнічку, відаць: чорная вежа сярэднявяковага княжага замку, шэрая касьцёльная вежа, зялёная царкоўная, рудая (абшарпаная бляха) былога бэрнардынскага кляштару. Гэты кляштар, пасьля паўстаньня шэсьцьдзесят трэцяга году, расійская імпэрская ўлада скасавала. Там толькі ў аднэй двухпавярховай мураванай афіцыне, што ў глыбі двара, жылі два ксяндзы і іхнія пакаёўкі, даволі такі дзябёлыя і ў самай жаночай моцы кабецінs. Калі з ветрам, дык тут у хвойнічку нават чуваць як вызвоньваюць гадзіны на замкавай вежы, або як звоняць на мшу ў касьцеле ці ў царкве. Гукі гэтыя за дзесяць кілёмэтраў даходзяць сюды выразна. Места гэта тут відаць добра; яно стаіць на даволі такі вялікім узгорку.

Поле па той бок хвойніку роўнае, добрае; калі ў каго ёсьць каму, як і чым урабіць яго, і калі яшчэ яго ёсьць колькі трэба, дык яно табе ў сто столак верне. Але бяда была што траха ня ўвесь гэты абшар панскі. Сяляне абселіся па гэты бок хвойніку. Тут таксама зямля не сказаць каб самая горшая была як дзе ў гэтай мясцовасьці, адно што падроблена яна на мышыныя загончыкі: народ размножваўся, без дзяльбы, калі ў каго і было поля ўмеру, ня жылі. Спрадвеку людзі дзяліліся.

На панскіх і на княжых абшарах, дзе зямля горшая, там запушчаны лясы, а тут—і гляіца, і каменіца, і добрая зямля—усё пайшло ў загоны. Тут сяляне туляцца адзін да аднаго як апенькі на трухлявым пні—лыка, шарачак, бруд у зрэбных кашулях; пот, мазалі і ані званьня прасьветлае гадзіны. Пад сялян гэтыя горшыя кавалкі зямлі пайшлі тады, калі была скасавана паншчына і цар з панамі затыкалі мужычае горла. Тую-ж дробную дзялянку, з якое я пачаў гэтае апавяданьне, нават і пан з царом нікому не адважыліся даць: гэтакая ўжо там нядоля павінна была, няйначай, спасьцігнуць кожнага. Так спрадвеку гэты кавалачак і пуставаў, урэзаўшыся адным бокам у сялянскія загоны, а другім у панскі палетак. Ён нібыта лічыўся панскі, але, разам з тым, і сяляне тут жывёлу сьмела пасьвілі і сівец касілі. А пасьля неяк пан абводзіў з каморнікам свае межы і тут ужо як мае быць далучыў да сябе гэты куток. Паставілі капёж і цяпер ужо ніхто сюды ня меў права паткнуцца. Так ён і марнеў гэты кавалак без карысьці, нават жывёлу на ім ня пасьвілі; сам, значыцца, ня гам, і другому ня дам. На ўзгорку ля каменьня расьлі палыны, на ўзьлеску цьвілі верасы, на прадвесьні адгэтуль на ўзбалоцьце сьцякалі каламутныя ручаіны сьнегавое вады; каршачкі падпільноўвалі дробных птушак, зайцы папстрыквалі цыбамі, калі браліся з княжага поля ўдодні да дзеннае свае дрымоты, уначы ваўкі стрыглі зьверху вачыма лог. У сонечныя дні, вясною ці ўлетку, на ўзьлеску, высланая за доўгія гады хвойнымі голкамі, зямля добра награецца сонцам.

Раз тут спацыраваў хударлявы папок з таго самага гарадка. У сухім сонечным цяпле ён прысеў пад хвойкаю адпачыць. Ён скінуў боты і грэў ногі. Пасьля пачаў павольненька, каб не пакалоць ног, прахаджвацца ўзад і ўперад па сьцежцы. Ці ён які псальм мармытаў сабе пад нос, танклявым бабскім галаском, ці мо' успамінаў якую-небудзь, з юнацкіх яшчэ год сваіх, сэмінарскую

песеньку, ці што іншае—адным словам ён хадзіў тут і ціхенька сьпяваў, зрабіўшы раптам вынаходзтва, што сухая зямля, мяккая ад хвойных голак, і моху, цёплая ад сонца, прыемна можа грэць босыя ногі. Гэта было ўжо тады, калі на гэтай зямлі, праз колькі год ужо, корпаўся чалавек. Тут якраз гэты чалавек і нагадзіўся на папоўскія вочы. Ён браўся за сваю работу.

— Памажы божа,—сказаў папок.

Чалавек зьняў шапку і скланіўся:

— Дзякую, ойча.

— Рай зямны,—сказаў папок, азіраючыся навокал і прагнучы добрым словам памагчы чалавеку ўзараць загон,—птушкі сьпяваюць, бога хваляць, усялякае, значыцца, стварэньне...

— Але, але, ойча.

— Усялякае, значыцца, стварэньне,—ня сьціхаў папок, разамлелы ад сонца і салодкага спачынку і поўны жаданьня ўсхваліць бога за яго вялікія міласэрднасьці да гэтага аратага,—усялякае стварэньне,—папок пачухаў нагою аб нагу,—«хвалите его в кимволех доброгласьнех».

— Праўда, ойча.

Чалавек яшчэ раз зьняў шапку, яшчэ раз скланіўся і пачаў брацца за работу. Увёў каня ў пастронкі, прымайстраваўся і ўзяў у рукі пугу, каб частаваць ёю каня, гэтае, як папок казаў, божае стварэньне, а сам гатовы да чарговага націраньня крывавых мазалёў і да сёмага поту пад зрэбнаю сарочкаю. Неўзабаве, як і заўсёды за гэтаю работаю, на ўсю разлегласьць чуцён быў ягоны цяжкі, зямлісты голас: «но, но, малы! Куды! Но!» Зараз-жа пастронкі напяліся як струны, раскудзеленыя вузлы на іх шморгаліся па конскіх баках (кожны дзень па разы тры пастронкі рваліся), конскія рэбры пачалі хадзіць пад скураю, пара павярнула з шыі гэтага божага стварэньня і яшчэ больш у яго вытыркалі лапаткі, косьці на крыжы і вострая сьпіна. Мухі раіліся ля яго гнойных вачэй—конь, небарак, быў сьляпы.

Гаспадар усё цегавіта і цярпліва, як вол у ярме, пагукваў на свайго каня, конь пяўся, выцягаўся як мокрая п'яўка. Гэтак яны ўдвух поўзалі па гэтай камяніцы, аж пакуль ня прыгнуўся сашнік, скрыгануўшы аб падземны камень і не парваўся пастронак. Конь, відаць, прывык даўно да гэтае радасьці: ён адразу спрытна, не па гадох і сіле сваёй, падаўся назад, але раптам зноў зьвяў. Пакуль сабраўся нагнуцца і, уціснуўшы ў зямлю

губы, згрызьці травы, доўга стаяў, аддыхваючыся і спусьціўшы мысу пад свае ногі. Адна нага папстрыквала ў калені, сама па сабе, як на спружыне, пакуль ён не аддыхаўся. Гаспадар, угнуўшыся зьвязваў пастронак. Пасьля, падняўшы плуг і ўпёршы яго ў камень сашніком, пачаў біць другім каменем зьверху: адгінаў. Ён стараўся як мага шпарчэй зрабіць гэта: сонца стаяла высока, недалёка было да паўдня, а ён усяго некалькі разоў прайшоў з плугам. Неўзабаве ён зноў прычапіў плуг да барка. І адарваў каня ад салодкага забыцьця. Цяпер яны прайшлі ўсяго адзін раз, і то не да канца: конь ня браў больш. Гаспадар выцягнуў плуг з зямлі і пусьціў плытчэй. Конскіх сіл хапіла на тое, каб паволі паўзьці, але пастронак зноў трэснуў. Араты абліваўся потам. Ён сарваў з галавы шапку і кінуў на зямлю. Пасьля скінуў з сябе камізэльку. Конь зноў павярнуўся ўбок грызьці траву. Гаспадар згарнуў рукі: «божа, божа.». Але праз хвіліну ён ужо звыкла абкручваў анучаю на пастронку вузлы каб ня муляла ў конскія бакі. Ён азірнуўся. Да попіка пад'ехала малюпаценькая аднаконная брычачка, хлапчук падганяў гульлівага каня. Ойча духоўны паехаў на спрытным жарэбчыку з спацыру дадому ў гарадок. Жарэбчык падбрыкваў. У гарадку раптам у касьцёле засьпявалі званы—мусіць адпраўлялася імша, або каго хавалі. Чалавек перажагнаўся на далёкія меставыя вежы з крыжамі, павольна абцёр рукавом з ілба пот і ўзяўся за работу.

Так яго дзень пры дні бачылі як ён варушыўся, клапаціўся, тупаў. Але ён ня быў трапяткі. Ён быў высокі, у плячах крыху камляваты. Здаецца, нават, на першы погляд, павольны. Цегавіты. На нагах ён стаяў моцна. Ці сонца грэла, ці вецер дзьмуў, ён усё варушыўся на гэтай дзялянцы. Пачынаў ён работу ў шапцы і камізэльцы, канчаў з голаю галавою і ў зрэбнай аднэй кашулі.

Ён явіўся тут неяк адразу. Успомнілі, што твар гэты быў некаторым людзям тут знаёмы. Яго і раней некаторыя спатыкалі ў гарадку. Хтосьці ўспомніў, што раз бачыў, як ён выходзіў у нядзелю пасьля імшы з касьцёлу; другі бачыў яго на месьце: ён глядзеў як гаспадар прадаваў карову...

Калі ўсё гэта рабілася, (ён ня быў яшчэ сівы. Валасы кучаравіліся з пад шапкі,) суконная гаспадарская жакетка сядзела ў сьвята на ім хоць ня гладка, але і ня кепска: мясцовы кравец (ня той, што абшываў паноў і падпанкаў, а той, што меў справу

з простымі людзьмі) не даганяў лішнє адзежыны да чалавека, а заўсёды напускаў яшчэ на пальцы два паводле меркі. Затое дзецям сапраўды гэта было на падрост, а чалавек мог добра замахнуцца ў гэтай адзежыне.

Ён прышоў раз у гэты куток на ўзбалоцьце ў канцы лета. Людзі бачылі, як ён пільна і задумёнца аглядаў гэтую мясьцінку, хадзіў, стаяў, глядзеў і па той бок хвойніку, і па гэты, нават спускаўся да балота, падкасаўся і пайшоў крыху па куп'і; у асацэ, праз мох, паміж пальцаў у яго пырскала вада. Людзі ім зацікавіліся: тут-жа ўсё было гэтак умеркавана, улегавана дзесяткамі год, гэтак усё было аднастайна, без вялікіх падзей і выдатных здарэньняў. Ён праз некалькі дзён зноў прышоў сюды, але цяпер ужо людзі пасьпелі дазнацца ўсё пра яго. Ужо ведалі, што гэта самы просты чалавек, як апранены, гэтакі сапраўды сам і ёсьць: ніхто іншы, як панскі парабак з двара па той бок гарадка. У яго ёсьць жонка, два сыны і дачка. Ён на пары панскіх коняй робіць пану, а сям'я яго—падзёншчыкі ў тым-жа самым двары. Жонка зарабляе за дзень работы пятнаццаць капеек, а дзеці—ну, вядома, менш, бо яны яшчэ малыя на сталы заработак. Двое меншых—зусім яшчэ дзеці, на работу іх бяруць мала калі, ім не заўсёды знойдзецца работа, (хіба ўвосень у панскім садзе яблыкі абіраць). А большы сын—той ужо можа на падзёншчыну хадзіць.

Гэтымі часамі ня ўтрымаўся парабак і зрабіў вялікую памылку: трапіліся яму маладыя, неабвучаныя коні і вельмі рваліся ў плузе. Дык там дзе араў ён, асталася пара ўзрэхаў. Пакуль ён вярнуўся іх паправіць, аконам заўважыў гэта, і, падрабляючыся пад панскі тон, нарабіў крыку:

— Хлоп, цо робіш!

Парабак быў у злосьці ад конскага ўпартага спрыту. А тут якраз у гэты момант як аконам крыкнуў, кабыла зноў занатурылася. Дык парабак крыкнуў на ўвесь свой панўры голас, ні то на аконама, ні то на кабылу:

— Хлоп! Які я хлоп, каб табе па жываце хлопала.

Аконам кінуўся туды шлягануць нагайкаю па парабкоўскіх плячах, але парабак хістануўся ўбок і аконам з размаху сьперазаў сурамцам пад чэрава кабыле, на якой сядзеў. Кабыла рванулася і памчала аконама па ральлі. Яна гэтак тузянулася ўбок, што аконам, на што ўжо добра езьдзіў конна, а і то не

адзяржаўся, вышмаргнуў адну нагу з стрэмя і бразнуўся вобземлю. Колькі крокаў ён правалокся за кабылай па ральлі, пакуль адарваўся. Парабак пабялеў, у яго пацямнела ўваччу—ён ужо чуў, што запахла бядою. Парабкі, хто быў маладзейшы і сьмялейшы, зарагаталі, гледзячы на аконама, як той валокся за кабылаю. Нават хтосьці гукнуў «ура». Аконам устаў, растапырыўшы рукі, спачатку кінуўся бегчы даганяць кабылу, але ў наступную хвіліну загадаў парабком злавіць яе. Кабылу злавілі і ён, атросшы з сябе зямлю, ускочыў на сядло і дробным трухам пад'ехаў да парабка. Пырскаючы сьлінаю, ён закрычаў:

— Прасіся!

Парабак стаяў, трымаючыся за плуг, пакуль адумаўся.

— Марш ад работы!—зароў аконам,—пану гэтакіх слуг ня трэба.

Парабак паслухмяна пайшоў быў ужо нават з поля, пасьля раптам вярнуўся, сарваў з галавы шапку і заенчыў:

— Паночку, даруйце.

— Вон, гад!.. Даары дня і вон са службы!

— Паночку, я сам ня ведаў, што гаварыў.

— Даары дня, і вон!

Аконам шпарка паехаў у двор, а парабак, унурыўшы галаву ў плечы, пайшоў за параконным плугам. У той-жа вечар аконам як-мае быць удаў парабка пану і назаўтра, калі трэба было выбірацца на работу, парабка паклікалі ў аконамаўскую афіцыну і далі разьлік.

Шмат дзён пасьля гэтага хадзіў парабак па суседніх дварох, шукаючы месца, але ўсе пыталі, чаму не ўпару ён пакінуў служыць там, дзе дагэтуль служыў. А, тымчасам, аконам пастараўся пусьціць пра яго чуткі па дварох і неўзабаве, калі толькі парабак зьяўляўся ў якім-небудзь двары, там ужо казалі яму праста ў вочы:

— А-а, ці ня той гэта самы?

Думка тады зьявілася ў парабка раптам: ён пайшоў да пана прасіцца. Пан меў вясёлы гумар і адразу спаткаў яго рогатам:

— Добра-ж ты сказаў, каб па жываце хлопала. Вясёлы ты чалавек. Жартаўнік.

Парабак тады пасьмялеў перад панам:

— Паночку, няхай пан мне даруе і зноў прыме на службу.

— Э-э, не-не. Я ў гэтыя справы ня ўмешваюся: аконам наглядае за работаю, ён і парабкоў падбірае.

— Я гэта, паночку, не на вас казаў...

— Не пра мой гэта ты жывот казаў?.. ха-ха-ха...

Тады раптам іншая думка запанавала ў парабка: ён абышоў ужо ўсе навакольныя двары і ўжо ўсялякую надзею страціў. Тут зноў-жа ня прымаюць і, відаць, ніколі ня прымуць! Што рабіць?

— Дык няхай пан будзе ласкавы дазволіць мне пабудаваць хатку на тэй панскай камяніцы, што ляжыць аблогам, прападае марна. У мяне рублёў трыццаць ёсьць сабраных за жыцьцё грошай, я куплю дзе-небудзь старыя сьцены і забудуюся. Хоць прытулак мець буду.

— Я мож-б табе і дазволіў, але-ж што выйдзе. Будзе тое, што на маёй зямлі будзе чужая хата стаяць. Як-жа гэта можа быць?

Тут парабак заплакаў, можа нават першы раз у жыцьці. Пан тады ласкава ўсьміхнуўся:

— Купі ў мяне валок пяць зямлі. Я прадам. Я ўвесь той клін, ад вёскі, зьбіраюся прадаць.

Парабак выцер сьлёзы і паставіў рубам сэрца:

— Пану добра жартаваць.

— Ну дык і ты-ж жартаўнік. Мы, значыцца, абодва сабраліся жартаўнікі: я табе зямлю прадаю, а ты мне па жываце хлопаеш.

Парабак скланіўся пану і пайшоў. Раптам нагадзілася пані: яна глядзела праз акно на ўсё гэта і цяпер вышла на ганак, дзе сядзеў пан.

— Дазволь яму паставіць хату, нашто трэба не дазваляць яму. Мужыкі ўсё адно адкупяць зараз тыя палеткі.

— Чакай!—гукнуў пан.

Парабак вярнуўся, яшчэ здалёк зьнімаючы шапку.

— Стаў сабе хату, з самага краю ля мужычага поля.

Пакуль парабак пану дзякаваў, пан ужо ня думаў больш пра гэта: пад'ехаў фаэтон—пан выяжджаў кудысьці. Парабак адумаўся толькі тады, калі ўжо ня было перад яго вачыма пана, адно пыл курэў з-пад гумавых колаў. От тады парабак радасна і рушыў на агляд панскага падарунку. Ён нешта дзён тры ўсё засаб прыходзіў сюды і кожны раз нёс адсюль у сэрцы свае няясныя надзеі і сам сябе падбадзёрваў.

Зараз-жа трэба было выбірацца з панскай хаты і ён выбраўся сюды: жыў як цыган колькі часу ў хвойнічку, пакуль не апытаў старое хаты на знос. Перавезьлі яму хату новыя яго суседзі: сяляне з блізкай вёскі, а склаў яе ён сам і гэтакім парадкам над узбалоцьцем на ўзгорку з краю хвойнічку зьявілася малая як кузьня хаціна.

Цяпер ужо чалавек, б'ючыся як рыба аб лёд, шукаючы на людзях работы, робячы на блізкіх хутарох, пачаў прыглядацца бліжэй да зямлі, што была навокал яго хаты. Ён думаў: мала што зямля ў гэным куточку кепская, але угнаіўшы яе, урабіўшы, даглядзеўшы, будзе неяк-жа расьці на ёй. Расьце-ж вунь у лажку неяк панскі авёс на ёй. І ён тады пайшоў да пана прасіць ласкі, каб той выпусьціў яму ў арэнду з дзесяціну, або дзьве гэтае гляіцы.

— Э-э,—абазваўся пан,—што-ж, я пусьціў цябе стаць на маёй зямлі аднэй нагою, а ты захацеў на ёй цэлым тулавам легчы Не-не, мне дробных пасэсараў ня трэба.

Парабак папрасіў прабачэньня і падаўся назад. Але ён някінуў думкі пра гэтую зямлю: арэнды за яе пан ня мог узяць вялікае, бо што гэта за зямля. А, тымчасам, ён-бы жыў на ёй. Ён-бы даглядаў яе, угнойваў-бы, урабляў. Ён быў-бы сам сабе панам: ён пакінуў-бы быць за парабка. А купіць дзяляначку, зямлі,—на гэта трэба грошы, дый не малыя. Ды, дзе купіш крыху. Калі дзе чуваць прадаецца, дык усё больш.

Адным словам, кожны дзень, ідучы куды-небудзь на работу, або тупаючы без патрэбы ля хаты, калі работы нідзе не знаходзілася (чалавек ня мог уседзець ні хвіліны, склаўшы рукі), ён кідаў вока на лажок унізе і на камяніцу ў сябе пад нагамі· думка яго не магла спакойна мінуць гэтае зямлі, гэтак, як яго нябожчыка бацьку, не пакідала думка пра далёкую радзіму. Бо гэта ня быў ураджоны тутэйшы чалавек.

Калісьці князь, замак якога відаць адгэтуль у гарадку, вандруючы па Эўропе, прыслаў адтуль добрага аўчара: па княжацкіх маёнтках пачала шырока практыкавацца гадоўля мерыносных авец. Аўчароў прыехала некалькі, але разам яны не асталіся, а паразьяжджаліся па маёнтках. Дык бацька гэтага чалавека і трапіў якраз у гэтую мясьціну. Усе проста і думалі, што гэта прыехаў чалавек, які пры князю, пры пану будзе за паўпанка: нешта накшталт аконама, або якога-небудзь вучонага

майстра. Ажно-ж як паглядзелі праз некаторы час, дык гэта проста самы звычайны пастух, адно што ззнаецца вельмі на гэтакіх гатунках авец. Ён іх сам з сынам і жонкаю пасьвіў гэтыя авечкі, ён іх сам даглядаў, сам лячыў, нават сам раз быў назначыў час, калі вэтэрынар павінен быў усёй чарадзе зрабіць прышчэпкі ад матыліц. Часта, седзячы ля аўчарні на сонцы зранку і чакаючы пакуль спадзе раса, калі льга будзе выгнаць на пашу авечкі, ён усё ўздыхаў па далёкай бацькаўшчыне.

— Ну, дык чаго-ж трэба было ехаць сюды, за сьвет, калі ніяк нельга болі па бацькаўшчыне ўтаймаваць,—запыталі яго.

Пакуль адказаць, ён закінуў рукі за сваю магутную загарэлую шыю і маўчаў гэтак колькі часу. А пасьля адказаў. І тады даведаліся, што было там у яго краіне паўстаньне. Той, супроць каго паўставалі, узяў верх і, значыцца, хто быў у паўстаньні, павінен быў уцякаць адтуль. Гэтакім парадкам, і ён з сям'ёю выехаў, і мусіць назаўсёды. Сын яго тады быў яшчэ зусім, можна сказаць, у дзіцячых гадох.

Прозьвішча гэтае сям'і было—Гушкі. Сын звaўся—Леапольд. Іх пачалі клікаць немцамі, дык яны пачалі крыўдзіцца: мы ня немцы. Наша радзіма не Нямеччына, наша радзіма Сілезія. Тады іх пачалі клікаць—сьлянзакі.

Стары Гушка памёр тады, калі сын быў дарослы хлопец. Маці тады ўжо жывое ня было. Сын кожны год наймаўся ўжо ў блізкі панскі двор за сэзоннага аратага, а пасьля і зусім там астаўся за парабка. Радзіму сваю ён найбольш памятаў з бацькаўскіх расказаў, хоць і сам ён крыху памятаў: яна паўставала ў ваччу яго як штосьці далёкае, гэткае, якое ўяўляецца маленства дарасламу чалавеку. У цяжкія хвіліны жыцьця, ён сумысьля выклікаў у памяці сваёй гэтую сваю радзіму: на чужыне цяжка жыць. І ён распальваў ў сабе тугу. Гэтак было і той раз, калі аконам прагнаў яго з работы і калі ён ніяк ня мог дайсьці панскае ласкі. Жонцы, а пасьля і дзецям, ён ня мог ніколі на гэта паскардзіцца: жонка была ўжо тутэйшая.

Леапольд Гушка быў адметны ад тутэйшых людзей: штосьці было адмысловае ў яго вымаўленьні. І яшчэ—гэтак як і бацька—насіў ён ня гэткую, як усе тут, шапку: нешта накшталт магеркі з брылем.

СТАРЫ СУРВІЛА І МАЛАДЫ СУРВІЛЬЧЫК

Пасярод брукаванага рынку ў гэтым пяцьдзесят-вулічным занітатным гарадку стаяў змрочны будынак—два паверхі і вежа. Першы паверх быў схаваны за паўкругам дробных крам, з якіх гандляры, небаракі, прыкаваныя да рысы аселасьці, напрамілуй бог заклікалі да сябе людзей. Гармідар у сьвята, ці ў кірмашны дзень, быў страшэнны. Над жалезным крамным дахам узвышаўся верх будынку і вежа, ня лішне высокая, але гэткая, якая яна і павінна быць, паводле таго, на што яе калісьці будавалі: малюсенькія акенцы як у астрозе, адно над адным, з якіх і страляць льга, і наглядаць ці далёка ад гораду стаў варожы аблог; і верх—готыка. З сярэднявачча захавалася за гэтай будынінай назва—ратуша. Аблупленая змураваная цэгла прастаяць можа яшчэ ня мала часу. Над уваходам у ратушу шыльда паведамляла, што ў гэты стары мех гісторыя ўліла новага віна і віно гэтае тут трымалася як ня трэба лепш. На шыльдзе было напісана: «канцелярия городского пристава». От у нядзелю, калі адбылося ўсё тое, пра што ў гэтым разьдзеле будзе гаварыцца, гэты самы прыстаў і сядзеў перад гэтым самым уваходам на лаўцы. Ён быў проста як лялька. Мясцовы цырульнік толькі што яго выгаліў, а старэйшы пісар у яго канцыляры́і толькі што нацёр яго па нагавіцах і па сурдуце пруткаю шчоткаю. Бялявыя вусы з рыжым адлівам былі заядла падкручаны. Ён сіберным вокам ласкавага бацькі акідаў адда081ы пад яго апёку і ахову горад: ці няма дзе чаго крамольнага або проста непатрэбнага вялікай матушцы Расіі.

Было ніштавата часу па паўдні. Даўно адзванілі ў царкве—адпраўлялася праваслаўная імша. Ад'енчылі таксама і касьцёльныя званы: адпраўлялася імша каталіцкая. Сонца апякала горад, народ варушыўся ў ім. На ганках у касьцёл і ў царкву стаялі натоўпы старцоў—сьляпыя, крывыя, хворыя, няўдалыя. Лернікі круцілі корбы і падсьпеўвалі пад свае леры, ня маючы часу пацерці гнойныя вочы. Бязрукія паказвалі сваё голае калецтва і енчылі, вымушаныя ператварыць свае няшчасьці ў профэсію. У працягненыя рукі, у раскладзеныя шапкі людзі кідалі медзякі—людзі, у галоўнай масе сваёй мала чым не падобныя на гэтых старцоў: сьвяточны шарачак, сьвяточнае зрэб'е, сьвяточныя лапці нават. Адно што зрэб'е было памыта і ў ім ня было не-

чыстаты. Шэрыя твары, без пары старыя, без пары атупелыя. Калі з царквы вышла працэсія і сухарлявы папок узьняў над народам крыж, народ упаў на калені, ня так дзякуючы бога за яго ласкавыя міласэрднасьці да сябе, як проста баючыся ягонае помсты. Натоўп быў повен бяздум'я. Працэсія пайшла навокал царквы і сьледам за ёю пацягнуўся народ, устаючы з кален. Старцом загадана было сьціхнуць. Па самым перадзе працэсіі, крокаў за дваццаць ад яе, трымаючыся рукою за тронак шаблі, плыў паліцэйскі арол. А самую працэсію пачынаў дубаваты нізкі чалавек: голеная барада, вусы, кангеровы пільчак з павыціранымі крыху штрыфлямі. Ён нёс крыж і твар трымаў надзьмуты, як і трэба было рабіць у гэтакую ўрачыстую часіну. А за ім ужо ішлі пратэсы, абразы, пеўчыя, папок і багамольны народ. Абышоўшы навакол царквы, працэсія рушыла ў горад. Але на галоўнай вуліцы раптам ёй перагарадзіла дарогу каталіцкая працэсія. Гэта было нечакана ні тым, ні гэтым. Ісус і Езус на крыжох, што пачыналі кожны сваю працэсію, не пазнаўшы адзін аднаго, каб траха, дык бразнуліся-б адзін аб адзін. Пасьля гэтакае сутычкі, крыжы спыніліся, а за імі спыніліся і працэсіі. Ісуса на крыжы трымаў чалавек з надзьмутым тварам, але кангеровым пільчаку, а Езуса трымаў шляхціц, таксама вусаты і высокі, і адно што ўзьверх пільчака, ці што там у яго было, на яго нацягнена была закрыстыянская комжа. Каталіцкая працэсія вышла з рогу суседняе вуліцы і паліцэйскі арол, перад праваслаўнаю працэсіяй, ад нечаканасьці спачатку сумеўся.

— Пане Сурвіла,—сказаў вусаты шляхціц у комжы,—падайцася крыху на бок, і мы пройдзем паўз вас, разьмінемся.

Праваслаўны крыжаносец яшчэ больш надзьмуў твар і хацеў ужо нават і сапраўды саступіць дарогу, але раптам заўважыў, што адважны паліцэйскі арол падняў угару рукі і падаў каталіцкай працэсіі маўклівую каманду ачысьціць дарогу. Тады ў Сурвілы загаварыў патрыётызм:

— Яно то вам, пане Мазавецкі, спрытней было-б падацца на бок, у вас менш пратэсаў.

— Але нашы харонгі цяжэйшыя.

— Асадзі назад!—раўнуў раптам адважны паліцэйскі.— Жыва! Марш!

Мазавецкі адскочыў у бок як апараны, а за ім сышла на бок і ўся каталіцкая працэсія—харонгі, два балдахіны з ксяндзамі,

народ. Поліцэйскі арол адважна рушыў паўз пераможанага ворага, а за ім пайшла і ўся праваслаўная працэсія. Яна вышла на рынак. Як падыходзіла яна над ратушку, прыстаў узяў пад казырок, і пайшоў поплеч з поліцэйскім. На рынку шмат было народу. Працэсія ішла ў шырокім праходзе паміж вазамі, народ ня зводзіў з яе вачэй. Як яна адышлася крыху, зноў пачалася кірмашная сумятня: чуўся мэталёвы звон—сяляне выпрабоўвалі косы, крамары заклікалі кожнага да сябе, старцы раптам засьпявалі на рынку ўжо; тлум гэты павялічваўся яшчэ ад царкоўнага і касьцёльнага звону. Назад працэсія варочалася ўжо іншаю дарогаю, але прыстаў адарваўся ад яе раней—ён зноў сядзеў на лаўцы перад ратушаю, раз-по-разу прымаючы рапарты ад сваіх удалых службістаў пра тое, як цячэ ў гарадку жыцьцё ў гэтакі тлумны дзень.

Тымчасам, касьцёльная працэсія таксама ўжо адхадзіла сваё. Набажэнства ў касьцёле канчалася. Да касьцёльнае брамы панскія фурманы пачалі падаваць фаэтоны. Самы дарагі фаэтон стаяў перад самаю брамаю, фурман лёдзьве стрымліваў спрыт мышастых рысістых коняй. Ля фаэтону даўно ўжо цёрся высокі чалавек: хто быў у працэсіі, або бачыў яе, пазнавала, што гэта той самы крыжаносец, шляхціц Мазавецкі. Ён распытваў у фурмана, а ці пан адразу паедзе дадому, а ці ў добрым ён сёньня гумары, а ці сапраўды ўжо ён як мае быць намерыў спрадаць кавалак зямлі ад вёскі.

Нарэшце, перад самым канцом набажэнства вышаў з касьцёлу пан з паняю. Паню падтрымлівалі пад рукі пакаёўкі. Пан падняўся да фаэтону. Зараз-жа падскочыла некалькі ні то зьбяднелых паўпанкаў, ні то так сабе няпэўных местачкоўцаў і траха не пабілася за права пасадзіць пана ў фаэтон. Пан даў ім па паўрубля гасьцінца і яны тут-жа пайшлі адразу ў піўніцу наладзіць паміж сабою мір і згоду. Пан сядзеў ужо ў фаэтоне, як падышоў да яго Мазавецкі.

— Дзяндобры, вяльможны пане!

— Дзяндобры, дзяндобры, Мазавецкі!

— Я дазнаўся, пане, што маеце ласку прадаць зямлю?

— Прадаю. А які інтарэс маеш?

— Я, вяльможны пане, хачу купіць.

— Ня купіш.

— Няхай пан будзе ласкавы сказаць чаму.

— Я ўраздроб не прадаю, а ўсё цалкам. Тут трэба або вялікага купца, або згрупавацца, калі купцы гэтакія як ты. Згуртуй людзей.

— Паспрабую, пане.

— Язда!—гукнуў пан, і фурман пагнаў коні.

Мазавецкі тут і забегаў. Перш за ўсё ён акінуў розумам, хто тут з тутэйшых людзей можа купіць зямлю. Адразу яго думка спынілася на Сурвіле. Пакуль што ён больш ня думаў, а адразу рушыў да царквы. Адправа яшчэ ня скнчылася. Яшчэ сьпявалі камусьці «многая лета». Мазавецкі ўвайшоў у царкву і пачаў азіраць народ. Сурвілу ён убачыў ля клірасу: той спрытна падцягваў царкоўнаму кліру задзірыстым голасам, Мазавецкі цярпліва чакаў. А пакуль прычакаў, дык глядзеў і слухаў і разважаў у думках. Філёзофія яго ішла ў гэтакім кірунку: «от-бо хамская гэтая руская вера. Поп гэты—дык няма каб паважна, як, напрыклад, ксёндз, рабіў адправу, а пакручваецца як на ражне, неяк, нават, здаецца, некуды падміргвае адным вокам. А пеўчыя проста дзяруць як дзяркачамі. Хоць-бы гэтаму Сурвілу загадалі змоўкнуць, а то як цьвікам па блясе скрабе, або кажухом па печы. А Хрыстос—дык таксама не палюдзку на крыж прыбіты: не адным цьвіком у дзьве нагі адразу, а па цьвіку ў кожную нагу. От тут і трымайся гэтае веры як хочаш. Дурныя гэтыя мужыкі што ў каталіцтва не пераходзяць». Тут ён успомніў што нядаўна, вядучы каталіцкую процэсію, вымушаны быў даць дарогу процэсіі праваслаўнай, якую вёў Сурвіла. І падумаўшы пра гэта, сказаў сабе пад нос з горкім расчараваньнем: «і не пяройдуць ніколі, калі век вечны будзе гэтакае права». Хацеў нават плюнуць, але ўсё-ж не пасьмеў у сьвятым, хоць сабе і ў праваслаўным, месцы гэтак злосна выказваць свой настрой. Тымчасам клір царкоўны пажадаў рускаму цару здароўя і Сурвіла, перасмыкнуўшы сябе «крестным знаменем», загрукаў ботамі, выходзячы з царквы. «От мужык,—падумаў Мазавецкі,—нават і тут ступіць далікатна ня ўмее».

— Пане Сурвіла!—тузянуў ён яго за рукаў.

— Га?

— Маю да вас інтэрас.

— Які?

Яны разам вышлі на двор і пайшлі поплеч.

— Тут і ўсялякі дурны галетнік забагацеў-бы.

— Дзе гэта?

— А от што пан зямлю прадае. У раздроб ня хоча, дык трэба добрым гаспадаром згуртавацца і адкупіць. Ня чулі хіба што пан зямлю прадае?

— Чуць то чуў.

— Ну дык чаго-ж?

Пакуль яны прайшлі палавіну дарогі да Сурвілавага воза, дык ужо гладка дагаварыліся да таго, што ім абодвум патрэбна было. Мазавецкі, часамі, нават трымаючы Сурвілу за локаць, гэтак разьвіваў сваю думкі:

— Вы, пане Сурвіла, ня думайце, што мы прагадаем, калі зьбяром на гэтую куплю вялікі гурт. Мы можам нават усялякае галетніцкае драбязы назьбіраць, няхай дадуць хоць па сто рублёў кожны. На гэтыя грошы мы і адрэжам кожнаму, колькі яму варта будзе павэдлуг яго часьці. Нам абы ня выпусьціць, пане Сурвіла, я-ж кажу, з рук лепшых кавалкаў, нават каб і па паўвалокі захаваць за сабою, але я думаю, што і па валоцы, а можа нават і больш загорнем у рукі. Галетніцкая драбяза, я-ж кажу, нам ня страшна. Абы іншага купца сюды ня пусьціць. Бо тады, калі захочам у яго адкупіць крыху, дык яму зарабіць трэба будзе даць не малыя грошы. На колькі ў вас, пане Сурвіла, грошай можа хапіць?

Сурвіла адказаў не адразу. Гэта Мазавецкі адразу можа сыпануць словамі: розум ён мае вастрэйшы. А Сурвіла, дык гэты мае галаву тупейшую і мазгі павальнейшыя. Але ўжо затое калі наважыць што, дык тады ніхто яго не перапрэ. Калі ўжо ў які бок яго мазгі павернуцца, дык хоць калом іх тады падважвай, усёадно назад не адвернеш. І цяпер, падумаўшы, колькі яму ў меру трэба было, ён усталяваў думку, што і сапраўды лепш ня прыдумаеш. Дык ён кінуў галавою ў знак згоды. Мазавецкі зноў загаварыў:

— Ну дык згуртоўвайце людзей, якіх ведаеце, а я таксама ня буду спаць у шапку.

— Гэта трэба падумаць каго. Спрадвеку кажуць, што хаўрус—гэта гнюс. Вазьмі каго ў хаўрус не памеркаваўшы, дык тады...

— Ну дык памятайце... От, напрыклад, першага гэтага сьлянзака, Гушку гэтага. Ёй даўно падае каб дзе зямлі. А тымчасам у яго сёе-тое з грошай павінна знайсьціся. Я хоць у яго кі-

шэню не глядзеў, але думаю, што ён сабраў крыху. Ён зборлівы чалавек. І працавіты. Ён у мяне з сям'ёю вясною як рабіў на полі падзенна дык—я ведаю: ты адно націскай на яго і ён табе як вол будзе работу варочаць. Вам гэта трэба з ім пагаварыць, бо тая мясьціна, дзе ён пабудаваў сабе хату, якраз-жа з вашым палеткам мяжуецца. І вам, купіўшы, якраз прыдзецца браць тую зямлю, што датыкаецца да вашай мяжы.

— Гэта праўда.

— Ён якраз сёньня тут. Я яго на імшы ў касьцёле бачыў. От вы яго зараз-жа і знайдзеце... А не, дык я яго зараз напэўна ўбачу, ён яшчэ павінен быць ля касьцёлу, я яго напэўна па дарозе спаткаю, я ў той бок іду.

— Добра. Прышлеце яго сюды, я буду ля свайго воза, ля ратушы.

Гаворачы гэтак, яны падышлі пад ратушу. Прыстаў усё яшчэ сядзеў там, але ўжо на крэсьле. Перад ім стаяў маленькі складаны столік і ён на ім запісваў у кнігу прозьвішчы праштрафленых заневашта на кірмашы сялян. Ён быў аддацы службіст і перад народам сам любіў часта рабіць гэтакую работу:

— От і воз мой,—сказаў Сурвіла.

Мазавецкі ўбачыў Сурвілаў воз, прывязаную да яго добрую кабылу, пярэднімі нагамі на расьцярушанай зялёнай кошанцы, і на возе ніштаватую дзежачку.

— Прадаваць што прывезьлі, пане Сурвіла.

— Не, гэта мёду прыставу.

Сказаў ён гэта важна і шчыра, бо цяпер трэба было паказаць Мазавецкаму, што з ім, з Сурвілам, ня страшна пачынаць гэтакую вялікую справу, як купля зямлі ў пана: з ім-жа сам гарадзкі прыстаў добра, значыцца, знаёмы. Але пра гэтае знаёмства Мазавецкі і так добра ведаў. Ведаў нават (пра гэта адразу цяпер падумаў), нашто Сурвіла прыставу і мёд гэты якраз-бо сёньня прывёз: усе гаварылі, што Сурвіла мяркуе ўмясьціць свайго сына прыставу ў пісары. Сына, гэтага ўрвіцеля, якога за распусту тым годам звольнілі з гімназіі.

Мазавецкі пайшоў. Сурвіла пачаў чакаць пакуль прыстаў скончыць.

Нарэшце прыстаў вызваліўся. Ён устаў, пацягнуўся перад усім народам, заядла пазяхнуў, аж сківіцы ў яго трэснулі і зрабіў выгляд, што толькі цяпер заўважыў Сурвілу.

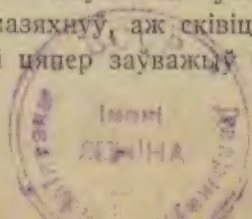

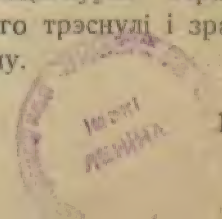

— Здрастуйце, гаспадзін Сурвіла,—адказаў ён на сурвілаўскае прывітаньне.

— Я хацеў-бы да вас на двор заехаць, на малы час,—папрасіў Сурвіла.

Усё-адно як сьвяты дух сышоў раптам на прыстава—гэтак адразу ўсё яму ясна стала, на што гэта Сурвіла набіваецца ўз'ехаць да яго на двор. І ён адразу, у знак таго, што дазваляе гэта Сурвілу, адказаў:

— У мяне было суджэніе ў канцылярыі. Вашага сына прыняць прыдзецца на службу..

Сурвіла, не чакаючы больш фармальнага дазволу, шпарка ўпрог у аглоблі кабылу і рушыў на двор ратушы. Прыстаў падаўся ў дом. Неўзабаве пакаёўка прымала на дварэ ад Сурвілы дзежку з мёдам, а сам прыстаў стаяў на ганку і запрашаў Сурвілу, паказваючы рукою на лаўку:

— Садзіцесь, гаспадзін Сурвіла.

Сурвіла сеў і адразу расказаў, якую яны з Мазавецкім справу пачынаюць рабіць. Прыстаў зацікавіўся і нават парады пачаў падаваць. Відаць было адразу, што калі тут будзе яшчэ адна дзежка мёду, дык справа можа дайсьці нават да самага гарачага сяброўства. Тымчасам, падышоў і сам малады Сурвіла—пульхны выглянсаваны хлопец. Прыстаў яго адразу і прывітаў з пачаткам яго кар'еры: пакуль што, вядома, пісарчук, але кожны спрытны чалавек павінен выслужыцца.

— Я і сам пачынаў з малога чыну,—пацьвердзіў прыстаў і Сурвільчык спрытна падзякаваў, шмаргнуўшы падэшваю чаравіка па ганку.

Прыставу гэта вельмі спадабалася. А тут яшчэ ўзрадаваны стары Сурвіла падаў танюсенькую, далікатную, як толькі ўмеў, заўвагу, што ў яго яшчэ пчолы не зьявіліся, таксама і парсюкі кормяцца гэтакія, што хоць у Варшаву адпраўляй. Прыстаў тут адразу выказаў першыя адзнакі сяброўства і прыхільнасьці свае да абодвых Сурвілаў. Гэтак удала, пад гэткаю паважнаю апекаю, сурвільчык пачынаў у гэты дзень сваю кар'еру.

Леапольд Гушка знайшоў Сурвілу на гэтым самым ганку. Прыстаў усё яшчэ гутарыў з Сурвілам. Гушка крыху прыбянтэжыўся, убачыўшы прыстава: гэтакага начальства гэтак блізка ба-

чыць ён не спадзяваўся, калі ішоў сюды. Сурвіла паківаў яму пальцам:

— О-о, сюды, сюды!

Гушка падышоў. Прыстаў зьдзіўлена глядзеў на дзіўнага чалавека: нялюдзкая нейкая шапка была на ім. Сурвіла растлумачыў:

— Гэта пра куплю зямлі будзем згаворвацца з ім.

— І ён купляе зямлю?

— Думае.

Прыстаў тут глянуў на Гушку як не на якую-небудзь зусім драбязу. Гушка ўсё стаяў сумеўшыся.

— А чаму ў вас шапка гэтакая?

— Гэта, пане, у мяне захавалася, як у нас там носяць.

— Дзе гэта?

— Мы, бацька мой, значыцца, з Сілезіі прыехаў сюды.

— Але падданства расійскае вы ўжо маеце?

Гушка сьпярша падумаў, што гэта пытае прыстаў. Пасьля здагадаўшыся, вінавата скрывіў губы ва ўсьмешку:

— Не, мы падданства ня прымалі.

— Дык як-жа вы зямлю зьбіраецеся купляць, ня меўшы тутэйшага падданства?

Гушка зьбянтэжана маўчаў.

— Як-жа гэта, павінны прыняць падданства.

Тут Сурвіла падаў голас:

— Ну, калі трэба прыняць, дык і прыняць. Што-ж там!

Гэта было Гушку як пярун з неба: спачатку, калі Мазавецкі, спаткаўшы яго па дарозе з касьцёлу, растлумачыў яму, пра што яму варта пайсьці пагаварыць з Сурвілам, ён адчуў, як радасная надзея яго ўсяго ўскалыхнула: сярод добрых людзей, разам з імі, ён як-небудзь агорае сабе зямлі крыху і пачне жыць па чалавечы. Толькі думка пра грошы адразу разанула яго. Але Мазавецкі растлумачыў, што на дзесяціны дзьве, або тры адразу ня так шмат грошай і трэба: трэба на задатак, а пасьля можна на выплату. Леапольд Гушка падумаў: можна на гэтакую шчасьлівую справу і адзежу, якая ёсьць, прадаць, і нават усё, што ў хаце ёсьць, пакрысе, жывучы, зноў гэта набудзецца. І ўдзячны Мазавецкаму і Сурвілу, што яны пра яго ўспомнілі ў гэтакай справе, што хочуць яму памагчы, пайшоў да ратушы. Тымчасам, падданства гэтае, яго ашаламаніла. Ён адно разьвёў рукамі і ня

ведаў што сказаць. Прыстаў нават ужо гатовы быў убачыць тут крамолу. Тут Сурвіла зноў сказаў:

— Што-ж, падданства, дык падданства.

І пачаў зьбірацца дадому. Сын яго пайшоў ужо ў горад з бацькам. Цяпер ён ужо дадому не паедзе, астанецца тут, заўтра яму ў канцылярыі трэба быць. І заўтра-ж бацька зноў сюды прыедзе, улягоўваць яго на кватэры.

Сурвіла міргнуў Гушку, каб ён садзіўся на воз. Той сеў. Сурвіла горадам праехаў паволі, каб ня трэсла па бруку. А за горадам пагнаў кабылу моцна. І ўсю дарогу ўгаварваў Леапольда Гушку, што яму адно і застанецца—прыняць падданства. Гушка маўчаў, зьвесіўшы ногі з боку драбіны над дарогаю. Магерка з брылем налезла яму на самыя вочы. Сьвятло радасных надзей туманілася тым, пра што ён дагэтуль ніколі ня думаў.

3. ПУСТАЯ ХАТА

У нядзелю зранку высокі хлопец падышоў да Гушкавае хаты. Відаць ён не малую дарогу прайшоў шпарка, бо расчырванеўся ад хаты. Ён прайшоў упоперак праз хвойнік і, стаўшы ля хаты, адно момантным зіркам акінуў навокал тут разьлегласьць і як-бы з расчараваньнем нейкім, хутчэй падаўся ў хату.

— От і Адаська,—спаткала яго з парогу яшчэ ў хаце жанчына.—Як-жа гэта ты, сынок?

— На нядзелю адпрасіўся ў аконома, а пару коняй маіх таварышы там сёньня дагледзяць. А ўвечары зноў там буду.

— Ну, як табе на новай службе?

— Ат, мама, што тут лішне гаварыць, от служу.

— І нічога аконам не ўспамінае табе таго, за што бацьку прагнаў са службы?

— Не... Яшчэ не ўспамінаў.

— От можа гэтак і лепш будзе, на сталай службе. А то, як дагэтуль, улетку арэш, а зімою і работы не дастаць.

Сын на гэта нічога не адказаў, а пачаў прыглядацца да ўсяго, што рабілася ў хаце. Тут быў сапраўдны разрух. Крывабокая, абточаная ўся шашлем шафа стаяла адцягненая ад сьцяны. Яна была адчынена. У ёй было пуста. На лаўцы перад ёю ляжала ўся выбраная з яе адзежа: Бацькаўская сьвяточная, кароткае да

кален, футэрка, на заячых скурах, мацерын палітон на ваце, усе яе сьвяточныя спадніцы—і дзявочыя яшчэ, і пасажныя; бацькаўскія сьвяточныя боты, што адзяваліся на ногі разы са два на год, ня больш, і хаваліся ў шафе ўжо гадоў, напэўна, ці ня больш за пятнаццаць; ці ня шлюбныя нават гэта яны былі? Усё гэта маці зьвязвала ў клункі, старэнна ўкручвала ў чыстыя дзяружкі.

— Што гэта ў вас робіцца гэткае? Дзе бацька?

— Бацька? Бацька зараз прыдзе. А гэта—гэта мы, сынок, зямлю купляем.

— Якую зямлю?

— Ты даўно ня быў дома, дык нічога і ня ведаеш. Пан тут зямлю прадае. Хаўрусам купляюць людзі, дык і мы ў хаўрус прысталі. На дзьве дзесяціны наважыліся.

— На дзьве дзесяціны?

— На дзьве. Хоць і спрадамо ўсё, але бацька кажа, і праўду кажа, што спачатку колькі год перагараваўшы, а пасьля з даўгоў вылезшы, хоць пачалавечы льга будзе пажыць. Ні на чыю ласку апірацца ня трэба будзе. Тады ні да якага пана за парабка ня трэба будзе ісьці прасіцца...

Яна весела ўсьміхнулася, сьціраючы чорным ручнікам канец лавы, дзе-б мог сын прысесьці.

— ... Што, сапраўды ўелася ў косьці век парабком быць за панскіх слуг. Рабіўшы, стараючыся, дык і на дзьвёх дзесянцінах льга жыць. Людзі жывуць. А гэта—што папродаем увесь свой гэты абыходак—дык яно, жывучы, нажывецца зноў... Нажывуцца гэтыя анучы...

Яна ўсё-ж сумна глянула на сваё паліто і на мужавыя боты і хутчэй загарнула іх ў дзяругу.

— ... Шафу таксама прадаем... гэтак, па рублю, па два, зьбяром на задатак, а рэшту выплачваць будзем. Некаторыя, хто багацейшы, дык тыя на дзесяціны дзьве ўсё адразу плацяць. А ў нас—дык Сурвіла бярэцца пасьля задатку нашу частку заплаціць, а мы яму будзем выплачваць, а за фатыгу яму адробім пакрысе

— За фатыгу адробіце? А ці не прагадаў бацька?

— Ну, а што ты іначай парадзіш. Як жыць? Можа дзе цяпер за парабка зноў прынялі-б, дык, сказаць, ужо ня хочацца. Ліха яго бяры, нават калі там што якое.... значыцца... дык горш усёадно ня будзе.

Сонца засьвяціла проста ў акенцы гэтае хаціны, рухавы пыл пайшоў па хаце ад акна залатым слупам.

— Я-ж яшчэ ў печы не падпальвала, кешкаючыся. Можа ты і есьці хочаш пасьля дарогі?.

— Нічога, вяжэце сабе, рыхтуйцеся...

Жанчына глянула на сына нейкім баязьлівым позіркам, пачуўшы ў ягоных словах як-бы зьдзек. Штосьці яна хацела сказаць, але ён шпарка выйшаў з хаты. Яна асталася адна. Рукі яе апусьціліся, не давязаўшы вузла, і рагі ў прасьцірадле распаўзьліся з пад рук, а з прасьцірадла зноў зьявілася перад яе вачыма чыстая адзежа, на якую дагэтуль яна не дазваляла і пылінцы сесьці. Раптам яна ўстрапянулася і завязала клунак. Усё было скончана, цяпер яна пачала брацца за печ.

На двары Адась пачаў лёскат драбін. Ад вёскі, паўз хвойнік, ехаў хлопец з вёскі, Павел Няміра і поруч з ім на возе сядзеў бацька. Не даяжджаючы яшчэ да хаты, ён убачыў сына і саскочыў з драбін яму на спатканьне:

— Адаська, ты бачыш што мы робім? Маці казала ўжо табе, ці ты яшчэ ў хаце ня быў?— загукаў ён шырокім сваім гарлавым голасам, весела пасьміхаючыся сыну.—Ты адно паслухай. Гэта ні то што за парабка. Тут сярод людзей... Няхай яму там і сапраўды па жываце хлопае. Ха-ха-ха... Адаська, хадзем у хату хутчэй.

Бацькава жыцьцёрадаснасьць штурханула і Адася. Ён пайшоў поплеч бацькі, а ззаду пад'яжджаў Няміра. Як зьлез Няміра з воза ля хаты, Адась тады заўважыў, што ён як-бы ў дарогу сабраны: гэтак Адась дагэтуль прывык яго бачыць толькі тады, калі ён ехаць куды зьбіраецца. Суконная, не па лецe, вопратка была на ім падперазана, а на нагах былі грымучыя боты.

— Куды сабраліся?—запытаў Адась.

— Ну а з бацькам-жа тваім. У места.

— Павязом, брат, набытак прадаць. (Бацька ўздыхнуў, але тут-жа адагнаў ад сябе гэтую хмурнасьць і напусьціў на сябе ранейшую гаварлівасьць). Чорт яго бяры, гэтыя транты, па-чалавечы жыць хачу. (Гаваркі гэтакі бацька ніколі ня быў дагэтуль. Натура яго бадай што пачала рабіцца маўклівая). Я табе, Адаська, скажу па-бацькаўску. Ты яшчэ быў малы, як я першы раз падумаў быў, каб як ад панскага парабкоўства адчапіцца, але і бацьку пахаваў свайго пасьля гэтага, а ўсё за парабка служыў. Ах, ліха яго бяры. Ведаеш сынку, я падаў прашэньне і ўсе паперы што

трэба былі, якія я меў, якія бацька мне пакінуў, каб прыняць расійскае падданства. Бяз гэтага—зямлі нельга купіць, сам прыстаў мне пра гэта казаў.

На сынавым твары анічога не заўважыў ён новага ад гэтага паведамленьня.

—... Я табе, сынку, скажу. Я меркаваўся з маткаю. Мы з ёю ўсё перагаварылі. Я здаровы чалавек, я вазьмуся за справу гэтак, што ніхто ніколі гэтак ня браўся. Мы з маткаю дамо рады і даўгом, і зямлі. І на чужым кані рабіць доўга ня буду—як бачыш свайго прыдбаем. А ты, сынку, якім рублём і паможаш бацьку. Калі пачнецца свая гаспадарка, дык і ты тады парабкоўства кінеш. Тымчасам, Антось яшчэ малы, ён па людзях паробіць пакуль, а Марылька пры хаце будзе...

Увайшлі ў хату і ён, ня спыняючы гаворкі, пачаў хапаць клункі і пакаваць у воз. Пасьля з Нямірам вынесьлі шафу і ўвязалі яе вяроўкамі, а пасьля яшчэ сёе-тое вынесьлі, так што маці аж ня стрывала:

— Ой, гэта-ж нічога ў хаце не астанецца.

Бацька на гэта нічога не адказаў і яна памагла ўмасьціць воз.

Няміра, як сабралі ўжо воз як мае быць і гаспадыня паклікала ўсіх у хату сьнедаць, паглядзеў на воз, паківаў галавою, і ня сьцерпеў:

— Я думаў, што вы адно сёе-тое прадасьце, аж вы ўсё як ёсьць. Што-ж у вас асталося пасьля гэтага? Вы-ж на дзьвёх дзесяцінах, калі нават вы іх і выкупіце, ці набудзеце ўсё гэта назад?

— Я за парабка быў і набыў,—хмурна абазваўся Гушка.

— Унь мы жывом на дзьвёх дзесяцінах, дык скажу вам, што яны, гэта дзьве дзесяціны, самі зьядаюць усё, а нічога не даюць. Ніхто з нашай сям'і на лепшую адзежыну ніяк не ўзаб'ецца каторы год, хоць і ня трэба мне набываць гаспадаркі ўсяе спачатку, як гэта вам прыдзецца.

— А што ты зробіш,—панура абазваўся Гушка і ў голасе яго загучэла ўпартая нецярплівасьць.

Няміра адно паціснуў плячыма.

— От-жа бачыш. Што-ж, ісьці мне на дарогу рабаваць людзей?!

Няміра зноў паціснуў плячыма.

— У пана—во! (разьвёў як мог шырака рукі, з выстаўленымі далонямі), а ў мужыка—во! (зьвёў цесна далоні і апусьціў галаву). Што, ён гэтую зямлю сам рабіў, сам ствараў яе, што прадае?! Бацькі яго ў народу гэтую зямлю адабралі, награбілі, а цяпер прадаюць?! Каб яны сьцежкі пад нагамі ня бачылі!

Гаспадыня адно згарнула рукі і сьлёзы бліснулі на яе вачох. Гушка панура палез за стол, за ім сеў і Няміра. Адась, ня ўзяўшы анічога ў рот, сядзеў ля стала, унурыўшыся. Пасьля як сам праз сябе сказаў Няміравы словы: «у пана—но!, а ў мужыка—во!» Разьвёў і зьвёў рукі.

— Будзем хутчэй сьнедаць,—сказаў бацька.

— Трэба-ж ехаць,—згадзіўся Няміра і заклапочаны твар яго набыў звычайную цегавітасьць. Ярмо жыцьця!

Паволі пачалі яны варушыцца ля возу, выяжджаючы з двара. Гушка адно пацешыў сам сябе:

— Добра што я раней купца згаварыў, цяпер адно: завезьці і аддаць, а то прышлося-б вандраваць, каб ня гэта, па ўсім горадзе. Паедзем, Няміра, ці што?

Адась усьпёрся на плацец і пачаў глядзець на балота пад узгоркам. Маці асталася адна, сьвятым днём можна было цяпер і сябе дагледзець, нічога жывога пры хаце яшчэ ў гэтакіх гаспадароў ня было. Яна села на парозе з сянец на двор і пачала вычэсваць галаву. Сонца сьвяціла ёй проста ў твар. Раптам яна ўспомніла:

— Адаська, ты-ж ня еў нічога.

— Я пачакаю Марылькі. Дзе яна?

Чамусьці яна ўстала і падалася глянуць у хату. Там былі сапраўды пустыя сьцены. Яна, як аслупянелая, стаяла некалькі хвілін, пасьля ня вытрымала жаночае сэрца: вельмі горна было жанчыне ў пустой, у голай хаце пасьля Няміравых слоў, пасьля таго, як Адаська нешта стаў маўклівы адразу... Яна села ў мыцяльніку на ўслон і заплакала. Недачэсаныя васы закрылі ёй вочы і яна не адгортала іх, пакуль ня выплакала ўсіх сьлёз. Адно толькі будзённае зрэб'е асталося ў яе: нават і пасажная ўся адзежына, што ад бацькі прынесла, пайшла ў ход. Што-ж з усяго гэтага будзе? Як будуць жыць дзеці? Як там меншаму ў чужых людзях? Марылька вырастае і што чакае яе?

Яна так і не прычакала ў той дзень, калі Адась зноў прыдзе ў хату. Як аслупянелая яна сядзела на лаве, ні то ў дрымоце,

ні то ў забыцьці. Яна праседзела гэтак, аж пакуль сонца не апускацца пачало кудысьці там, па той бок каржакаватага хвойніку на горад.

— Адась!—гукнула яна, адумаўшыся, але раптам схамянулася:—гэта-ж з паўдня ўніз рушыла!

І кінулася з хаты. А там ужо неўзабаве сам гаспадар, Леапольд Гушка варочаўся дадому. Ён вельмі рухава ўваходзіў у двор.

— Скончана,—сказаў ён,—грошы ў кішэні. Заўтра адно трэба будзе Сурвілу іх перадаць, а ён ужо там паверне іх куды трэба. Ён і Мазавецкі—удвух з панам справу маюць.

Яны пачалі гаварыць удваіх, сеўшы на паравозе, і зноў ясныя, бясхмарныя надзеі апанавалі імі. Леапольд Гушка як-бы малады стаў, гэтакі, які быў калі сватаўся яшчэ да яе. Ён усё на сваіх плячах вынясе! Ён усё зробіць! Разам з ім усё, што трэба каб жыць, набудзецца! І яна сядзела поплеч яго, глядзела на яго, поўная надзей і веры ў яго і ў жыцьцё.

— Цяпер толькі чакаць пакуль папера прыдзе аб нашым тутэйшым падданстве,—задуменна сказаў ён.

І яны яшчэ асталіся сядзець. Туманам тхнула ім па ўзгорак з балота, па той бок хаты неба палала чырвоным агнем захаду. Каржакаваты хвойнік пачаў шаптацца.

Леапольд пачаў зноў гаварыць пра тое, з чаго трэба будзе пачынаць, узьбіваючыся на гаспадарку. Перш за ўсё каня прыдзецца агораць...

Марылька адабрала ад іх гэтую гаварлівую задумёнасьць. Зранку яна ішла паволі—куды сьпяшаць у нядзелю. Адась спаткаў яе недалёка ад хаты—ён ішоў кудысьці нацянькі праз балота. Брат і сястра спакаліся радасна.

— Ты што, у пустую хату варочаешся?—горка сказаў брат.

— Ведаю... Дык што?..

— Нічога,—адказаў ён, падумаўшы.—А я ўжо на цэлы год за парабка згадзіўся. Вырас ужо (цяпер ужо магу быць за парабка, а то раней усё дагэтуль ня прымалі—малы яшчэ, казалі!)

Зьдзек з усяго гэтага гучэў у яго словах.

Яна моўчкі, сама таго не заўважаючы, вурнулася і пайшла поруч з ім. Нарэшце яны разгаварыліся, панурасьць пакінула іх. Яны пачалі жартаваць і сьмяяцца.

— Хадзем да Антуся.

— А дзе-ж мы яго цяпер убачым?—запытаў ён, сам хочучы ўбачыць малога брата.

— А ён па той бок рэчкі з чарадою. Ведаеш што ён цяпер у трох гаспадарсў каровы пасе. І начуе там, у вёсцы...

Яны перайшлі рэчку і знайшлі Антуся ў полі. Ён, здалося Адасю, падрос, выцягнуўся.

— От ты цяпер які стаў!

Антусь быў рад брату і сястры. Ён жартаваў з імі, разам з тым пагукваў на чараду.

... Яны ўжо мой дух чуюць, вельмі-ж рабая Сурвіла карова. Я калі гукну, дык у шкоду ніксолі ня пойдзе. Я ўжо знаравіў іх...

Яны пабылі ля яго ніштавата часу, а пасьля пайшлі да вёскі, дзе Марылька заўважыла сваіх таварышак. Дзяўчата зьбіраліся гуляць у сьвяты дзень, усе—Марыльчыны аднагодкі, калі яшчэ маленства сядзяць у чалавеку, але ўжо і першае юнацтва неўзабаве зьявіцца.

Адась, пакінуўшы тут сястру, адзін пайшоў назад у панскі двор, на той бок гарадка, на сваё парабкоўства.

---

4. НОГІ Ў АНУЧАХ І МОЛАТ У РУКАХ

Той дзень, зусім надвечар, Адася Гушку бачылі ў гарадку. Ён як утрапены які хадзіў і як-бы шукаў чагосьці па вуліцах. У панскім двары таварыш яго так і ня прычакаў, пакуль дагледаць начач коні. Ён прышоў позна, апоўначы, калі ўсе ўжо халастыя парабкі ў агульнай скарбовай афіцыне паснулі. Некаторыя заўважылі, што ён доўга ня клаўся, а сядзеў упоцемку. А як лёг, доўга ня мог заснуць. Назаўтра-ж яго не дабудзіцца было ісьці на работу. Думалі, што што ён проста пагуляў учора дзе ў гасьцёх. Але на полі ён раптам загаварыў інакш, як гаварыў дагэтуль. Перш за ўсё яму не спадабалася, што гэтак рана гоняць араць і гэтак позна, да самага цямна, трымаюць на полі. Пасьля ён пачаў падгаварваць парабкоў запатрабаваць, каб пан падбольшчыў ардынары. Дайшло нават да таго, што калі была пара зьбірацца на абед, дык, слухаючы яго, парабкі раней, чым прыганяты падаў знак, пакідалі работу і пачалі зьбірацца вакол

Адася Гушкі. Прыганяты тут-жа ўспомніў дзевяцьсот пяты год і паімчаўся ў двор сказаць пра ўсё аконому. З гэтае прычыны ўвечары аконам узяў на допыт Адася Гушку і просьбаю, і найбольш грозьбаю, дапытваўся, ці гэта ён сам да ўсяго гэтага дадумаўся, ці ў гарадку яго пэўныя людзі навучылі. Калі-ж Гушка сказаў, што тут кожны ўжо гэтую навуку і сам прайшоў, дык аконам пагразіў пальцам: «ня ідзі, значыцца, па бацькаўскай дарозе, калі хочаш мець службу». Адась Гушка моўчкі пайшоў ад аконома, ня выслухаўшы яго нават да канца. А назаўтра разам з усімі пайшоў на работу. Рабіў ён ня больш як гадзін дзьве. Пасьля таго як аконам напіўся гарбаты, на поле прывялі другога парабка і загадалі Адасю перадаць яму коні, а самому ісьці ў двор. Там яму далі разьлік і ня ўсьпеў ён адысьціся ад двара ў кірунку да гарадка і кілёмэтра, як сьледам за ім зьявіўся на дарозе паліцэйскі і павёў яго ў места. Сам прыстаў трымаў яго перад сабою нешта гадзін са тры, а пасьля пусьціў, загадаўшы сваім людзям ня спускаць яго залішне вока. У наступныя дні, і нават тыдні людзі бачылі, што за горадам, дзе кладуць новую шашу, паміж малатабойцаў, што білі каменьне, ёсьць адзін вельмі малады, гадоў дваццаць напэўна яшчэ няма яму, і ўсё нешта тлумачыць людзям. Яго слухаюць і патураюць яму, спагадліва пакіўваючы галовамі. Нават ужо і слова яго падхапілі, якое ён часта гаворыць. «у пана—во, а ў мужыка—во». І пры гэтым заўсёды, перагаварваючы гэты словы, рабілі рукамі адпаведны гэст. Пасьля заўважылі, што хлопец гэты раптам зьнік недзе.

Дзе ён і як зьнік, бачыў адзін чалавек, нізкі, вусаты, дубаваты ў паходцы і ў голасе. Гэты чалавек аднойчы ў нядзелю сядзеў у прыстава на кухні. Ён цярпліва чакаў, пакуль прыстаў прыдзе пагаварыць з ім. Ён такі прычакаў. Прыстаў сам вышаў да яго і павёў да ясбе ў пакоі. Дубаваты чалавек стараўся ня грукаць ботамі, але пасьля заўважыў, што сам прыстаў нават стараецца каб як мацней адбіваць па падлозе хаду. Тады і ён загрукаў, але раптам-жа сьціх—у прыстава гэта было сапраўднае мастацтва, а ў яго—простая хамаватасьць. Тут чалавек падумаў, што кожнаму мужыку, які выходзіць у людзі, гэтак як-бы хоць і ён сам, трэба адукоўвацца. І ён пазайздросьціў прыстаўскай культурнасьці.

— Садзіцесь,— гаспадзін Сурвіла,—запрасіў прыстаў.—З чым бог прынёс!

— З пад кілбас, і здругою дзяжою мёду,—адказаў чалавек.

— Ды я не пра гэта,—перацяў ягоныя словы прыстаў, вельмі узрадаваўшыся.—Я пра тое,—што чуваць у вас добрага, як жывеце.

І тут-жа падумаў: «Эйш, сукін сын, мужлан. Адразу стараецца, каб я не забыўся, што гэта ўжо другая дзежка мёду!»

— Як жывом, ваша правасхадзіцельства! Жывом. Зямлю купілі. Цяпер раздаем сваім дробным хаўрусьнікам. Некаторыя кажуць, што я іх, з Мазавецкім, ашукаў, што ім горшую зямлю даю, што сабе лепшую узяў. Я пра гэта і прашу міласьці вашага сіяцельства. Каб, значыцца, калі што якое, дык каб памаглі. Заняўся з гэтым хамаўём. Вы сабе ня можаце прадставіць, ваша высокаправасіяцельства...

У гэты час моцныя галасы пачуліся дзесьці за сьцяною, углыбі ратушы. Нейкі атупелы і змардаваны голас гукаў:

— Ты ў мяне зараз усё скажаш.

Пасьля гэтага штосьці загрукала, пасьля плюхнула вада. Сурвіла ня мог уседзець спакойна: па змардаваным голасе ён пазнаў свайго сына. Прыстаў, пачуўшы грукат, выскачыў і праз хвіліну Сурвіла пачуў ягоную заядлую каманду:

— Пракраціць! Вывясьці!

А яшчэ праз момант выскачыў адтуль малады Сурвільчык з расквашаным носам. Ля вока ў яго быў чорны сіняк, а з носа цякла кроў.

— Што з табою, сынок!—кінуўся да яго стары Сурвіла.

Прыстаў, увайшоўшы, загадаў Сурвільчыку зараз-жа расказваць.

Адась Гушка на допыце трымаўся ўвесь час спакойна. Ён упарта маўчаў, калі ў яго пыталі, дзе ў гарадку шукаць ягонае організацыі. Прыстаў і пісарчук Сурвільчык змардаваліся з ім за некалькі гадзін. Прыстаў як вышаў, Сурвільчык захацеў выслужыцца адным махам. Ён пачаў адразу націскаць на Адася.

— Я нічога ня ведаю,—загаварыў ціха змучаны Адась.

Сурвільчык раптам узарваўся з месца, хапіў з пад стала збан вады і лінуў на Адася. Той адразу, з гарачкі, адным махам кулака абараніў сябе.

— А сынок-жа мой,—заенчыў цяпер стары Сурвіла.—І каб хто, а то гэтага сьлянзака сын. Гада гэтага. Бяжы, сынок, на кухню, памыйся хаця.

І сам кінуўся сьледам за сынам ліць яму ваду на твар. Мыючы сынка, ён усё гаварыў, гаварыў:

— ...Ты-ж ня ведаеш яго... Ты дома ня жыў, дык і ня ведаеш... А і ён таксама гэты парабчук у бацькі ня жыў... А божа, а божа...

Хмуры Сурвільчык пасьля гэтага падняўся на кватэру адхайвацца, а стары Сурвіла, пакуль прычакаў часіны яшчэ пагаварыць з прыставам, успамінаў, мармычучы сабе пад нос:

— Ён, гэты Леапольд, як і грошы мне даваў, дык вельмі скоса паглядаў на мяне, як-бы я яго сілком цягнуў у гэты хаўрус. Што я яму павінен чакаць, пакуль ён мне адробіць, што я за яго пану заплаціў... Каб пасьля гэты яго парабчук паказваў сьмела свой галетніцкі дух...

Плян у яго высьпеў тут-жа адразу. Успомніўшы пра дзежку мёду і ня спускаючы з думак нядаўнага здарэньня з Гушкавым, ён адразу пачаў з прыставам пра справу:

— Тут мяне, ваша благародзьдзе, на тэй зямлі ўсё, ёсьць каменіца. Гэтакі неўрадлівы кавалак поля. Яго можна вырабіць, ачысьціць ад каменьня, тады дагледзець, дык і поля ніштаватае будзе. Бацька гэтага самага Гушкі там якраз жыве ў мяне. Няхай-бы ён вырабіў мне гэты кавалак...

— Дык што я павінен зрабіць?—гледзячы кудысьці паверх усяго і стараючыся хутчэй адчапіцца ад Сурвілы цяпер, сказаў прыстаў.

— А каб з гэтым ягоным падданствам пачакаць крыху, тады-б ён на іншую зямлю не палез-бы і там сядзеў-бы. Я думаю, калі бог дасьць, яшчэ забагацею больш, дык і пчол больш разьвяду...

Прыстаў адразу скеміў, што ад яго патрабавалі. Праз некалькі хвілін ён выправадзіў узрадаванага Сурвілу з пакою.

Сурвіла выбраўся дадому позна. Зьмяркалася. На выязьдзе з горадка, ён заўважыў высокага чалавека, што ішоў, проста такі подбегам у горад. Чалавек заўважыў Сурвілу і падбег да яго.

— Гушка, Леапольд!—гукнуў Сурвіла, прыбянтэжыўшыся.

— Мне паказалі людзі... Я бягу шукаць яго.

— Каго?—схітрыў Сурвіла, здагадаўшыся адразу.

— Адасіка. Казалі, што нешта нядобрае з ім сталася: ужо не ў двары робіць, а сядзіць дзень пры дні на дарозе, б'е молатам каменьне. На яго, кажуць, страшна глянуць—ногі ў анучы закручаны і молатам дзень пры дні б'е. Схуднеў, казалі, хто бачыў. Божа мой, божа, што з ім сталася!...

Сурвіла паехаў далей, а стары Гушка пабег у вуліцу Ён выбягаў за горад, туды, дзе пракладалася шаша, але там ужо нікога з рабочых ня было. Ён, сам ня ведаючы навошта, абегаў за той вечар увесь горад і дадому начаваць не пайшоў. Начаваў ён дзесьці на самай глухой вуліцы ў карчомнай стадоле, а назаўтра, ледзь занялося на дзень, кінуўся на новую шашу. Нецярпліва прычакаў ён пачатку работы і абышоў усіх рабочых, шукаючы Адася. Але не знайшоў.

— Няўжо ня бачылі?—распытваў ён усіх,—малады, ногі ў анучы пазакручваны і молат у руках.

— Ва ўсіх нас ногі ў анучы пазакручваны і молаты ў руках,—адказвала яму, аж пакуль ён не апрытомнеў і ня ўбачыў, што сапраўды тут усе падобны адзін на аднаго.

Цалюткі той дзень ён правандраваў па горадзе і не напаў на сьлед. Вельмі павольнаю хадою ён варочаўся назад, да свае хаты ў каржакаватым хвойнічку. У пустую хату больш ямуісьці не хацелася. Сэрцам сваім ён чуў: Адась панёс кудысьці сваю крыўду, знаёмую яму самому з таго часу, калі аканом хацеў яго шлягануць нагайкаю. Ён і сам не стараўся разабрацца цяпер, чаму яго гэтак устрывожыла, што Адась раптам апынуўся з двара на іншай рабоце. У вушшу яго стаяў адказ аднаго з рабочых на шашы: «зьнік недзе раптам, калі гэта той, каго вы шукаеце».

Была ноч, калі ён вярнуўся дахаты. Як чорная кузьня яна стаяла тут на самоце. Балота тхнула туманам, каменьне на ўзгорку перад ім шарэла ў змроку. Цяжка варушылася ў сэрцы—голыя сьцены ў хаце, Сурвілава маўчанка з зямлёю, далячыня яшчэ да тае зямлі, на якую толькі малы задатак удалося даць... Думкі ў яго ня ішлі, а стаялі, навісалі над сэрцам, як хмары на небе. Пайшоў драбнюсенькі дождж. На небе ясьней крыху было там, дзе павінен быў быць месяц.

Паволі падышоў ён пад хату. Пастукаў у акно і сказаў у хаце, што Адась пайшоў на іншую работу. Сон яго ня браў: трэба рабіць, жывучы, а не сядзець рукі склаўшы. Ён раптам падняўся паволі і доўга падпяразваўся па вопратцы. У сенцах абмацаў на сьцяне папярочную пілу і падаўся з ёю праз балота на той бок ручаіны, дзе стаяла града лесу. Там ён доўга ня шукаў таго, што некалькі дзён да гэтага заўважыў: бураломнае дрэва, даўно сухое, ляжала пад навісьсю гальля і вецьця. Ён

выпрастаў з пад вецьця таўшчэйшы кавалак камля і пачаў адпілоўваць. І чым больш піла ўядалася ў дрэва, чым больш яму ўсё цяжэй рабілася пілаваць аднаму, тым спакайнейшы ён рабіўся. Неўзабаве ён адно цягаў пілу, стараючыся шпарчэй адпілаваць: стражнікі часамі мелі звычай абыходзіць лясы з цямна. Адпілаваны кавалак ён узваліў на плечы разам з пілкаю і пайшоў назад дахаты. Пачынала сьвітаць. Ён запаліў у сенцах газоўку і раскалоў пень на дзьве плашкі, акарыў і лепшую плашку адразу пачаў габляваць. Грукаючы, ён паабуджваў усіх у хаце. Марылька не паднялася, а маці ўспаролася, пытаючыся, што яму гэта ўзбрыло на думку рабіць уначы ўлетку.

— А што я пакуль што буду рабіць. Унь людзі просяць калёсы парабіць, абадоў панакуплівалі, а на чым я, на сьцяне буду іх рабіць. А ў дзень я вазьму дрэва варштат зрабіць... Пакінь адно плашку неаброблену, дык—хто мне можа сказаць, што стражнік ня гляне да мяне ў хату. На, патрымай, я ўраўную тут.

Ён яшчэ, як добра разьвіднела, з гадзіну заснуў, пакуль зноў брацца за работу.

Сонца ўзышло ў тумане, ясная імгла цярусілася перагонамі з неба. Ён ужо канчаў сваю гэтую простую штуку—варштат на колы, як у сенцы ўвайшоў Сурвіла.

— Ну што, чалавеча, пра падданства яшчэ няма нічога з канцаляры?—Хітра сказаў Сурвіла.

— Няма.

— Дык я, чалавеча, гэтак мяркую—можа там ня вельмі сьпяшаюць з гэтым, можа дзе паваляюцца яшчэ паперы, можа ня хутка будзе яшчэ гэта... Дык, пакуль што, бярэце, суседзі, я-ж кажу, гэты клінок каля свае хаты і рабеце. Рабеце сабе, кажу. А калі прыдуць паперы пра падданства, дык тады я вам адвяду вашыя дзьве дзесяціны, паедзем у канцыляру, запішам, пячатку, я-ж кажу, прыб'ем... А, пакуль што, як-жа нам абфармаліцца з гэтаю зямлёю, калі яшчэ вам падданства ня прышло. Рабеце, пакуль што, гэты кавалак, я-ж кажу.

— А як-жа я тут рабіць буду?

— На палавіну мне.

— На палавіну? (Леапольд Гушка акінуў вокам камяніцу і лог.)

— Тут-жа, на палавіну, дык вельмі крыўдна будзе.

— Вам-жа трэба заводзіць гаспадарку, і ўсё... Я вам свайго гнядога канюка дам на выплатку. Ён хоць стары, але яшчэ пацягне, лішне яго не прыціскаючы... З богам, значыцца.

Гушка спачатку не адважваўся. Хадзіў у хату радзіцца з жонкаю, нават з Марылькаю... У якой бядзе ня быў ён, а ўсё-ж палохала яго гэтая камяніца. Нарэшце, праз некалькі гадзін, яны старгаваліся: першыя два гады, пакуль распрацуецца камяніца і дзірванец, Гушка нічога ня будзе даваць Сурвілу. А з трэцяга году будзе даваць яму трэці сноп.

— Дык няўжо аж тры гады якія мне падданства ня прыдзе?— спалатнеў раптам, адумаўшыся, Леапольд Гушка.

— А мы нічога ня можам тут, я-ж кажу, ведаць, гэта справа канцалярская, а мы перад ёю, я-ж кажу, простыя людзі.

— А калі прыдзе?

— Ну дык тады возьмеце свае дзьве дзесяціны.

Пасьля гэтага Сурвіла пацягся дадому, мармычучы сабе пад нос:

— Урабіўшы гэтую камяніцу і гэты лажок, дык тады хоць і паплавец тут можна будзе запусьціць. А тым часам, значыцца... (тут ён памаўчаў)—значыцца, перабраўшыся на хутар, тут паша можа быць добрая, каб адно ён мне яе распрацаваў добра... За гадоў тры—чатыры, ён мне можа гэты кавалак на юхт вырабіць, выпытлюе гэтак, што...

Ён мармытаў доўга, аж пакуль ня прышоў дадому, кладучы сьлед цяжкімі ботамі на зялёнай траве.

5. ЗЯМЛЯ

З тых дзён яго заўсёды бачылі тут. Дзе-небудзь пад імшыстым каменьнем, ад сонца хавалася біклага з вадою, сюды ён прыходзіў сярод работы піць ваду, піў яе доўга, закінуўшы ўгару твар і трымаючы над ім драўляную біклажку, пасьля выціраў рукавом пот з ілба і зноў браўся рабіць. Дзень пры дні ён вазіў каменьне да гораду на шашу і кожны раз не забываўся акінуць вокам рабочых—ці ня зьявіўся сярод іх Адась. Дробныя каменьні ён пазвозіў усе, а вялікія пакінуў на зіму рваць іх порахам. На восень зазябліў клін, каб да зімы ўпрэла ральля,

а ў лагу, дзе апошні раз пан зжаў свой авёс, старэнна заараў ірыжшча. Ён цешыўся, што мае свайго каня, ён даглядаў яго лепш як сябе, клапаціўся пра яго больш, чым пра сваю хату і сям'ю.

Высокая постаць яго была відаць з гасьцінцу і хто часта праяжджаў па ім, так ужо і прывык бачыць яго ў кожную хвіліну на гэтым полі. Знаёмыя давалі яму «памагайбог» і ён моцна заўсёды адказваў з свайго ўзгорку на дарогу. На розных рагох кліну працавалі жанчыны: Марылька і маці зьбіралі каменьне, нават месцамі выкарчоўвалі грасамі задзірванелыя кусты пырніку. Пад плугам спачатку скібы ледзьве адкідаліся і араты, даючы каню перадыхнуць, азіраўся і босымі нагамі ўтоптваў скібы, варочаючыся назад з пугаўём у руках. Ён як-бы хацеў сказаць сам сабе: «бач, як ідзе работа!»

Кучаравая галава амаль што ўсе дні на дварэ ня ведала шапкі. Валасы абвяваліся водырным ветрам з хвойніку, сонца апякала і аратага і зямлю. Ён уставаў яшчэ ўдодні, клаўся апоўначы. Звычайны быў тут малюнак: конь выцягся ў лузе як п'яўка, а за ім налёг на жалеза высокі чалавек.

Кожны дзень з гарадка даходзілі сюды касьцельны і царкоўны звон. На захадзе сонца касьцельныя званы жалобнаю песьняю праводзілі ў вечнасьць пражыты дзень, дзень канаў, а чалавек яшчэ нейкі час аставаўся ў полі. Зьмяркалася, пакрысе пачынала пуставаць на нач дарога, хвойнік пачаў мацней шаптацца. Чалавек канчаў працу, падаваўся да дробнае хаціны, нясучы ў сабе жаданьні і ўсё-ж ясныя надзеі.

У гэтую мясьціну з гораду прыяжджалі на чыстае паветра людзі—найчасьцей сухарлявы папок, два ксянзы, так яшчэ сёй-той, перад якімі гэтаму аратаму няйначай трэба было прастаяць некалькі хвілін і далікатна выслухаць што-небудзь—сьцьвярджэньне факту наконт яснага надвор'я, наконт ласкавай цяплыні сонца, радасьці ўсяго жывога ў прыродзе, шырыні сьвету...

Раз ён сказаў жонцы:

— Як прыдзе палданства, дык тады—з якога-ж тады кавалку мне Сурвіла выража мае дзьве дзесяціны. Можа тады я і гэты кавалак як небудзь пакіну пры сабе: гэтулькі-ж мы тут працы паклалі. Да тых дзьвёх дзесяцін ды яшчэ гэты клінок... Можна будзе жыць.

Нарэшце ён ужо ня меў аніякага намеру калі-небудзь адцурацца гэтае дзялянкі, няйначай як-небудзь яе трэба будзе далучыць да тых дзьвёх дзесяцін.

Але Павал Няміра не даваў яму як мае быць улягаваць у сабе назаўсёды гэтую думку. Ён прыходзіў сюды часамі і ківаў галавою:

— Няхай-бы яна гарэла, гэтакая зямля!

— Ну, а што я іначай зраблю.

Няміра адно паціскаў плячыма, не згаджаўся, але і не казаў нічога выразна. Леапольд Гушка тады гаварыў:

— Вядома, хто спадвеку мае сваю зямлю, дык таму лепш цяпер, абжыўся. А я пычынаю жыць з гэтага. Нічога, год за годам, год за годам... Пачакай, хай адно паддаиства прыдзе.

— А я як жыву? Гэтак сама на дзьвёх дзесяцінах. Што, гэта я жыву? Я гнію, а ня жыву.

Яны тады абое, хоць адзін быў малады, а ў другога ўжо дзеці вялікія былі, садзіліся, як спрадвеку таварышы, на адзін з камянёў і пачыналі гаварыць. Гушка пасьля з одумам уставаў, ня скончыўшы гаворкі і сьпяшаў шпарчэй да пярэрванае работы. Няміра браўся дадому, глядзеў рухавым вокам на спарахнелую салому на застрэшшу, на бацькаўскую хату, на платцы навокал, на засохлую брудаватую гразь на вуліцы, нахмурваў бровы і запрагаў шпарчэй каня, каб надалужыць страчаны час.

На полі корпаліся людзі, цешыліся з новых дзялянчак зямлі, што натрапіліся ім пасьля панскага продажу. Па іржышчы блыталася восеннае белае павуціньне, птушкі зьбіраліся ў вырай, сонца хадзіла нізка. Шарачак, зрэб'е, зьлямцаваная кудзеля варушылася разам з людзьмі на загонах, на межах. Ішоў па дарозе пыл, блекла ўвосень зяленіва, ветракі скрыпелі скрыдламі, перамолваючы дробнае жыта на чорную муку. Лясы ўзвышаліся шчыльнымі сьценамі, княжацкія і панскія аб'ежчыкі стаялі па каморах. Каршакі падпільноўвалі дробнае птаства; біліся на ралы палявыя дзічкі. Восень нясла смугу і доўгія ночы.

Вёсны прыходзілі з каламутаю сьнегавое вады. Вада бегла імклівымі ручаінамі з узгорку, з хвойніку, праз яго ў балотную лагчыну. Цэлымі начамі тады Гушка чуў з хаты, як ваюе вада пад узгоркам. За хатаю, у прыбудаваным аполкавым хляве,

прыслухоўваючыся рухавым вухам да вясны касьцісты небарак конь, выкуплены ад Сурвілы за апошнія капейкі.

Як сьцякла вада і тужэла зямля, абмытае каменьне на ўзьлеску блішчэла пад сонцам, пакуль лета ня ўкрые яго тонкім засьцілам бялявага пылу. І вясна, і лета, і пасьля зноў восень—цяглі за сабою бесканцовае вужышча цегавітай работы. Каменьня на полі ўжо нябыло зьверху, адно траплялася яно ў зямлі, аб яго скрыгітаў плуг. Каменьні на гушкавым узьлеску ляжалі цэлыя сьцірты, але шаша скончылася і больш ня было куды вазіць яго: каму тут патрэбен быў гэтакі матэрыял, тут усё навокал было адбудавана, улегавана, нярушыма. Царкоўныя, касьцельныя і замкавыя вежы маглі яшчэ прастояць стагодзьдзе і больш, муры бэрнардынскага кляштару і так пуставалі. Сярэднявечча заснула тут на абшарпаных, але моцных яшчэ сьценах. На пустых званіцах зімавалі кажаны, гракалі вораны, пад імі, праз браму з адарванай аднэй форткай, праходзілі кожную раніцу тыя два ксяндзы адпраўляюць сваю кожнадзённую імшу ў касьцёлах. Яны ўздыхалі і ўважалі сябе за вялікіх прыгнечаных пакутнікаў за зганбленую праўду чалавечага мінулага, калі красавалася яшчэ калісьці тут бэрнардыны і водгалоскі інквізыцыі даходзілі сюды вельмі выразна, у гэтае места, над якім панавалі вежы княжацкага замку.

Расійская прыстаўская канцылярыя вельмі добра падышла да старое ратушы, як усё-адно на яе яна і будавалася стагодзьдзі да гэтага. Разгладжваючы вусы, прыстаў кожны дзень красаваўся ў гарадку, паліцэйскія арлы аддавалі ўсю сваю шчырасьць і таленты на непарушнасьць вялікай Расійскай імпэрыі на касьцёх бэрнардынскае вялікасьці ў гэтым гарадку.

Адзін з ксяндзоў, нарэшце, пачаў заўважаць Леапольда Ґушку. Было гэта на споведзі. Праз кратчастае акенца спавядальні, ксёндз, распытваючы ў яго пра ўсялякую нават драбязу, дазнаўся раптам, што ў яго праваслаўная жонка. І тут Гушка пачуў гнеўны шэпт зьняважанага гэтакаю навінаю духоўніка. Нарэшце Гушка задаўмеўся, што духоўны ойча ўпікае яго за тое што ён гэтулькі пражыў з праваслаўнаю жанчынаю, пагадаваў ад яе дзяцей, і нічога дагэтуль не зрабіў і нават не спрабаваў рабіць, каб давесьці яе да праўдзівае перад панам богам каталіцкае веры. Тымчасам, жонка праз нейкі час паскардзілася яму, што чула гэта на споведзі, толькі ў кірунку да

праваслаўя, ад папа. Чалавек з жонкаю пагаварылі пра гэта на сьвежую памяць, пасьля—ён пайшоў на сваё поле, на Сурвілаву камяніцу, а яна—у лог, жаць ярыну. Марылька жала з ёю. Антусь да гэтае пары вышаў ужо з пастухоў і першы год зарабляў сталым заработкам сабе на хлеб і адзежу, рэшта-ж, што трэба было яму звыш гэтага, ішло Сурвілу на выкуп зьлізанага аб зямлю плуга, бараны, хамута...

Дзень хіліўся да вечара. Жаць яшчэ аставалася крыха. Марылька з маткаю стараліся скончыць, хоць прыцемкам. Самога Гушкі ні на полі, ні дома ня было, ён, урваўшы на гэта ў гарачую пару вольны дзень, зарабляў дзесьці з канём у гарадку, ці за ім. Яго чакалі дома з хвіліны на хвіліну.

Раптам маці выпусьціла з рук сноп, пахілілася галавою на плячо і прысела на мяжу. Яна яшчэ старалася, каб як гэтага не заўважыла Марылька—дагэтуль заўсёды гэта ёй удавалася: нашто палохаць сям'ю, мала ім і так бяды, жывучы на сьвеце. Але гэты раз ёй было горш, як заўсёды, губілася прытомнасьць. Яна ціха паклікала Марыльку. З спалохам прыбегла Марылька да маці, з гэтакім-жа спалохам адпаіла яе вадою з біклагі—завяла дадому. Нікога ў пустой хаце ня было. Яна пабегла да людзей. Куды бегчы. Яна пабегла сьцежкаю на вёску. Самі ногі скіравалі яе на двор да Паўла Няміры. Той кінуў усю сваю работу і прайшоў да Гушкавых. Сам Леапольд быў ужо дома, маці сядзела на пасьцелі і спрабавала ўставаць. Леапольд Гушка маўчаў.

— Заўтра ў горад...,—панура сказаў ён пасьля. І, нецярпліва чухануўшы калена, кінуў з сашчэмленых зубоў:—Божа мой, божа, самая работа, і так няма каму рабіць.

— Я заўтра магчыму рабіць, гэта са мной не першыня,—пацешыла жанчына.

Марылька заплакала, Гушка больш унурыў галаву. Няміра паглядзеў на ўсіх. Леапольд Гушка пачаў сьцьвярждаць факты:

— Якое дзіва, што яна ўсе сілы свае страціла. Гэтулькі яна тут адных камянёў папацягала, гэтулькі дзірвану гэтага пападрала. Я здаровы, а й то...

Няміра пайшоў на змроку. Марылька правяла яго з хаты, ды так і прайшла з ім аж да самае вёскі. Там была навіна, навiна дзьве, але першую Марылька і Няміра пачулі з абіякавасьцю:

старыя сядзелі ў шэрую гадзіну на бярвенях. Іх было два, абодва пыхкалі люлькі. Старэчымі галасамі яны гаварылі:

— Дык я сам, знацца, чуў ад самога Сурвілы.

— Можа хваліўся?

— Дзе бачыў! Што яму перада мною хваліцца. Кажа, знацца, я ўжо буду ў вас за валаснога старшыню.

— А-а-а, ці бач!

— Буду, кажа.

— А хто-ж яго выбіраў?

— Яшчэ выбіраць будзем, некалі ўвосень. А цяпер стары як прайтрапіўся, нешта, прашпэціўся, дык гэтага ўмасьцілі.

— А-а-а, ці бач!

— Умасьцілі, знацца. Я цяпер, кажа, спаўняюшчы должнасьць, сам гэтак мне і сказаў.

— Ці бач... А што-ж, мяне з табою ня зробяць за старшыню, бо калі часамі праштрапішся, дык з чаго ты ў мяне пацягнеш. А там калі казённыя грошы скруціць, дык у яго пацягнуць ёсьць з чаго.

— Дык гэтак-жа і падбіраюць...

Другая навіна была сапраўды навіна: дома Няміру чакаў ліст ад Адася Гушкі. Пісаў з астрогу, што зараз вернецца, пад нагляд паліцыі, да бацькі.

Няміра правёў Марыльку дадому. Там ужо, у хаціне, было цёмна. Бялелі камяні на ўзьлеску. Лог дыхаў вострым туманом.

Няміра правёў Марыльку дадому. Там ужо, у хаціне, было
Марылька рада была гаварыць з Нямірам.

З таго вечара ў Леапольда Гушкі яшчэ больш падбавіліся сілы да работы: Адась зараз прыдзе. Тады яны ўдвух, гэтакія здаровыя людзі, зробяць сабе гэтакі лад у жыцьці, што ня будуць жадны кавалку хлеба. У Леапольда Гушкі падвоілася старраннасьць, цягавітасьць, сіла.

Гэтак скончылася восень. Яшчэ раз прышла і адышла зіма. Яшчэ адна прайшла вясна і прышло лета.

Дзе-ж Адась? Чаму-ж ён не вярнуўся? Божа мой, божа! Чорны сум па Адасю пачаў душыць Леапольда Гушку.

Няміра зрабіўся ў Гушкавай хаце за свайго чалавека.

---

6. НОЧ

Не сказаць каб у той дзень у Леапольда Гушкі была хоць адна якая-небудзь прасьветлая хвіліна, з прычыны таго, што той дзень быў—ня звычайны дзень: Марылька ішла замуж за Няміру. Марылька і маці, яны гэта рыхталіся з цямна да гэтакае ўрачыстасьці. Сам-жа Леапольд Гушка да самага, можна сказаць, адвячорка ў гэтую справу не мяшаўся: з цёмнага ён паехаў у горадок, павёз воз каменьня знаёмаму карчмару. Той мураваў у сваёй стадоле склеп, на гэты склеп Гушка павінен быў навазіць яму чым найхутчэй каменьня, а за гэта карчмар даў яму наперад, на Марыльчына вясельле, грошай. Праўда, на вясельле гэтых грошай не магло хапіць, рэшту іх давялося ўрываць яшчэ адсюль-адтуль нават два рублі ўзяць на адработак у Сурвілы. Дык, значыцца, Леапольд Гушка з цямна павёз каменьне ў гарадок.

Ён думаў і яшчэ з адным возам справіцца, бо дзень улетку вялікі. Ён павольна сабе ішоў за возам і нешта апошні час вельмі чорныя думкі пра Адася не давалі яму спакою. Яны гналі з чалавека ўсё, што было не пра Адася. Нават выганялі настрой, які мог быць у чалавека перад даччыным вясельлем. Гушка ішоў паволі за канём, пагукваў на яго і сапраўды такі ў думках прасіў бога, каб ён памог яму яшчэ раз справіцца завезьці каменьне: праўдзівей кажучы, каб бог памог гэта зрабіць каню, бо конь ледзьве перасоўваў ногі. Пад скураю ў яго ходарам хадзілі рэбры, галава была панурая і ля вачэй яшчэ больш як калі раіліся мухі. А ён нават ня сьцепаў ужо галавою, каб паадганяць іх.

Усе апошнія дні быў конь гэтакі. Гэтыя апошнія дні вельмі-ж было работы яму: і каменьне вазіў, і на полі рабіў, і Сурвілу адрабляў. Праўда, поле было ўраблена, Гушка выстараўся: на камяніцы (гэта можна сказаць ня была ўжо камяніца) добра расло, добра сьпела і добра павінна было прыбрацца з поля пад працавітымі рукамі гэтае сям'і.

Конь гэты адбрыкаў сваю маладосьць і адрабіў сваю сілу ў Сурвілы, а да Гушкі прышоў дажыць сваю апошнюю старасьць. Тут яно і латвей было гэта: недалёка было балота, куды гаспадар павінен будзе выцягнуць яго косьці.

Гушка ў гэты дзень думаў гэтак: гэты дзень няхай сабе можа і цераз сілу адпрацуе немагушчая жывёліна, але з заўтрашняга дня яна пагуляе ў яго з тыдзень затое. Што мог іначай парадзіць

гэты чалавек. Дарога гэтая гэтак ім абодвым, і каню, і чалавеку, была знаёмая. Апроч камянёў і заработкаў яны за кілёмэтраў гэтых дзесяць ці мала папавазілі з гарадзкога рынку гною за гэтыя гады, угнойваючы камяніцу.

Другі раз завезьці каменьне Гушка так і ня спавіўся ды і ня мог. Конь ня браў. Ледзьве яны вярнуліся назад ад першага возу.

Завёўшы каня за хвойнік на выган, Гушка прышоў у хату, сеў, радасна адчуваючы спачын, пасьля вымыўся, адзеўся ў лепшую адзежыну. Да вечара ён быў гатоў да ўрачыстасьці. Марылька гэтакая была жыцьцёрадасная, гэтакая вясёлая. Маладосьць!

Вянчацца паехалі да таго-ж усё сухарлявага папка, зноў, значыцца, Леапольду Гушку давялося быць у той дзень, пад вечар, у гарадку. Ён ужо цяпер як-бы плыў па хвалістай рэчцы: нават гэта як-бы спачын яму быў. Ён сядзеў на возе, як ехалі ў гарадок, стаяў у царкве за дачкою, недалёка ад яе, як маладых вянчалі, глядзеў як заходзіла сонца і ліло ружовае праменьне праз высокія вокны на царкоўную падлогу, слухаў як дзесьці за царквою, недзе высока, у глыбі званіцы, усядаліся нанач вераб'і. Хрыстос з іконастасу глядзеў на яго хмурна, дзяк драў гэтакім голасам, як усёадно крыкам на ўсе жылы выганяў куры з агароду...

Нарэшце паехалі назад.

У хаце было ўтульна: Марылька прыбрала хату, з якое задумала выйсьці ад бацькоў назаўсёды. У хаце была і мэбля: за гэтыя гады Гушка нарабіў лаваў, зрабіў стол, шафу, адно што ў ёй яшчэ ня было таго, што было спрадана, калі куплялі зямлю, якая ўсё і дагэтуль чакала гушкавага падданства.

У хаце яны засталі чалавека: ён чакаў вясельных і не выпускаў з рук паперкі. Гэта быў дзесяцкі з воласьці, ён з гэтым лістом гэтак не сьпяшаўся-б, каб ня ведаў, што ў Гушкі вясельле, на якім можна будзе выпіць чарку. І ён адразу прынёс паперку. Спачатку ён пацёрся ў куце пакуль яго заўважылі. Тады апраўдаўся:

— Каб я ведаў, дык ня ішоў-бы перабіваць вам сьвята. Ліха яго ня ўзяў-бы, гэтага дакуманту, пачакаў-бы колькі дзён!

— А якога дакуманту?—устрывожыўся Леапольд Гушка.

Госьці ўжо сядзелі за сталом, ужо нават па чарак тры выпілі.

Дзесяцкі падаў гаспадару паперу. Той глядзеў, глядзеў у яе і аддаў назад, крыва ўсьміхнуўшыся:

— Я па-расійску слаба...

Дзесяцкі прачытаў моцна, і ўсе госьці чулі, што Леапольд Гушка з сям'ёю (была пералічана ўся сям'я) робіцца расійскі падданы.

Госьці зашумелі, загаварылі больш, Гушка, здаецца, абняў-бы дзесяцкага, каб не перашкаджаў стол. Ад гэтага дня ён, Леапольд Гушка, забірае ў Сурвілы свае дзьве дзесяціны зямлі. Ды яшчэ як сказаць. Яшчэ-ж гэтая дзялянaчка за ім астанецца. Ён-жа яе гэтак урабіў, гэтак выпытляваў, што не пазнаць цяпер яе. На ёй добра радзіць пачало. Можа яму Сурвіла яе аддасьць на выплатку.

— Садзіся, чалавеча, за стол,—сказаў ён да дзесяцкага.

Дзесяцкі сеў і пачаў баляваць разам з усімі. Леапольд сам наліў яму першую чарку.

Цяпер сапраўды Леапольд Гушка ўсьвядоміў, што дзень гэты яму нязвычайны, адмысловы, адзіны на ўсё жыцьцё: Марылька замуж ідзе. І ўздым апанаваў Гушку. Які чалавек вясёлы і радасны, калі ўсё на сьвеце яму добра ідзе!

Дзень той сапраўды быў нязвычайны. Усёадно як ісьціся пачало на радасьць чалавеку: хтосьці хадзіў перад вокнамі на дварэ.

За хвілін колькі да ўсяго гэтага, абшарпаны, высокі хлопец падышоў з кірунку ад гарадка да каржакаватага хвойнічку.

Ён не пайшоў адразу да хаціны, а агледзеў вёску з узгорку за полем. Ён як-бы не сьпяшаўся. А можа ён быў вельмі стомлены, што гэтак паволі ішоў. Як-бы там ні было, ён прайшоў яшчэ паўз вокны, пакуль ісьці ў хату. Тады яго і заўважыў пад вокнамі стары Гушка. А як толькі заўважыў, адразу кінуўся з-за стала, выбег на двор, адно госьці з непаразуменьнем глянулі на яго.

— Адаська!—закрычаў бацька, кідаючыся да сына ў парозе.— А божа-ж мой, Адаська!

Ён не выпускаў сына з рук, ашчаперыў яго навокал шыі.

— Што гэта ў хаце?—сказаў сын.

— Якраз-жа цябе бог прынёс, сын. Марылька замуж ідзе. За Паўла. За Няміру... Ня ідзі гэтак у хату, Адаська! Пачакай, я табе вынесу свой картовы гарнітур, ня ідзі гэтак, як ёсьць, у хату.

Ён усё стаяў ля сына, як той пераадзяваўся, каб увесьці яго ў хату самому, каб пахваліцца вялікаю сваёю радасьцю перад людзьмі. Адась, кінуўшы вока на хату, убачыў, што ў расчыненых дзьверах стаяла маці. Ад гэтакае нечаканасьці яна як-бы зьбянтэжылася, стаяла ля дзьвярэй і плакала.

— Адась прышоў!—гукнуў Леапольд Гушка, ідучы за сынам у хату.

Адась і сам прыбянтэжыўся ад гэтае ўсяе нечаканасьці Ён пайшоў да сястры і Няміры і горача прывітаўся з імі

Які нязвычайны дзень! Адзіны дзень у жыцьці! Леапольд Гушка бачыў перад сабою берагі шчасьлівае зямлі, да якое плыў з самых маладых год сваіх.

Цяпер пачалася радасная ўрачыстасьць. Пачалася весялосьць. Прайшла гадзіна, праходзіла другая. У хаце зырка гарэлі дзьве лямпы. Дзяўчата засьпявалі. Хлопцы падцяглі. Сам Леапольд Гушка падняўся на сваім месцы за сталом і нечакана сам для сябе ўспомніў старасьвецкую песьню, якую дзесьці калісьці чуў. і першы раз на жыцьці сваім ён засьпяваў:

Дай-жа божа добры час,
Як у людзей, так і ў нас,
І добрую гадзіну—
Разьвеселім радзіну.

Ён яшчэ пасьля свае песьні доўга стаяў, як-бы стараючыся ўпэўніць самога сябе, што—і Адась дома, і зямля ўжо ў яго ў руках, і ўсё, і ўсё добра пойдзе...

Стол канчаўся. Дзяўчаты і хлопцы вышлі на хату, загаманілі яны і на двары. Была месячная ноч. Падышлі вясковыя музыкі, Няміравы прыяцелі, дзьве скрыпкі і цымбалы. Музыкі ўтнулі танцы.

За сталом асталіся сядзець адны старыя.

Да хаты пачалі на музыку, на танцы, зьбірацца людзі з вёскі. Людзі ўсё ішлі і ішлі. І ў тэй меры, як яны ішлі, нейкая трывожная гаворка пайшла паміж іх. Раптам сабраліся ў натоўп, раптам сьціхла музыка, раптам хтосьці адзін моцна загаманіў, а ўсе змоўклі, як сьцяна.

Што гэта!

— От нядаўна! З гораду прыехаў пасланец і выклеіў на Сурвілавай хаце.

— Можа ня прачыталі добра? Хто чытаў?

— Усе чыталі.

Хтосьці з жанок заплакаў, загаласіў:

— А божа мой, божа, гэта-ж і сыну майму трэбаісьці. Пагоняць яго, небараку.

Жанчына згарнула рукі і яшчэ мацней загаласіла. У натоўпе ўжо стаяў Павел Няміра. Ён доўга не распытваў, ён зразумеў усё з першага слова: вайна, і яму заўтра-ж трэба ісьці ў войска. Унурыўшы галаву, ён падаўся ў хату да Марылькі.

Адась сядзеў поплеч з сястрою.

— І табе, значыцца, трэба ісьці,—сказаў да яго Няміра,—разам са мною і ты пойдзеш. Ты-ж цяпер расійскі падданы.

Белы, як палатно, Леапольд Гушка стаяў перад хатаю на дварэ, перад зорным небам, перад засьціламі балотнага туману з логу, на роснай траве, у няжывым месячным сьвятле. Ён адно чуў, як штосьці гняло яго, як згінала да зямлі, як не давала дыхнуць на поўныя грудзі; як сэрца яго тлела, марнела, сьціскалася, чэзла.

---

7. ДЗЕНЬ

Одум яго ўзяў позна: калі занядужала ноч на ўсходзе. Першая сьвітальная бялявасьць расплывалася там, дзе павінна было ўзыйсьці сонца, як Леапольд Гушка вярнуўся ў хату. Хата цяпер была пустая, вясельныя перайшлі на вёску, у Няміраву хату. Прыслухаўшыся, ён пачуў, як ад вёскі чулася яшчэ скрыпка— што-б там ні было, а дагуляць вясельле трэба. Можа таму і не заўважылі былі спачатку, што бацька не пайшоў з вясельлем, з дачкою, у зяцяву хату, што зрабілася ўсё гэта было ў гэтакім трывожным рэзруху. Ён адно цяпер успомніў, што хтосьці цягнуў яго тады і ён адказаў, што зараз ідзе.

Цяпер ён стаяў на дварэ, ля хаты. Штосьці грукнула раптам у хляве за хатаю. Ён пайшоў туды. На гнаі біўся капытамі і шыяй конь. Гушка тут зусім апрытомнеў. Ён на ўсю вялікую сілу сваю ўзарваў плячуком небараку каня і памог яму стаць на ногі. Але той зноў пачаў лажыцца. Тады ён зразумеў усё: зноў рвануўся на ўсе свае жылы і пацягнуў каня ў хвойнік, далей ад сялібы, каб неўзабаве не давялося прасіць людзей памагчы цягнуць яго няжывога. У ціхім хвойніку ён і пакінуў яго.

Што-ж, ісьці цяпер яму на вясельле, ці не?

Ён прышоў туды, як вясельныя разыходзіліся. Добра ўднела ўжо. Тымчасам на вёсцы з іншай прычыны зьбіраўся народ. Ля Сурвілавае хаты ўсе яшчэ чыталі друкаваную паперу: маладыя мужчыны і хлопцы сёньня пакідалі сем'і і кіраваліся ў горад. Да паўдня там павінны былі быць усе.

Некалькі гэтых гадзін прайшло ў вялікім утрапеньні. Леапольд Гушка прышоў з Адасём дадому зьбірацца. А якія там могуць быць залішне вялікія зборы.

Паўдзённае сонца бачылі яны ўжо гатовыя ў дарогу. Маці млела на ганку. Адась і Няміра ішлі разам; бацька, Марылька і хтосьці з Няміравае сям'і таксама праводзілі іх у горад. Самы малады Гушка, Антусь, сядзеў у перадку Няміравага возу, гатовы пасадзіць усіх і везьці. Сумныя яго вочы глядзелі на ўсё гэта яшчэ ўсё з нявінным непаразуменьнем. Раптам Леапольд Гушка штосьці дзіка глянуў у хвойнік: конь, блытаючыся на нагах, нясучы шыю ў пярэдніх нагах, туляўся паміж каржакаватых хвой, бяручыся дадому. Да хлява ён не дайшоў, а перад ганкам кінуўся, і больш ужо не падняўся. З-за гэтага яшчэ на паўгадзіны адцягнуўся ад'езд у горад. Антусь зьлез з возу глядзеў гэтак, як глядзяць на пажар, ведаючы, што ад агню не ўратавацца.

— Што-ж ты не захацеў канаць ня дома,—жорстка сказаў Леапольд Гушка, садзючыся на кладку перад ганкам і падпіраючы рукамі твар.

Сухі бляск зьявіўся ў вачну яго, твар набыў нейкую неперамажную ўпартасьць, цягавітая маўклівасьць, што была ў яго заўсёды пры рабоце, заўладала ім.

— Няхай ляжыць,—скамандаваў ён, ня гледзячы на няжывога каня.—Паедзем!

Пальцы рук яго сьціснуліся, скурчыліся; ён шуганў да воза, роўны, высокі. Здаецца камлявата сьць у плячох яго раптам прапала.

Яны прыехалі ў самы рэзрух. У царкве скончылася адправа. Народу было повен гарадок. Перад ратушаю тросься сьцяг Расійскай імпэрыі. Поп у рызах стаяў на ганку ратушы з крыжам у руках. Адважны прыстаў стаяў поруч яго. Сурвільчык трымаў у руках нейкую паперку, чакаючы моманту, каб пачаць чытаць. Раптам Леапольд Гушка сьціснуў зубы, заўважыўшы: у прыстава за плячыма нярухома трымаўся вусаты сурвілаў твар. Сурвіла

таксама трымаў нейкія паперы ў руках. Валасны старшыня здаваў сваю воласьць у войска.

«Сурвіла гоніць у войска майго Адася!? Сурвіла!»

Твар яго быў страшны, здавалася, ён зараз рушыць, і скрышыць тут усё, гэтак зьмяніўся яго выгляд.

На ратушы крычалі вароны. Адна сядзела на краю ганкавай паветкі, хвастом над ганкам.

— Сегодня все, не только мы русские, а и все иноверцы, населяющие великое наше русское отечество, должны проникнуться единым духом патриотизма, духом великой России»,— скончыў прыстаў сваю прамову, і зьняў шапку.

Сухарлявы папок прыставу першаму даў пацалаваць крыж і дадаў ад сябе:

— «Да снизойдет на главы ваша, верныя сыны России, благодать сьвятаго духа и укрепит вас в борьбе с врагом».

Народ стаяў перад ратушавым ганкам. Папок гаварыў «напутственное» слово новым ваякам.

Натоўп у гэтую хвіліну быў маўклівы. Зрэб'е, шарачак, лыка, зьлямцованая кудзеля зьліваліся ў шчыльную сьцяну. Вочы, вочы, вочы—пакутны позірк анямеў на твары вялікага натоўпу.

Леапольд Гушка рушыў праз натоўп да ганку. І там загаварыў да прыстава:—не даваць яму падданства. Ня хоча ён ні падданства, ні зямлі. Усё адно ён паклаў на няўрадлівай камяніцы за ўсе гэтыя гады сілы і свае, і свае сям'і!

— А-а Гушка!—абазваўся прыстаў.

— Але!

— Але! але!—перакрывіў яго прыстаў.—«В такой день не можешь ответить русским языком».

Гушка адразу падаўся назад у натоўп. Узьнятасьць яго зноў пачала раптам ападаць.

Натоўп маўчаў. Пахла ўжо крывёю, жывым мясам з пад гармат. Натоўп стаяў. Сядзеў адно Сурвіла поруч з сынам, перабіраючы ў руках свае паперы.

Гэта быў малюнак таго дня па ўсёй Эўропе. Народы стаялі. Стаяў расійскі народ. Стаялі забраныя народы, зьдзнаныя абцугамі пад сьцягам Расійскай імпэрыі. Іх гналі заваяваць сабе старое права: з жабрачымі торбамі на плячах дагніць свой век у вялікай турме, і перадаць гэтае права сваім дзецям.

ДРУГАЯ ЧАСТКА

1. ЯК ЛЮДЗІ РАЗУМЕЮЦЬ АДЗІН АДНАГО

Оў што было раз у ясную восень, як займалася на дзень.

Як ішлі людзі—дык ішлі, адны ўцякалі, другія іх гналі. Расійскай армія адступала, гэрманская яе даганяла. А як расійцам удалося прыпыніць фронт, дык гэта адразу ў шэрай салдацкай масе нават нейкую зьбянтэжанасьць абудзіла спачатку. Зноў лезьці трэба будзе на ражон, зноў ісьці самахоць шукаць сьмерці!

Людзі ўжо заселі ў раней прыгатаваныя акопы; ужо умацоўваліся, ужо сапёры браліся за работу. Значыцца—неўзабаве трэба будзе брацца наперад, зрываць немцаў з фронту, спрабаваць адганяць іх!

Дык перад страшным боем, чакаючы яго, як займалася на дзень, у прытульным кутку, паміж хмызьнякоў, шэрая постаць старалася, каб як мага шчыльней дапасьціся да зямлі. Чалавек стараўся, каб хутчэй выбрацца з абсягу вачэй, што маглі бачыць яго адтуль, адкуль ён выпаўз. Ён поўз вельмі паволі, пакуль не адпоўз далёка. А тады ўжо дастаў з кішэні белую хусьцінку, усчапіў на адкручаны ад стральбы штык (стрэльба асталася недзе ў акопах. З якою радасьцю пакінуў яе там чалавек!) і з гэтым імправізаваным белым сьцягам цяпер пабег, сагнуўшыся. Сьцяг свой ён трымаў у выцягненай наперад руцэ. Чалавек меркаваў гэтак: і ззаду могуць заўважыць мой белы сыгнал і на некатары час гэта і іх зьбянтэжыць: можа я афіцыйны пасланец. Адным словам ён цяпер ужо ня поўз, а бег. Наперадзе ўжо бачылі яго і адтуль ня было аніводнага стрэлу. Чалавек задыхаўся, бягучы, нарэшце ён ужо размахваў белым сыгналам. Яшчэ віселі над зямлёю рэшткі тумановага змроку, вельмі можа быць, што там, адкуль выпаўз чалавек, яго зусім не заўважылі, хто-б гэтага

хацеў. Чалавек кінуўся на зямлю перад самым нямецкім акопам і ўпоўз у яго.

— Я ў палон прышоў,—сказаў ён, аддыхваючыся. У палон, у палон! Слова палон там было знаёма. Пакуль яго забралі і павялі акопам кудысьці ў глыб раскапанае лагчыны, ён яшчэ ўсьпеў «пагаварыць» з людзьмі:

— Адзін раз мяне ўжо былі ранілі. Я ледзьве выжыў. А цяпер можа заб'юць. Я не хачу. Я прышоў сам у палон. Мяне прыслалі. Я прышоў уперад за сваіх, сказаць, што зараз яны будуць ісьці сюды, дык што гэта ні з вамі бягуць біцца, а ў палон падаюцца. Каб вы не стралялі. Зараз будуць ісьці, мяне наперад паслалі...

Ён гаварыў, гаварыў, а навокал яго цісnуліся адзін да аднаго гэтакія самыя, як і ён, шэрыя людзі. Яны нічога не маглі разабраць з гаворкі дабраахвотнага палоннага. Некаторыя трымалі ў руках недапісаныя лісты дадому: у лісьце разьвітваліся перад боем з сваімі, на лістох былі сьляды ад сьлязы, якое ня мог стрымаць чалавек.

— У палоне мы можа хоць жывыя астанемся, а тут—няйначай пасіраццца дзеці...

Тут наперад праціснуўся «немец». У яго адрасла барада, ён яе, відаць, нядаўна выстрыг, яна яму, відаць, надазаляла. У яго быў высокі лоб, ноздры, як загаварыў ён, неспакойна ўздрыгвалі. Ля вачэй клаліся тонкія змаршчыкі. Вайсковая магерка была высока паднята з ілба.

— Дзіця,—загаварыў ён,—дзіця, дзіця...

(Ён улавіў слова ў расійскага салдата—«пасіраццца дз-е-ц-і». Ён гэтае слова нейк ведаў).

І ён пачаў гаварыць. Палонны нічога спачатку не зразумеў, пасьля, той, адумаўшыся, зноў сказаў «дзіця» і пачаў успамінаць цяпер польскія словы. Ён моршчыў лоб, часамі нават добра выгаварваў цэлыя сказы. Але не цераз гэтыя польскія словы, якія нейк ведаў германскі салдат, палонны і ён, а з імі і ўсе, хто стаяў тут, пачалі нейк адразу разумець адзін аднаго. Гэтае ўзаемнае разуменьне вырасла адразу. Германскі салдат ужо трымаў за штрыфлі шыняля палоннага, а той трымаўся рукамі за грудзі, і маўчаў з вінаватаю нейкаю ўсьмешкаю, здагадаўшыся цяпер, што ўсёадно яго гаворкі тут не разумеюць. Нарэшце ўсе пачалі гаварыць гэстамі, позіркамі. І ўсю гэтую гаворку пачуцьцяў і ду-

мак стараўся выкласьці палоннаму той, ломанаю сваёю польскаю моваю.

— Каб ня дзеці, я можа-б...

— Дзеці...—выгаварыў тут германец і ўзяўся рукамі за грудзі.

— Бой,—сказаў ён яшчэ, успомніўшы «варожае» слова і паказваючы рукою навокал.

Раптам па акопе пайшла каманда. Палоннага забралі. Перад гэтым барадаты германец патрымаўся яшчэ ў палоннага за руку, у вачох яго блісьнула сьляза, ён ткнуў пальцам сабе ў грудзі і, не пекідаючы трасьці рукамі палоннага, з вялікаю шчырасьцю некалькі разоў назваўся; шпаркаю гаворкаю, скрадваючы гукі:

— Эдврд Лявэр, Эдврд Лявэр... (Эдвард Лявэр).

Палоннага павялі. Каманда па акопе была на тое, што перад акопамі заўважылі рух: шэрая маса паўзла ў гэты бок. Пакуль падпусьцілі бліжэй, калі зручна страляць, заўважылі белы сыгнал. У гэтай мясьціне акопу ведалі, здагадаліся пра што тлумачыў нядаўна добраахвотны палонны пасланец, паказваючы рукою на расійскія акопы. Неўзабаве ў акоп палезьлі зьверху салдаты расійскае арміі, добраахвотныя палонныя.

Добра ўднела, усход здорава ружовіўся. Але яго не заўважалі людзі ў зямлі: над зямлёю, як чорная хмара, навісала чаканьне бою, яно гняло чалавечыя сэрцы. І гэты раз было тое, што нядаўна з першым палонным: нямецкія салдаты трасьлі ім рукі, салдат з выстрыжанаю барадою таксама ўсё называў сябе аднаму, зусім маладому палоннаму:

— Эдврд Лявэр...

Як палонных павялі акопам далей, ён сумна глянуў на апошняга з расійскага палоннага ўзвода і прыпёрся плячуком да земляное сьцяны. Побач яго стаялі гэтак сама на сваіх мясцох яго таварышы.

Увесь той дзень працягнуўся як пакута. Цішыня, нязвыклая, палохала людзей. На змроку Лявэр штосьці зашаптаў раптам свайму бліжэйшаму таварышу. А той неўзабаве пачаў шаптацца з сваім суседам. А як пачало цямнець, як змрок добра навіс над хмызьнякамі, Эдвард Лявэр папоўз ціхенька да расійскіх акопаў: форма і спосаб на гэтую справу выпрацаваліся сёньня зранку. Праз паўгадзіны якое, сьледам за ім, папаўзла з нямецкіх акопаў шэрая маса.

Споўзшы ў акоп, яны з першага зірку зразумелі і маўклівую жорсткасьць гэтых тут людзей, і іх позу: неўзаметку ўпірацца адным плячуком у земляную сьцяну. Гэтак сьцішвалі людзі ў сабе пакутны накіп смутку, злосьці і адвагі.

У тыя дні ў расійскіх газэтах было паведамленьне, што цэлая рота нямецкіх салдат (там, вядома, роты ня было) добрахвотна падалася ў палон. У нямецкіх газэтах таксама было падобнае паведамленьне пра салдат расійскае арміі.

Як палонных накіроўвалі ў тыл, першы ў сьпіс быў упісаны Эдвар Лявэр.

З лагчыны, парэзанае скрозь акопамі, палонных вывелі, блытанымі дарогамі, на гасьцінец. Гасьцінцам проста і пайшлі людзі ў глыб мясцовасьці. Гасьцінцам яшчэ ўсё, як-бы з прычыны нейкае інэрцыі, бязупынна ішлі ў глыб краіны пабітыя часьці расійскага войска. Побач з войскам паўзьлі нязьлічоныя ўцякацкія фурманкі. Часамі яны перамешваліся з вайсковымі абозамі, тады вайсковая навала гнала іх угрунь, аж пакуль сялянскія коні ня падалі і, перакінутая дагары коламі, фурманка не раскідалася па дарозе на дробныя рыштункі. Уцякацкая сям'я старалася выбрацца на абочыну дарогі і прымаць сваю чорную долю ў чыстым полі сярод чужых людзей, а найчасьцей бяз іх. Колы і рэшткі набытку пястрэлі паабапал гасьцінцу; кожны дзень паўз яго выраталі новыя магілы з крыжамі, і бяз іх; небаракі клаліся парыць зямлю пад енкі і сьлёзы сваіх родных пакутнікаў, а праз некалькі часу, ад'ехаўшы крыху далей, тыя самыя, што плакалі нядаўна, хаваючы свайго блізкага, самі разьвітваліся з жыцьцём на гэтым-жа самым гасьцінцы, адно што па іх ня было ўжо каму плакаць. Магілы паабапал гасьцінца дзірванелі шпарка. Таксама шпарка дзікія птушкі і лясная зьвярына зьнімалі з касьцей чалавечае цела: часта чалавек, ня маючы жаднага паратунку, рабіў тое, адно, што ўсяго асталося яму: выбіраў цішэйшае месца сканаць і там на яго не заўсёды маглі адразу натрапіць.

Воінскія часьці, адыходзячы назад гасьцінцам, спрабавалі ўвесь час разганяць сум яснае восені царскімі казармавымі песьнямі.

Палонныя ішлі гэтым-жа гасьцінцам. У той-жа дзень як вышлі яны на яго, пачулі яны страшны гром бою. Гром чулі яны і назаўтра, а пасьля гэтага стала ціха. Гасьцінец абязьлюдзеў, фронт стаяў там, дзе пакінулі яго палонныя. У наступныя дні нават льга

было заўважыць першыя адзнакі руху на гасьцінцы назад да фронту.

На трэці дзень дарогі, яшчэ да паўдня, палонныя ўбачылі перад сабою гарадок: над зборам брудных дамкоў і хатак—старыя вежы. Гарадок повен быў войска.

У самым горадзе палонных доўга ня трымалі. Праз дзён два ім далі месца тут непадалёку: за горадам, у баку ад княжага замку, у спрадвечным хваёвым лесе, ужо з самага набліжэньня фронту, не працавала панская пільня. Цяпер яна згадзілася на выраб лесу на патрэбы войска: масты, дарогі, акопы, эшалёны дошчак і брусоў пад фронт, рабіць умацаваньні.

Палонныя засталі тут усяго з дзесяць рабочых: маладыя ўсё хлопцы, якім яшчэ рана было ісьці ваяваць. Рэшта-ж усе былі на фронце. Ужо ў наступны дзень пільню пачалі пускаць на поўны ход.

---

2. ЯК ЗЬМЕНЬВАЕЦЦА МЯСЦОВАСЬЦЬ

Пасьля ўсяго гэтага роўна праз год, у гэтай самай мясцовасьці, на гэтым гасьцінцы, паміж усялякімі іншымі, малымі і вялікімі падзеямі, адбылося от што.

Уначы, калі зоры зьбіраліся папялець на халодным небе, доўгі эшалён цяплушачных цялятнікаў падпоўз да дзівоснага і нязграбнага зборышча чорных рыштункаў: пад няжывым бляскам застылага неба чарнелі, на адзін схіл, стрэхі; нізкія сьцены адно крыху павылазілі з зямлі; ліхтарныя слупы без ліхтароў, растрыбушаныя, і цэлыя гарматныя перады і набойныя скрыні, кучы разламаных вазоў і колаў, загарадзі, насыпы, штосьці яшчэ бяз формы, шматлікае... Павольны рух чалавечых постацяй, хрыпата і злосьць у галасох...

Эшалён спыніўся стаяць. Ён прастояў нешта ўжо больш за паўгадзіны, як з нізкага бараку выпаўзла насустрач яму чалавек з пятнаццаць вайсковых музык. У цялятніках паадчыняліся дзьверы; павольна, нехаця, гэтак сама як павыходзілі да іх музыкі, людзі вылезьлі з вагонаў, выстраіліся перад імі. Кароткі чалавечак на ўсе свае жылы скамандваў «сьмірна», ноч абазвалася яму рэхам—«гаў-гаў»; падышла нейкая няясная ў змроку постаць, выпрасталася роўна і пачала вітаць людзей.

«Вы пралілі былі кроў за бацькаўшчыну, бог даў вам цяпер, пасьля паправы, зноў прыехаць сюды біць ворага... Герояў бацькаўшчына не забудзе...»

Нешта доўга гаварыла постаць. Ноч усё адкідала, сьледам рэха—гаў-гаў,—людзі ля эшалёна стаялі моўчкі, ніхто, не зварухнуўся.

Тымчасам неба палавела, дзесьці з таго боку, адкуль прышоў эшалён, цадзіўся дзень; людзі, усё стаялі чакаючы каманды; было выгукнута «ўра», музыкі загралі марш. Раптам, там неперадзе, куды падышоў эшалён, грукнулі гарматы, пасьля яшчэ, яшчэ з перапынкамі. Нават пакуль што і ня зусім блізка яшчэ гэта было, наперадзе дзесьці.

У сьвітальным змроку людзкія твары яшчэ больш зрабіліся шэрыя, неспакой і прыгнечаньне зусім апанавалі позіркам шчыльнага шэрагу людзей.

Дзьверы ў цяплушках больш не зачыняліся. Людзі неўзабаве тоўпіліся ля кухні—злосныя галасы, адзіны позірк, адзіны твар.

А як добра ўднела, пачалася маршыроўка. Гарматы ўдзень сьціхлі.

Дзень прайшоў у бязладзьдзі. Людзей формавалі ў часьці. Чыгунка далей адгэтуль ня ішла. На фронтт адсюль накіроўваліся салдаты пеша. Як на тую злосьць, на сьвітаньні тады былі абазваліся гарматы: усе тыя часы было ціха на фронце. Некаторыя нават спрабавалі ў той дзень цешыць сябе: а можа гэта дзе са стараны, ня з фронту чуваць было, можа манэўры якія.

Але гэта не адганяла трывогі і нуды. Гэтак прайшоў дзень. Ніхто не заўважаў залатое восені, здаровага подыху блізкай зімы. Увечары-ж, пасьля паверкі, калі салдатам загадалі лезьці нанач у цяплушкі, адсыпацца перад заўтрашнім паходам на фронт, адзін чалавек, у натоўпе перад трэцяю ад канца цяплушкаю, не палез у дзьверы, а сагнуўся і перапоўз пад вагонам на другі бок эшалёна. Эшалён стаяў на апошняй каляіне: чалавек гэта ўжо ўдзень выгледзеў. Чорная сьцяна раскіданага бараку цяглася там пад адкосам. Чалавек паўз яе і пайшоў, паволі, у лагчынку. А там ужо нейкая дарожка, ці сьцежка, паўз кляны, паўз загарадзь. Поле! Лес! Ужо дайшоўшы да канца сьцяны, чалавек заўважыў, што сьледам за ім, гэтак сама паволі, як-бы нават крадуцца, яшчэ людзі. Іх было два. Адзін, так, у сярэдзіне сьцяны, другі ў пачатку яе. Ну што-ж, чалавек зрабіў выгляд,

што прышоў сюды з цяплушкі за патрэбаю. Аж убачыў, што і той, бліжэйшы да яго, спыніўся. А пасьля і задні. Калі сярэдні баяўся пярэдняга, дык задні баяўся абодвых—ён бачыў перад сабою двух чалавек. І ён спыніўся адразу. Стаяў і не варушыўся, аж пакуль не заўважыў, што пярэднія сышліся разам. Тады і ён пачаў з асьцярогаю падыходзіць. Сярэдні падышоў да пярэдняга не адразу. Ён паглядзеў спачатку, што той, убачыўшы яго, не пайшоў далей, адразу зразумеў і сьмела пайшоў. Яны спаткаліся. На абодвых зьмятыя шынялі, салдацкія пагоны з лічбамі, рэчаў—ніякіх; пануры недаверлівы зірк.

— З каторага вагона?—сьмела запытаў сярэдні.

— З трэцяга. А ты?

Тут падышоў трэці, ім больш згаварвацца ня трэба было.

Пакуль узыдзе месяц, яшчэ цёмна з вечара. А калі паясьнее—там будзе ўжо лес, ня гэтакая голая мясцовасьць. І трое людзей пайшлі. Кожны меў за пазухаю, дзесьці ў нетрах халодных салдацкіх вопратак, кавалак хлеба і больш нічога. Ведалі яны раней адзін аднаго, ці не? Важна тое, што цяпер яны ведалі адзін аднаго, як ня трэба лепш.

Поўнач спаткалі яны ўжо далёка адсюль. Куды яны ішлі? Што іх гнала ў беспрасьветнасьць? Гурт вяселіць людзей. Пакуль ішлі разам, можна сказаць, нічога не заўважалі самі ў сабе. Гаварылі ціха і больш нічога. Паддавалі самі сабе агню.

— Я ўжо раз траха не памёр, нямаведама чаго, за каго і за-што.

А другі ня меў гэтакае яснасьці ў думках:

— Можа яно і ня добра я зрабіў, але—чорт яго бяры з усім Унь мая сям'я жыве ля самае пазіцыі, ня сёньня, дык заўтра можа немец зойме. А я што, адзін буду аставацца ад сям'і? Хоць палонныя дзеці бацьку пры сабе мець будуць.

— А чаму-ж сям'я ня выбралася?

— Выбралася была, але як фронт стаў, дык вярнуліся. Усё лепш як бадзяцца па сьвеце. Жонка пісала яшчэ ў шпіталь, што хата захавалася. От так каля салдат і кормяцца.

— Дык там цябе адразу і зловяць, калі гэта каля салдат.

Чалавек тут кінуўся на зямлю, сьцягнуў з нагі бот і дастаў з шкарпэткі нейкія паперкі. Зрабіў ён гэта гэтак шпарка, што таварышы яго адразу ўбачылі: чалавек з усіх нэрваў сваіх сам

сябе абнадзейвае, сам сябе весяліць. Усё будзе добра. Усё пойдзе як ня трэба ўдалей.

— О! Глядзеце.

Быў лес. І месячная віднага была ў ім. Утрох селі на зямлю. Адзін паліў запалкі, другі растапыраў на сабе шынель, каб і ня тухла, і каб заўважыць агонь нельга было чужому воку. А той прачытаў паперку. Гэта быў самы сапраўдны дакумант, што чалавек, пасьля раны на фронце, пасьля шпіталю, пушчаны дадому на пабыўку, на паправу. Пячатка. Подпісы.

— Дык чаго-ж ты туляешся, а ня едзеш? І чаго яшчэ цябе сюды прывезьлі?

— Бо тут мне блізка дадому. А дакумант гэты я сам сабе зрабіў. О, бачыце?

Ён паказаў некалькі пустых блянкаў, з гатовымі пячаткамі, з подпісамі.

— І праз штаб прайшло, і праз усё, што трэба. Прызнацца, нас некалькі чалавек увесь час кралі пакрысе гэтыя блянкі з габінэту шпітальнага доктара. А другую пячатку, шпітальную, мне паставіў доктараў дзяншчык. Пройдзе тэрмін гэтай паперцы, дык я сабе другую напішу... Вядома, я ня буду на вочы лезьці кожнаму. Мясцовасьць у нас глухая, сядзець буду ціхом у нары.

Тут толькі два астатнія пачулі ў сабе сапраўдную трывогу: што-ж чакае іх дома? Пра гэта яны ня думалі, калі страх перад фронтам пагнаў іх адгэтуль, балазе дадому адсюль кожнаму блізка было.

— Я вам дам па адным блянку, як толькі трапіцца дзе атрамант—панапісваеце дакуманты.

Цяпер яны разам ня ішлі доўга. Дарогі іхнія разыходзіліся. Яшчэ да дня ім давялося разысьціся. Але за гэтую рэшту дарогі было перагаворана ня мала. Пакрысе высьветлілася, што кожны нёс у сабе. Ясна было ім, на гэтым яны пагадзіліся, што надала ім адвагі зрабіць гэта тая лістоўка, што хадзіла па эшалёну, з вагону ў вагон, пакуль іх вязьлі сюды. Цяпер яны ўсё не маглі спусьціць яе з думак.

— Значыцца, сапраўды нешта неўзабаве павінна быць. Калі ўсе адно чакаюць. Калі... прывязьлі як бараноў на зарэз цэлы эшалён. Там, з чацьвертага вагона таксама зьбіраліся шмаргануць. Разьбягаюцца, каму дадому спрытней трапіць. А то ў палон падаюцца.

А другі ўспомніў пра што гаварыла лістоўка.

«Чакайце рэволюцыі! Рабеце рэволюцыю! Годзе непатрэбнае вайны!»

— Нешта павінна быць.

— От я гэтак і падумаў. Думаю сабе—лепш перахавацца дзе-небудзь, каб жывому астацца. Годзе карміць вошай.

Тут, за лесам, адзін разьвітаўся з двума. А ўдвух пайшлі яшчэ разам далей. А на сьвітанку і гэтыя разьвіталіся. Той, што меў з сабою адпускныя з пячаткамі бланкі, абагнуў лясок і вышаў на даволі шырокую дарогу. Быў ужо дзень, як ён як мае быць пазнаў мясцовасьць. Ён тады закрочыў цераз поле туды, дзе відаць было верхавіньне бярозавых прысадаў. Неўзабаве ён быў ужо на гасьцінцы.

Некалькі разоў яму пападаліся насустрач вайсковыя абозы. Ён разьмінаўся з імі. Нарэшце адзін абоз дагнаў яго. Ён адразу, проста па-салдацку, сеў на воз, калі заўважыў, што пры абозе няма афіцэра.

— Куды, зямляк?

— Ды от... у водпуск, на пабыўку пасьля шпіталю.

— А ў якім-жа ты шпіталі быў? З фронту? Якія-ж там шпіталі?

— Ды ня з фронту. У нас-жа гэтакія галовы камандуюць, што самі ня ведаюць, што робяць. З тылу раней прывезьлі сюды, выдаўшы там водпуск, а адсюль ужо я павінен брацца дадому... Накамандуюць яны доўга, калі гэтак будзе!

— Ну пэўна-ж!—узрадаваўся абозны салдат.—Добра кажаш, каманда.

— Ім што,—падаваў усё голас, як-бы сам сабе, адпускнік,—ім камандаваць ня цяжка.

— Ім, добра кажаш, ня цяжка. Ня цяжка трымаць народ у акопах, на пакуце, а самі... няхай-бы сам пайшоў пасядзеў у акопы! А то—я, ды от і ты, другі, трэці, чорт ведае чаго і за што... О,—салдат убачыў ля гасьцінца сьвежыя магілы, паказаў на іх рукою,—о, куды народ кладзецца. І цяпер яшчэ ўсё магілы сьвежыя, паднаўляюцца дзень пры дні. Унь колькі народу бяз дай прычыны зьлягло.

Ён змоўк. У вачох блеснула. Пасьля яшчэ гаворка:

— А за каго я ваяваць буду? Што, нехта пра мяне дбае?

Нехта дбае што мае дзеці дома пакутуюць? Некаму галава баліць, што з майго дзіцяці расьце парабак?

— Можа хто і дбае,—сказаў адпускнік,—можа каму гэта і трэба.

Адпускнік раптам як успомніў што. Ён вельмі ажывіўся, нецярпліва стаў паглядаць на дарогу, на бярозы.

— У нашай часьці ўсе гэтак гавораць як мы цяпер з табою,— гаварыў ён.—У нас там па руках лістоўка хадзіла... Ці ня будзе зараз тое самае як у дзевяцьсот пятым годзе?

Праз некалькі гадзін абозьнік і адпускнік разьвіталіся. Пешаход пайшоў далей гасьцінцам. Ноч была з замаразкам і ён адважыўся начаваць у вёсцы. Гэта была ўжо знаёмая вёска. Там ён натрапіў на вайсковае начальства. Яму трэба было паказаць дакумант. І ўсё гладка сышло. Дык ён назаўтра сьмела пайшоў у свой бок. Стомлены пасьля шпіталю, пасьля дарогі і трывог, ён ішоў паволі і толькі шмат пасьля паўдня падышоў да знаёмага гарадка. За войскам тут ня было куды ўбіцца, каб прыйшлося. Салдат прайшоў праз гарадок, заўважаючы страшэнны вайсковы рух на гэтых мізэрных вулічках. Вышаўшы за горад, ён агледзеў мясцовасьць. Непадалёку, у панскім лесе пачмыхваў паравік. Грэблі і лагчыністыя дарогі скрозь былі выбрукаваны тонкім бярвеньнем і плашкамі. Ля самага гарадка на месцы хвойнага лесу былі адны толькі пні і ядлаўцовы хмызьняк.

Разглядаючы мясцовасьць, салдат ішоў далей. Сонца было ўжо нізка, як ён падышоў да каржакаватага хвойніку на ўзгорку. Налева ад яго ў лагчыне цягнулася доўгая вёска. Панскі шырокі палетак, што ішоў ля яе ад гарадка, увесь спрэс быў пабіты на дробныя загончыкі. Межы пасьпелі ўжо нават удзірванець, паміж імі, як раўчукі, ляжалі вузкія, на тры крокі ўшыркі, палоскі Тут спробавала ўсходзіць, відаць позна пасеянае, жыта. Ля самага хвойнічку стаяў новы, няскончаны зруб новага дамка на два ганкі. За зрубам цягнуўся даўжэзны агарод—агароджа з здаровых жэрдак зроблена, здаецца, на доўгі век.

— От як!—сказаў сам сабе салдат, паглядаючы на зруб і ўваходзячы ў хвойнічак.

Там хлапчук, з вобрацьцю пад пахаю, смачна зацягаўся махорачным дымам. Ні ён салдата, ні салдат яго ня ведалі. Хлапчук

за апошнія гады два вырас і зьмяніўся, зьмяніўся і салдат. Салдат пусьціўся з хлапчуком у гаворку:

— Што ты тут робіш?

— Каня пасу.

— Нашто-ж ты яго пасеш? Цяпер-жа няма тут нідзе шкоды.

— Ого! Спусьці адно з вока, дык уцекачы, што езьдзяць тут па гасьцінцы, як бачыш забяруць.

— Хто гэта дом там будуе?

— Чалавек з нашай вёскі.

— А як ён завецца, гэты чалавек?

— Нашто вам? Вы хіба тут людзей ведаеце?

— Не, я так сабе хачу ведаць.

— Ён завецца Сурвіла.

— У яго хіба хаты няма?

— Чаму няма! Хата ёсьць. Але гэта ён сабе тут гэты кавалак зямлі купіў і цяпер на хутар выбіраецца. Забудоўвае хутар.

— І вайны не баіцца?

— Ну дык ён пачаў будаваць яшчэ як вайна была далёка. А цяпер, вядома, ня будуе. Бачыце, што накрыў саломаю, каб зруб ня гніў. А агарод сеяў.

— А ён хіба багаты, што гэтакі дом пачаў будаваць?

— Ого! Ён, і яшчэ Мазавецкі ёсьць, што жыве ў вёсцы на той бок рэчкі, унь за тэй лагчынаю. Наша вёска паабапал рэчкі. Некаторыя думаюць, што гэта дзьве вёскі, а гэта адна. Дык Сурвіла з Мазавецкім самыя багацейшыя ў нас.

— Яны цяпер забагацелі, ці былі гэтакія?

— Яны і былі багатыя. А цяпер—дык вельмі яшчэ ўгару пайшлі. Ім пашанцавала.

— Як-жа ім пашанцавала?

— Яны ў пана зямлю адкупілі. Гэта што унь на той бок вёскі скрозь цягнуцца палосачкі.

— Дык нашто-ж яны пабілі сваю зямлю на палосачкі?

— Ай, гэта як было, я вам зараз раскажу.

— Ну, ну, раскажы,—усьміхнуўся салдат.

— Гэта пан зямлю спродваў. Ды не прадаваў пакрысе, колькі хто мог купіць, а зараз усё. А ў Сурвілы і Мазавецкага ня было грошай, каб зараз усё купіць, дык яны надумаліся: падгаварылі нашых людзей, дык уся вёска пашылася ў гэту куплю. У каго колькі было грошай, той іх усе і аддаў Сурвілу і Мазавецкаму.

А яны рэшту яшчэ недзе пазычылі і адкупілі зямлю. Узялі сабе колькі трэба ім было, а рэшту аддалі пад вёску. Яны цяпер з свае гаспадаркі могуць пацягнуць і пааддавалі свае даўгі, от ім і пашанцавала.

— А вёска?—запытаўся салдат, ужо бяз хітрае ўсьмешкі.

— А вёска—дык я вам скажу,—хлапчук па-гаспадарску, як стары, узяўся ў бокі,—я вам скажу, што цяпер некаторыя ня рады, што падаліся ў гэтую кашу.

— Чаму?

— Таму, што цяжка прышлося. Сурвіла зямлю даў і цяпер трэба яму выплачваць. А адкуль тут пацягнеш, каб аддаць. Дык Сурвіла і Мазавецкі чакаюць доўг, але нарастаюць проценты. Дык доўг трэба аддаваць, а проценты адробліваць. Дык цяпер можна сказаць уся вёска і робіць—і коньмі, і рукамі Сурвілу і Мазавецкаму. А тыя, як паны, пахаджаюць адно паўз нашых людзей, за зад рукі пазакладаўшы.

— Дык хіба ў іх гэтак работы многа, што на ўсіх хапае?

— А што-ж! Яны-ж у пана хапілі зямлі халера іх ведае колькі. У фальваркоўцы павыбіваліся. Унь вясною як сеялі ярыну... я сам пяць дзён скародзіў сваім канём, а бацька два дні араў. Яны цяпер, трасца іх матары, усю вёску ў рукі ўграблі.

— Дык і вы зямлю купілі?

— Купілі. Дзьве дзесяціны.

— Чый-жа ты?

— Я Сымонаў Чуйкаў... Вы мусіць тутэйшы, што гэтак пра ўсё распытваеце.

— От так, з блізку... А як гэта лес высеклі там, ля гораду?

— А гэта пан захадзіўся ўсё спродваць. Як толькі што пачалася вайна, дык ён прадаў лес купцом. А тыя прыехалі аднекуль, лес высеклі, некуды вывезьлі бярвеньне, а самі паехалі. Усяго, праўда, лесу ня высеклі, бо ня было куды вывозіць рэшту, казалі людзі што вайна перашкодзіла. А цяпер зноў пачалі сеч—войска адкупіла, дарогі масьціць, ці яшчэ куды... Там пільня цяпер у лесе зноў пайшла ў ход. Унь і па той бок нашае вёскі, таксама лес высеклі. Там другога пана, дык той сам, бяз купцоў сваю пільню паставіў. А то так людзям ураздроб прадаваў, каму трэба было... Ого, лясы цяпер пачалі высякаць. Людзі кажуць, што зараз ня будзе каля нас зусім лясоў... А Сурвілу—дык таму шанцуе. Яго і сын цяпер дадому колькі дабра цягне—страх!

— Як гэта?

— А так, што ён раней пры прыставе ў горадзе служыў. А цяпер служыць у гэтым саюзе...

— У земскім саюзе?

— Але, у земскім саюзе. За нейкага старшага. У нашым горадзе тут стаіць. Дык і грошай мае, і так усяго. Сурвілавых наймічка казала, што стары Сурвіла ўсё у гарадок езьдзіць і дабро возіць: колькі адных колаў і хамутоў панацягваў! Казала наймічка, што мяшкамі рыс возіць, і нават употай прадае сёетое, аж купцы прыяжджаюць, але трасцу, ад людзкога вока не ўхаваешся...

— Нашто-ж яму гэтае дабро, а калі вайна прыдзе і трэба будзе выбірацца,—зноў хітравата ўсьміхнуўся салдат.

— Вайна, кажуць, цяпер ня прыдзе. Цяпер, кажуць, немцаў далей ня пусьцяць. Гэта летась усе зьбіраліся ўцякаць, нават ужо і вазы папрыстройвалі. А цяпер сьмялей стала. Цяпер, кажуць, нашага войска шмат сабралася на пазыцы, дык немца пагоняць назад...

— Ты, здаецца, курыш, можа закурым са мною?

— Чаму не.

Хлапчук ахвотна зацягнуўся дымам і закашляўся.

— Эээ, курэц з цябе!

Салдат пайшоў дарожкаю праз хвойнік. Хлапчук пачаў браць на аброць каня. Салдат неўзабаве зьвярнуў у хвойніку з дарожкі на сьцежку. Сьцежка прывяла яго на другі бок хвойніку, зямля там абрывалася ўніз у балота. Перад салдатам была хацінка. Заходзіла сонца. Нанач браўся замаразак. Бялеў зусім ад яго на груду сівец.

---

3. ЯК ЗЬМЕНЬВАЕЦЦА ЧАЛАВЕК

Ля глухое хатняе сьцяны стаяла палатняная будка, зьнятая з возу: на арэхавыя, сагнутыя дугамі, рамы нацягнены пасшываныя транты з старых мяшкоў. Гэтая прыстройка была прывязана да сьцяны пад страхою. Таксама да сьцяны туліўся стары хляўчук з аполкаў—«той усё самы»—салдат пазнаў. Быў вячорны змрок, як салдат падышоў сюды. У хаціне запалілі сьвятло, салдат падышоў да акна. Высокі, плячысты чалавек стаяў пася-

род хаты, ён чапляў да вялікага прабою ў столі калыску на вяроўках і драўляным круку. Маладая жанчына стаяла ля яго з дзіцем на руках. От чалавек пачапіў калыску, жанчына паклала ў яе дзіця і пачала калыхаць. Чуваць было, як яна засьпявала калыханку, плячысты чалавек адышоўся да дзьвярэй і стаяў там, камусьці штосьці гаворачы. Салдат некалькі момантаў ня зводзіў вачэй з жанчыны.

Што рабілася ў сэрцы гэтага чалавека? Можа ён думаў пра тое, як некалькі дзён да гэтага, пазаўчора, ці што, разьвітаўшыся з тымі сваімі двума таварышамі, апынуўшыся ў лесе адзін, стаў раптам мяккі, як салома ,быў блізкі да таго, каб цалаваць зямлю, што гэтак ціха драмала пад ляснымі імхамі, поўная цішыні, бязлюдзьдзя, і гэта—пасьля страшэннага грому вайны, пасьля чаканьня сьмерці! А можа і цяпер чалавекам апанавала гэтакае пачуцьцё? Можа і цяпер яму нічога ня трэба было, апроч самога сябе, выратаванага ад пакут і сьмерці—далёка ад вайны?

Можа і ня было цяпер гэтакага пачуцьця ў чалавеку, што панавала тады ў лесе шмат доўгіх момантаў, пакуль рэальнасьць не пагнала назад да яго здаровых думак. Але ўсё-ж у чалавека задрыжэў твар, ён ня вытрымаў больш тут стаяць і адразу рушыў у хату.

— Добры вечар,—сказаў ён, зусім ужо валодаючы сабою.

Пазналі яго з голасу. Жанчына кінулася да яго Высокі чалавек таксама заварушыўся, затупаў па хаце. З печы зьлезла старая жанчына.

— Марылька!

— Павал!

— А сынок-жа ты мой,—заенчыла старая.

— Паглядзі на сына,—сказала Марылька.—Можа зусім ты прышоў гадаваць яго?—зазірнула яна ў вочы мужу.

— Не, ня зусім,—выгаварыў ён цьвёрда,—па пабыўку.

Доўга было радаснае ўтрапеньне. А пасьля салдат, Павал Няміра, пачаў слухаць цесьця, Леапольда Гушку.

— О, бачыш,—сказаў, Гушка, здымаючы з галавы магерку.

Няміра ўбачыў на гушкавай галаве сівую кучаравасьць. Зусім быў сівы чалавек.

— Я сьсівеў. А Сурвіла—дык той памаладзеў. Што яму вайна! І я зьбіраюся ва ўцекачы выяжджаць, і ён зьбіраўся. Дык я вопратку прадаў ды бракаванага салдацкага каня за дзесяць руб-

лёў купіў на гэта. Многа я на тым кані наехаў-бы! А ён на чацьвярых конях строіўся ехаць, на двох параконых карах. І поўныя кішэні грошай. А цяпер—дык вайна яму—заработак, прыбытак. Яму гэтак пайшло цяпер. Сын, пане мой, горне грошы, а ён сам, як купец які, як пан той, што лес і зямлю папрадаў, ды грошы ў банк перагнаў, ды ня ў тутэйшы банк, а недзе ў Ангельшчыне, ці якая яму трасца! Езьдзіць сабе, і ні вайны, нічога ня ведае. Сын яго, нябойсь, ня пойдзе марнець у акопы!.

— А з зямлёю як у вас?

— З зямлёю? Пакуль да тэй зямлі, дык Сурвіла траха духу майго не дагледзеўся. Гэта я яму зямлю купіў, а ня ён мне! З майго мазаля ён сабе фальварак справіў. Каб ня мы, гэткія што церав яго зямлю даставалі, дык трасцы-б ён агарнуў-бы сабе гэтулькі! Твой-жа бацька таксама, пасьля ўжо, на дзесяцціну пакваліў.

— Ведаю, пісаў, бацька.

Шмат хто пасьля ўжо ў Сурвілы і Мазавецкага, як яны ўжо з панам, разьлічаліся, па дзесяціне зямлі ў яго пабралі. Цяпер ён тут, дзе я жыву, пашу сабе агароджваць строіцца. Ссадзіць мяне хоча каб я яму месца ачысьціў, ідзі, кажа, забудуйся на свае дзьве дзесяціны. Дык гэта ён мог-бы забудавацца дзе сабе хоча і калі хоча, а я—пачні адно раскідаць гэтую старую хату, дык з яе адна парахня астанецца. Як стаіць, дык стаіць, а зачапі паспрабуй!.. А што, я новую хату магу паставіць? Дзякуй яму за ласку! Адсюль ён мяне ня згоніць! Я на гэтым кавалку ўсе свае сілы паклаў! Я сьсівеў тут, камяні гэтыя руйнуючы. Няхай прыдзе з прыставам ды жыўцом за горла бярэ, і то я пачну праўды даходзіць. Што, я ад пана ўцёк на тое, каб век вечны Сурвілу за парабка быць? Можа-б мне ня варта было спачатку брацца на гэтую было справу, але што-ж, запозна я агледзеўся. Можа каб я кінуў, рынуў тады быў тут усё, ды туды, на радзіму вярнуўся, адкуль бацька мой уцёк тады сюды,—можа-б там я ня ведаў-бы гэтакага гора, гэтакага зьдзеку.

— Пра якую радзіму ты гаворыш?

— Пра якую радзіму? Пра тую радзіму... пра тую... што я ня ведаю яе, але няўжо-ж і там гэтак усё? Няхай сабе цяпер немцы ідуць, я ўжо ўцякаць ня буду. Пад Германіяй астануся, дзе хочаш...

Раптам ён змоўк, маўчаў колькі хвілін, пасьля ўспомніў:

— Бацька ня мог забыцца на радзіму, усё ўспамінаў, усё ду-

маў калі-небудзь вярнуцца назад. А я тут на чужыне дзяцей пагадаваў, і з гора-бяды век ня вылазіў. Рабіў усё на некага...

— Дык што ты, бацька, хочаш сказаць?

— Ты тутэйшы, а я ня тутэйшы. Мала што я ўжо гэтакі як усе тут.

Ён дайшоў да найвышэйшага пункту раздражненасьці і адвагі на ўсё. Ён моцна крычаў на ўсю хату пра нейкую радзіму, пра нейкае жыцьцё там, упэўніваў сам сябе, што там-бы ён не пасіверу-бы гэтак яшчэ... Пасьля зноў пераходзіў на тутэйшыя справы:

— Мяне гэтак проста Сурвіла ня возьме. Што мне траціць! Хамут, у які мяне ўпрог Сурвіла? Або гэтую трухлявую хату я страчу? Чэрці яе бяры, з хатаю разам. Я за ўвесь век свой толькі гэтую трухліну і зарабіў. Няўжо мне гэтакая малая цана? Дзьве дзесяцiны цяпер мае. Дык што, гэта я жыць на іх магу цяпер па-чалавецку? На дзьвёх дзесяцінах я разгуляюся? Або я маю чым іх урабіць? Зноў жонку ўпрагу ў ярмо, гэтак як тады, камяні тыя рвучы? Або Адась тут вернецца на гэтую спадчыну, па долю свайго бацькі? Або Антусь тут засядзе на век? Не хачу я, каб асядалі на гэтай нядолі мае дзеці!

— Дык што рабіць трэба?—зусім шчыра запытаў Няміра, сумеўшыся ад навіны бачыць гэтакім Леапольда Гушку, гэтакім, якім ён ніколі дагэтуль яшчэ ня быў.

Тут Леапольд Гушка зноў пачаў гаварыць штосьці пра нейкую радзіму, гаварыў і сам ня ведаў, што і да чаго і што там на тэй радзіме і якая яна. А пасьля зноў варочаўся ўсё на тое, што балела яму:

— Я тут сам гаспадар. Хто сюды рукі прыклаў, да гэтай зямлі, я ці Сурвіла? Што ён абармоціў народ, дык гэта права гэтакае? Мой сын не ваюе? Ня гніе ён у акопах, ліха ведае, за каго і за што? За што ён ваюе? За тое каб тут Сурвіла мяне з хаты выкідаў? За тое, каб я з торбаю, пасьля вечнага парабкоўства, па сьвеце пайшоў? Гэта ён адваёўвае мне права дажываць веку старцам у ярме? За што ён ваюе? Сурвільчык, нябойсь, каля дому аціраецца, ды грошы грабе. А мой Адась гніе недзе там. Што-ж калі гэтак, дык у зубы глядзець таму, хто на табе едзе? Няма ніякага граху! Мне, дык грэх, а Сурвілу абармоціць усіх, дык ня грэх? Закон? А што, гэты закон бог даў, ці проста

яно пашлося гэтак як некаму зручней было? Унь у нас у гарадку малебства нядаўна адпраўлялася, каб бог памог пабіць германцаў. А германцы ня просяць бога, каб ён памог ім пабіць расійцаў? Дык каго-ж богу слухаць? Што, германцы горшыя за расійцаў, што, яны ня людзі? А яны-ж таксама бога просяць. Недзе там стаіць сабе гэтакая маленькая цэрквачка, касьцёлак, можа той яшчэ самы што бацька некалі хадзіў да споведзі. Увесь дрэвамі аброс... Той што маці плакала ля яго, як мы зьбіраліся сюды выяжджаць, як маці разьвітвалася там з кожным дрэўцам... Я памятаю, я ўсё гэта як бачу перад сабою, як ясны сон бачу, калі маці мяне малога павяла за руку была ў той апошні дзень пад той касьцёлак... Можа каб я вярнуўся туды быў з-замаладу, можа-б іначай я пражыў жыцьцё сваё, ня гэтак, як тут жыў, можа-б іншаю, шчасьлівую сьцежкаю дайшоў-бы да труны свае. І можа-б гэтая сьцежка ня была-б гэтакая кароткая, можа-б гэта была доўгая і шырокая дарога. А то—чаго я гэтак раптам сьсівеў? Можа мне мала .ўжо на сьвеце жыць асталося, дык нашто я век свой пражыў? Каб некага ўспамагаць? Жыў-жыў дый дажыўся, што нават, калі прышлося рыхтавацца выяжджаць, шукаць ліха ведае дзе ўцякацкае сьмерці, дык трэба было ў гандляроў транты з непатрэбных мяхоў зьбіраць, каб будку пашыць. Ідзі глянь, калі ня верыш, за хатаю вісіць пры сьцяне....

Выгаварыўшыся, ён сышоў некуды надоўга з хаты. Гаворка яго ўмацавала ў Няміры тую яго цьвёрдасьць, што была ў яго і тады, калі ён пакідаў украдкі эшалён, і калі чытаў некалькі разоў, і да шпіталю, і пасьля яго, лістоўкі, і калі чакаў тае рэвалюцыі, пра якую гаварылі гэтыя лістоўкі. Цесьцева гаворка паддала яму ўпартасьці: ужо ў першую хвіліну, як ўвайшоў ён у хату, убачыў, што не на дабро ён сюды прышоў: лішне так не нагаспадарыш, ня будзеш рабіць, бо лішне тырчаць у людзей перад вачыма няможна: надоўга на пабыўку ня пускаюць, трэба будзе назад варочацца. А паспрабуй, вярніся. Дый не на тое ён уцёк, каб назад вярнуцца, на гора, а можа і сьмерць. А не рабіўшы нічога, так сядзець і гатовы хлеб есьці, якога няма? Ён ведаў: тое самае і ў бацькі. Бо яшчэ з самага пачатку пісала была Марылька, што прышла яна назад у бацькаву хату: ні тое што ў Нямiравых ёй горш было, але сям'я там вялікая, хата цесная, людзей поўна, работы няма.

— А дзе Антусь? Што ён робіць?

— Ён цяпер на лесапільні робіць,—адказала Марылька.— Там найбольш палонныя, але таксама і нашы некаторыя вясковыя хлопцы маюць работу. Раней, як пан быў, спачатку вайны, прадаў лёс нейкім купцом, дык пайшла была пільня на поўны ход. А пасьля зусім была стала, як фронт падышоў. Дый людзей, сказаць, ня было. У войска рабочых пазабіралі. А гэта, як пасьмялела з фронтам, дык зноў пайшла пільня. Казна цяпер ад купцоў заарандавала пільню і лес у іх купляе. Але таксама і купцы самі часткаю там уладаюць сабе на гандаль. Дык там і палонныя, і нашы хлопцы, каторыя яшчэ маладыя ў войска ісьці. А то і старых крыху ёсьць.

— А ты як?

— Ну як я! Як усе, так і я. Ты-ж бачыш. Сурвіла такі не на жарты хоча на вясну, каб бацька ачысьціў яму месца. Хата стаіць яго на зямлі. Ён тут сабе выгароджваць будзе. Як яно прыдзецца, нямаведама.

Яна была блізка да таго, каб заплакаць. Каб не наганяць яшчэ больш на яе нуды, ён не сказаў нават і ёй, што сам сабе зрабіў гэты водпуск. Ён тут зусім стаў цьвёрды і адважны. Ён сьмела пайшоў на вёску да бацькі. Бацька, пачухваючы кароткую сівую бараду, папраўляючы на галаве ўсё чорную шапку з аўчыны, распытваў, ці ня чуваць пра канец вайны, і калі пакінуць ужо народ мучыць. Ён тут-жа павёў сына паказваць каня, якога набыў ад уцекача выпадкова, замест ранейшага, старога.

— Хоць і гэты стары,—гаварыў ён,—але мацнейшы. Ён у мяне за зіму выстаіцца і на вясну як-небудзь будзе рабіць. Адно каб вайна скончылася, каб спакойна на сьвеце пажыць.

У гэты вечар Павал Няміра ня думаў, як ён тут і колькі будзе. Нейкая невыразная яшчэ ўпартасьць апанавала ім. Начаваць ён пайшоў да свае сям'і, да Гушкавых.

4. НАШЧАДКІ БУНТОЎНЫХ НЯВОЛЬНІКАЎ

Пільня цяпер, можна сказаць, забаўлялася: ня лішне зашмат яна цяпер пераводзіла лесу. Зьела яна яго многа, гадоў за два да гэтага, з самага пачатку вайны. Тады пан пасьпеў перавесьці на грошы самы лесавы мацунак. Скрозь адно стаялі пні, дзе раней шумелі вынясістыя хвоі.

Палонныя працавалі асобна ад тутэйшых рабочых: ішлі дзьве машыны, адна на вайсковыя патрэбы, другая на купецкі гандаль. Гэтакім парадкам як-бы дзьве пільні былі тут разам. У той год, як надзея пачала пératвaрацца ва ўпэўненасьць, што ўцякаць ад вайны ня прыдзецца, што можа нават і канец вайне ня лішне далёка будзе, зноў пачаў асталёўвацца пакрысе абыклы рух жыцьця: сёй-той нават пачаў канчаць раней пачатую будоўлю, а хто-небудзь і зусім спачатку адважваўся будавацца. Бо мясцовасьць сапраўды зьмянілася: ня толькі гэты пан тут прадаў зямлю, тое самае і яшчэ сёй-той з паноў зрабіў у гэтым навакольлі. Дык ня толькі Сурвіла і Мазавецкі пашыліся ў фальваркоўцы, а яшчэ і больш гэтакіх льга было знайсьці ў гэтай мясцовасьці. Тымчасам, калі фальваркоўцы былі лічаныя, дык больш было гэтакіх, што парабіліся добрымі паўвалочнікамі і нецярплівасьць рушыць на хутар, выдзяліцца на сваю раскошу, рупіла без перастанку. Але найбольш было гэтакіх, што або ў даўгі паўлазілі з-за якіх-небудзь дзьвёх дзесяцін зямлі, або, калі абышліся без даўгоў каторыя, дык тыя дзьве якія дзесяціны, вомегам пачалі вылазіць: былі яны дзе-небудзь далёка ад бацькаўскае спадчыннае зямлі і чалавек раскідаўся, можна сказаць, на два трухлявыя курыныя седалы, карысьці з якіх толькі і было, што рабі на іх. Некаторым куплены крох зямлі папаўся гэтак далёка, што на яго льга была за дзень воз гною, ня больш завезьці. Ад сілы два! Але і гэтакіх купцоў на зямлю нельга сказаць, каб было многа: аставаліся сабе людзі гэтак як і былі, марнелі сабе на бацькаўскай горкай спадчыне, адно што цяпер сыны іх ваявалі.

Новыя паўвалочнікі дзе якія перабіліся, новыя хутаранцы зноў пачалі брацца за пярэрваную будову. Нясьмела, пакрысе, але браліся. Пільня патроху скрыпела і не на адны толькі вайсковыя патрэбы. Праўда, цывільных рабочых тут было ўсяго якіх чалавек дзесяць, але больш іх, пакуль што, і ня трэба было.

Ад самага гарадка, да гэтага лесу цягнуліся дробныя хутаркі. У хутарскіх хатах, разам з гаспадарамі, і мясьціліся палонныя з лесапільні. Тут-жа, па гэтых прылесных хутарках, кватаравалі і цывільныя рабочыя, якім было далёка кожны хадзіць дадому начач.

Адзін раз, пасьля работы, на самым змроку, палонныя ішлі на свае кватэры. На гэтую партыю палонных глядзелі крыху вальнейшым вокам—не забыліся яшчэ, што гэта яны самі, даб-

рахвотна падаліся былі ў палон. Адзін з палонных нешта астаўся крыху далей. Конвойны некалькі разоў азірнуўся на яго, гукнуў, каб ён сьпяшаўся. Той пайшоў подбегам, даганяючы сваіх. Вышлі з лесу. Тут якраз нагналі яго некалькі чалавек цывільных рабочых. Усё маладыя хлопцы. Палонны ішоў сабе, падсьпеўваючы ціхенька, сам сабе, просты нейкі матыў, бяз слоў. Пасьля ён пайшоў шпарчэй і таксама шпарчэй і нават мацней пачаў перабіраць мотывам у тахту сваёй хадзе. (Сьледам за ім ішлі хлопцы.) Адзін, высокі, тонкі, зграбны, з высокім ілбом, ясным тварам, пачаў прыслухоўвацца да гэтага мотыву. От ён пайшоў хутчэй, каб дагнаць палонага, пакінуўшы крыху ззада за сабою сваіх таварышоў. Палонны, пачуўшы за сабою шпаркую хаду, азірнуўся і ўсьміхнуўся, пазнаўшы знаёмага хлапца: кожны дзень ім даводзілася спатыкацца як-небудзь зьнячэўку пры рабоце. Нават часамі яны і загаварваць спрабавалі адзін з адным. Палонны найбольш трапляў гаварыць па-польску, але за год налаўчыўся ўжо крыху і па-тутэйшаму. Разам з тым, ён некалькі слоў і сказаў навучыўся ад конвойных і па-расійску, гэтулькі, як нейкім парадкам калісьці ведаў па-польску. Адным словам, ён мог ужо выгаварваць што хацеў на розных гэтых мовах гэтак, што яго разумелі. Нарэшце ён сам пачаў старацца аўладаць мовою тутэйшага насельніцтва.

Палонны і хлопец пайшлі поплеч.

— Ну, засьпявай яшчэ,—сказаў хлопец.

Палонны паглядзеў на хлопца, як-бы пытаючыся вачыма.

— Засьпявай адно, засьпявай. Чаго-ж ты пакінуў сьпяваць?

Палонны зразумеў і шырока ўсьміхнуўся.

— Ну, ну,—гаварыў хлопец і раптам, нечакана для палоннага, сам ціха зацягнуў той самы матыў. I гэтак выразна, што палонны зьдзівіўся, шырока расплюшчыў вочы, узяў хлопца за рукаў і пакуль памагчы, некалькі хвілін слухаў. Нарэшце пацісвуў плячыма, і, як-бы асвойтаўшыся з неспадзяванасьцю, засьпяваў песьню. Цяпер гэта ўжо быў не мотыў толькі, гэта была ўжо сапраўдная песьня, з словамі. Палонны выгаварваў словы моцна, з знарочыстым прыціскам. І з вялікага зьдзіўленьня, ён тут-жа пакінуў сьпяваць, чуючы, як хлопец гэтак сама ягонаю моваю выгаварвае словы гэтай песьні. Палонны спыніўся і прытрымаў хлопца за руку. Хлопец ціха ўсьміхаўся, палонны нейк пахмурна і разам з тым ясным зіркам глядзеў на хлопца. Ім трэба было

дагаварваца. І пайшоўшы далей, яны пачалі гаварыць. І што-ж выявілася?

Як хлопец ведаў гэтую песьню, на чужой мове?..

Ён сам яе ніколі не сьпяваў, ён першы раз цяпер яе засьпяваў, калі пачуў, што палонны яе сьпявае. Яму трэба было з палонным як-небудзь загаварыць, натрапіць на што-небудзь агульнае.

Ён шмат разоў за сваё жыцьцё чуў, як бацька яго, гэтак як усёадно задумёны чалавек жуе саломіну, сьпяваў сам сабе гэтую песьню. Нават не сьпяваў, а проста, можа нават ужо ня думаючы пра гэта, выгаварваў гэтую песьню, ціха, нявыразна, на нескладаны мотыў. Чалевек гаварыў іншаю моваю, а сьпяваў гэтую песьню на мове інакшай. Хлопец пераняў гэтую песьню ад бацькі. І от ён цяпер гэтакім парадкам ідзе поплеч з палонным і яны гавораць. Знаёмства набывае цікавасьць і пакуль яны дайшлі да хутарка, гэта ўжо было больш як знаёмства.

Што-ж яны паміж сабою высьветлілі? Што яны ўведалі адзін пра аднаго?

Выявілася, што хлопцаў бацька захаваў гэтую песьню ад свайго бацькі. А той прынёс яе адтуль, адкуль прынёс яе на гэтую лесапільню і палонны. Хлопцаў бацька чуў яе ад свайго бацькі ўжо ў гэтай мясцовасьці. Той стары яшчэ яе часта і вельмі выразна сьпяваў. Яна яму відаць была блізкая і шмат гаварыла ягонаму сэрцу. А ў сына яна захавалася можа ўсяго як успамінаньне пра нябожчыка бацьку. Ён успамінаў яе рвучы каменьне на польнай дзялянцы, аручы гэтую дзялянку, парабкуючы, гаруючы на сьвеце.

А палонны? А ў яго гэтая песьня адтуль, дзе яе, старую дзедаўскую, і па гэты дзень памятаюць.

Адным словам, палонны і хлопец, пакуль прышлі на кватэру, пасябраваліся. Палонны напаткаў тут свайго як-бы земляка. Разьвітваючыся ля брамы, паціскаючы адзін аднаму рукі, усьміхаючыся адзін аднаму, яны, ні то з сяброўскае жартлівасьці, ні то стала, яшчэ раз засьпявалі:

І суд у нас, і суд у нас,
Тут нават і ня судзяць:
Адразу возьмуць, павядуць,
Канец табе тут будзе.

Сьвятла няма. Жывеш ты век
Пад мурам пад астрожным.
І колькі сьлёз, пакут, калек,
Пералічыць ня можна ..

— Эдвард Лявэр,—назваў сябе палонны, пацiскаючы на разьвiтаньне яшчэ раз хлопцаву руку.

Ён пайшоў на кватэру засмучоны, пануры. Усё гэта, гэтае спатканьне і гаворка разварушыла яму сэрца.

У нядзелю, калі цывільныя рабочыя не працавалі, яму ўдалося адпрасіцца раней на некалькі гадзін пакінуць работу. Хлопец ужо чакаў яго на дарозе. Яны пайшлі разам. Праз кілёмэтраў пяць яны вышлі на гасьцінец, а там ужо блізка быў і каржакаваты хвойнік, а ля яго і Гушкава хата. Яны ўвайшлі ў хату.

— От, тата, са мною прышоў той палонны, што я вам тады расказваў,—сказаў Антусь,—Эдвард Лявэр.

Гушка захваляваўся спачатку, затупаў па хаце, змахнуў з лавы рукою нейкую адзежыну, запрашаючы гасьця садзіцца.

Госьць убачыў у Марылькі на руках дзіцянё. Ён падышоў да Марылькі, пагладзіў дзіцянё пальцам па галоўцы, можа нават ён быў гэта спачатку зрабіў з простае далікатнасьці. Пасьля ўзяў дзіця на рукі, прытуліў да сябе, падняў яго высока на руках, пачаў усьміхацца, забаўляць дзіця, цмокаць яму губамі. Дзіця ў адказ засьмяялася. Тады вочы яго пачырванелі, ён захваляваўся, пачаў растлумачваць, што як ішоў ён ваяваць, дык якраз гэтакае малое дома пакінуў. Таксама сьмяялася, калі яго забаўлялі.

Далёй гаворка пайшла ў гэтакім кірунку: Леапольд Гушка расказваў пра сябе. Бацька быў спачатку ткач. Гэтага бацькавага ткачоўства Гушка ўжо ня памятае. Пасьля было ткачоўскае паўстаньне. Шырокі быў бунт галодных ткачоў, бяспраўных людзей, бяздольных нявольнікаў. Ткачы сьпявалі сваю песьню, зьбіраліся вялікім гуртам, згуртоўваліся больш, помсьціліся сваім панам-гаспадаром, нападалі на іх. Пасьля, вядома, былі салдаты, арышты, турма. Паўстанец Гушка ратаваўся. Ён выехаў з пад Браслаўля далёка ў мясцовасьць, дзе гаспадары гадуюць авечак на воўну. Там яму давялося зрабіцца за аўчара. Там у яго нарадзіўся сын Леапольд. Пасьля яго і там пазналі і недалёка было да таго, што ўспомняць яму ткачоўскае паўстаньне. Дык яму давялося ратавацца далей дзе. Ён, ужо спрактыкаваны аўчар, прыехаў сюды ў двор да тутэйшага пана. Гэты аўчар, і ў сваёй Сілезіі,

і тут не забываўся ўсё на сваю колішнюю паўстанскую ткачоўскую песьню. Сын Леапольд пераняў яе. І памятаў яе праз увесь век свой...

Пасьля надышла чарга Эдварда Лявэру расказваць. У яго дзед быў таксама ткач-паўстанец. Бацька яго радзіўся пасьля ўжо таго, як гэты дзед недзе кончыўся ў турме, здаецца нават, гаварылі пасьля, у самыя дні ягонае сьмерці. Так што песьню ён чуў не ад дзеда і можа нават не ад бацькі. Проста ён чуў яе ад усіх бацькоў, таварышаў. Песьне не памерла тады, калі сканала паўстаньне.

Ён, Эдвард Лявэр, ніколі ўжо не займаўся ткачоўствам. Ён падаўся ўбок: у Тарнавіцкай навакольнасьці, з самых малых год сваіх капаў жалезную руду. А пасьля быў, да самае вайны, на каменна-вугольных капальнях. Адгэтуль яго і забралі ваяваць. У яго трое дзяцей, жонка—былая работніца на капальнях: тачкі з вугольлем адкочвала. Цяпер яна, застаўшыся адна, шукае сабе работы, каб як пражыць з дзецьмі. Яна не сядзіць на месцы. Яна за гэтыя гады аб'ехала гарады—Герліц, Швэйдніц, была і ў тым усё самым колішнім ткачоўскім Браслаўлі...

І далей ішла гаворка між Леапольдам Гушкам і Эдвардам Лявэрам. Гаварылі яны толькі удвух. Іх слухалі ў хаце—Марылька, Антусь, Няміра. З Эдвардавае гаворкі от што зразумеў Леапольд Гушка:

— Чаго я сам падаўся ў палон? А за што я ваяваць буду? За што я галаву сваю складаць буду, за што я гніць у акопах буду? Каб я ведаў, што ад гэтага маёй сям'і там будзе лепей жыць, што я гэтым здабываю шчасьце сваёй сям'і, сабе самому, дык і ішоў-бы біцца. А то—сям'я там бадзяецца па гародах, галодная, голая, спрацованая гэтак, як і скрозь, заўсёды было мне і маім таварышом, што са мною разам у палон падаліся. Нехта там мае капальні, нехта там з таго вугольля, што я капаў век свой, багацее, а я кавалку хлеба жадзен, ды яшчэ ваяваць я павінен? Мне кажуць—ратаваць бацькаўшчыну. Дык няхай гэтакая бацькаўшчына праваліцца скрозь зямлю, калі ў ёй я павінен ня жыць, а гніць! Гэтакую бацькаўшчыну трэба самому старацца збыць з свае галавы. Ня трэба мне ні бацькаўшчыны гэтакае, ні вайны, ні акопаў гэтых, нічога гэтага! Мой дзед у турме кончыўся за тое, што ня сьцерпеў голаду і абазваўся, а я горшы за дзеда, што павінен слухаць і маўчаць, калі мяне мучаць? За што мне

ваявапь! I з кім мне ваяваць! Прышлі былі, укінуліся ў наш акоп расійскія салдаты. За што, кажуць, мы будзем ваяваць з вамі? У нас дома дзеці малыя, мы іх сіраціць ня хочам. І пайшлі ў палон. А я падумаў сабе—ну, а я чаму павінен сіраціць сваіх дзяцей? Яны ад гэтага шчасьлівейшыя стануць? Ім хлеба ад гэтага больш будзе, калі я дадому галавы не прынясу? Дык я ў той-жа дзень пайшоў у палон. Ваяваць за бацькаўшчыну? А калі я на гэтай бацькаўшчыне дабра ніколі ня бачыў, дык тады як?

Леапольд Гушка маўчаў. Ён глядзеў кудысьці далёка праз акенца свае хаціны і стаяў гэтак доўга.

Палуднавалі разам усе. Лявэр, самым адвячоркам, засьпяшаўся ісьці. Яны прайшлі разам з Нямірам да вёскі і праз яе ўсю.

З тых часоў Эдварда Лявэра ведала тут уся вёска: як толькі льга было яму, ён прыходзіў сюды. Хутарская-ж гаспадыня, дзе кватараваў ён, расказала раз неўзабаве пра яго на вёсцы, што гэта дзіўны чалавек: «вельмі-ж сумуе па сваіх дзецях, успамінае ўсё іх, раз нават плакаў. Бярэ маіх дзяцей на рукі, песьціць іх, забаўляе. І ўсё называе іх па-свойму, ня гэтак як яны завуцца, а гэтак як ягоныя там недзе дзеці.»

— Гэтак сама і мой палонны кватарант,—гаварыла другая,— таксама майго большанькага хлопчыка ўсё лашчыць, у яго, кажа, гэтакі самы дома астаўся.

— А мой,—сказала трэцяя,—маўчыць найбольш, нудзіць па сям'і.

— Што гаварыць,—заўважыла чацьвёртая,—усё гэтакія, вядома, людзі.

---

3. ЗІМА

Дзьве гушкавыя дзесяціны былі па той бок вёскі, іх выбраў Гушку сам Сурвіла. Ён зрабіў ласку: дзесяціны гэтыя былі самыя раўнейшыя ад усіх іншых дзялянак. Вырэзваючы іх, Сурвіла сказаў:

— Я так падумаў: вы, Леапольдзе, гаравалі ўвесь век свой, няхай цяпер вам будзе поле раўнейшае. Я калі падумаю, дык, божа мой, божа, як іншаму чалавеку прыходзіцца гараваць на сьвеце. Хоць-бы сабе і вы, век свайго ня меўшы. Гэтулькі вы гора, пане мой, ужылі. Што, я ня бачу, ці што? От бо ня роўна

прыходзіцца людзям на сьвеце! Гэта як каму бог дасьць. Ці гэта шчасьце гэтакае чалавеку выпадзе, ці што? На раду ня роўна людзям напісана.

Гэта было ў першую востень вайны. Леапольда Гушку тады мучыла адно: з-за зямлі гэтае ён узяў паданства, а з-за паданства Адась пайшоў ваяваць.

— А што-ж,—сказаў на гэта Сурвіла.—Тут, значыцца, справа гэтакая—на зямлі, перш за ўсё, трэба рабіць, пасьля—яе трэба прыдбаць, калі свае няма, пасьля, пане мой, трэба павіннасьць несьці за яе. Вайна—гэта і ёсьць тая самая павіннасьць за яе. Абараніць яе трэба.

— Я яшчэ з яе карысьці ня бачыў, каб ужо абараняць яе.

— Мала што, але вы ўвайшлі ў парадак нашага жыцьця. У вас нялюдзкія думкі.

Леапольд Гушка тады кідаўся ў думках сваіх і сюды і туды. Дзе праўда, хто яе гаворыць, і хто так сабе, каго слухаць ня варта? Можа і праўда гэта толькі ў яго «нялюдзкія думкі». Але з таго часу як Сурвіла, асьмеліўшыся на месцы што вайна сюды ня дойдзе і што можна зноў займацца сваімі справамі, успомніў Гушку, што пара таму ачысьціць ад сябе тую мясьціну, на якой ён цяпер сядзеў, Гушка пачаў гаварыць гэтак, як гаварыў з Нямірам у той вечар, калі той прышоў у свой водпуск. З таго часу ён ні разу іначай не гаварыў пра сваю зямлю, ні з Нямірам, ні з кім іншым. Эдвард Лявэр прымусіў яго больш не гаварыць пра «радзіму», усе думкі яго былі цяпер пра Адася. Адась быў на фронце.

Няміра сядзеў дома. Зіма цягнулася паволі яму: даўно ўжо той тэрмін водпуску прайшоў і цяпер ён ліпеў от так сабе, дзень за днём, без надзеі на яснасьць наперадзе, сам ня ведаючы чаго ён прычакае тут. Лістовак тут гэтакіх, якія трапляліся ў арміі, ня было, званы ў гарадку кожны дзень вызвоньвалі сваё, фронт дзесьці ня вельмі далёка стаяў сабе ціха на адным месцы, ствараючы ў людзях упэўненасьць, што далей вайна сюды ня пойдзе.

Няміра нарэшце ня выходзіў нікуды з Гушкавае хаты, стараўся не трапляцца людзям на вочы: тады больш гаварылі-б, што нешта ён вельмі задоўга ў водпуску дома сядзіць. У людзей-жа гэтак: хочуць дабра, ці бяды жадаюць, усё адно раней папагавораць, пагалоску распусьцяць, хочучы дабра—нашко-

дзяць, а часамі, зычачы гора—могуць памагчы, самі таго ня бачачы. Ведама—вёска. Урэшце тут ні за кога, кожны за сябе.

Бывалі нават моманты, што Няміра проста так і шкадаваў, што пайшоў на гэтую справу: што-ж будзе наперадзе? Калі вайна будзе доўга яшчэ цягнуцца? Дзе тады дзецца? Дый калі вайна і скончыцца, зноў-жа, як тады выкруціцца? А былі моманты, што ён стараўся ня дбаць ні пра што: нейк-жа будзе, можа-б ужо дагэтуль, каб астаўся там, даўно галавы на плячах ня было?

Былі ў яго спатканьні з Эдвардам Лявэрам. Той прыходзіў часамі ў хату з Антусём. Пра што тады гаварылі? І ці давалі гэтыя гаворкі якую-небудзь прасьветласьць у думках?

Давалі. Выразна яны нічога не высьвятлялі, але заўсёды пасьля іх варушыліся надзеі: унь чалавек з-за сьвету, а таксама думае, таксама гаворыць. Тады ўспаміналіся таварышы, што разам уцякалі ў «водпуск», франтавыя і тылавыя рэволюцыйныя лістоўкі, Лявэр успамінаў тое самае, як гэта было па той бок фронту... Здавалася, што патрэбна было толькі іскра, каб гэты порах загарэўся. Каб хто прышоў і сказаў, што трэба рабіць, дык на ўсё-б пайшлі гэтыя людзі.

«Порах» гэты высушваўся і ўва ўсім навакольлі. Перш за ўсё гэтая-ж самая вёска. Людзі ня былі задаволены сваёю купляю зямлі. Мала што зямля гэтая цяпер як-бы іхняя! Усёадно гаворкі адбываліся гэтакія, што «ў пана во, а ў мужыка—во!» І былі выразныя гэсты, колькі ў мужыка, а колькі ў пана. «Што гэта, ён сам гэтую зямлю зрабіў, што прадае яе? Або нашто гэта, канешне, гэтая справа Сурвілу і Мазавецкага ўспамагла?..»

Гасьцінцам ехалі то туды, то сюды вайсковыя абозы. Салдацкія песьні чуліся адтуль. Новыя словы чуліся ў гаворцы тутэйшых людзей. Прышлі сюды словы з салдатамі і з Сібіру, і з самага поўдню, з поўначы... Нават палонныя, і тыя прынесьлі сюды сваю гаворку. Гасьцінец гэты бачылі ўсялякія людзі, з сваімі звычаямі, з сваімі словамі, але з адным жаданьнем: няхай-бы хутчэй усё гэта скончылася, абы канец, абы не ваяваць, усёадно як-бы людзі не хацелі і ведаць таго, пра што Сурвіла гаварыў Гушку: «зямлю прыдбаць трэба, зямлю бараніць трэба...» .

У Сурвілы цяпер была добрая зямля, было яе колькі трэба, у добрую Сурвілавую меру. Ён чакаў адно вясны: тады ён возьмецца за работу, за добрую забудову, а Гушка—калі будзе

натурыцца, дык няхай сабе ўрэшце хата яго стаіць, адно няхай выгарадзіць сабе праезд хвойнікам, а не цераз дзялянку, а за месца пад хатаю арэнду плаціць.

---

6. КАНЕЦ І ПАЧАТАК

Гэта адбывалася можа нават на той самай апошняй ад фронту станцыі, адкуль калісьці ўцякалі дадому салдаты, дрыжучы перад фронтавымі сьмяртэльнымі пакутамі. Цягнікі адсюль далей ужо ня ішлі.

Некалькі чорных эшалёнаў стаяла на рэйках. Ноч была цёмная, імглістая. Ліхтара нідзе ня было і толькі як прайшоў паўз вагоны чыгуначнік, сьвецячы з-пад шынэлі ліхтарыкам у вагонныя колы, відаць было ля яго ног сьнег, ваду, разгружаную зямлю.

Апошні эшалён прышоў нядаўна, ён мо' з гадзіну як спыніўся і ў ім гэта чалавек у шынэлі з ліхтаром аглядаў колы. З вагонаў чулася гаворка на ўсялякіх мовах і гутарках: украінцы, расійцы, беларусы... У адным з вагонаў рыпнуў гармонік. Зараз-жа да вагона падбег нейкі старшы і загадаў маўчаць. Тады дзесьці раптам, як-бы ў адказ старшому, высокі голас паспрабаваў сьпяваць песьню. Песьня аніяк ня была падобна на расійскую: ні напевам, ні словамі. Слоў нават старшы ня мог разумець.

— Ішь, татарва!—як мае быць раззлаваўся старшы, кідаючыся да таго вагона. Ён загрукаў кулаком у дзьверы:—Што сказана? Ня шумець! На губу счас! Хто гарланіць?!

Ён гукаў гэтак моцна, што ва ўсіх бліжэйшых зачыненых цяплушках яго чулі. Дык адразу-ж яму адказалі зноў песьняю. Песьня была цяпер расійская. Старшы кінуўся туды. Гэтак ён кідаўся ад вагона да вагона. Неўзабаве ён ужо арудаваў у сярэдзіне цяплушкі. Ён наводзіў парадак, дысцыпліну. Ён усё дапытваўся—хто сьпяваў, хто крычаў. Ніхто яму тут нічога не адказваў. Усе спалі. Усе ляжалі на лаўках, на паліцах, на падлозе. Недагарак сьвечкі ў ліхтарыку на сьцяне асьвечваў яго маладзецкія вусы. Яго службовая шчырасьць цяпер ператварылася ў яго ўласную чалавечую злосьць. Ён спаганяў яе крыкам. Раптам на паўслове, ён, адумаўшыся, спыніўся і рушыў з вагона, не зачыніўшы за сабою дзьвярэй. Ён шпаркаю хадою падаўся

да большага начальства. Праз чорную прорву дзьвярэй ліўся холад.

— Чорт, дзьвярэй не зачыніў!—абазваўся голас з пад шынэлі, але чалавек не крануўся ўстаць зачыніць: цяпер нават ужо той, што і сьпяваў, напэўна ўлежаўся сабе пад коўдраю, ці шынэлем.

— Самі вы чэрці,—адазваўся з верхняе паліцы другі голас.— Памагло яму, што ён падражніўся з фэльдфэбэлем.

— А што яму ў зубы глядзець? Годзе ўжо дысцыплінкі ўжылі!

— Дык ня з гэтага пачынаць трэба.

— А з чаго?

— Зачыні дзьверы.

Салдат пад шынэлем зноў, але ўжо ціха, замармытаў песьню.

Аднекуль з нараў, з цёмнага кутка, вылез малады высокі салдат, ціха падышоў да дзьвярэй, выглянуў сьперш на двор, акінуў вокам цемрыва: на небе пачалі зьяўляцца зоры; пасьля спакойна зачыніў дзьверы і стаў перад імі, тварам да вагона.

— Ты засьпяваў—ну і засьпяваў,—загаварыў ён,—нічога. Але больш ня трэба займацца гэтым. Не цьвяліцца трэба, а рабіць работу. Перад намі вялікія справы. Перад намі справы ўсяго народу (тут ён паправіўся: справы ўсяе краіны)...

І ўсё гаварыў гэтак, каб льга было разумець надвае. Гэтак ён кідаў словы, пакуль ня ўпэўніўся, што ўжо сярод гэтых людзей работа зроблена, пакуль яго самога пачалі папраўляць, удасканальваць ягоныя нявыразнасьці. З пад шынэляў, з пад коўдраў павысоўваліся, паўзьніміліся галовы, некаторыя паселі, пачалі пасьля зьбірацца навокал яго шчыльным натоўпам. Сон прайшоў. Неўзабаве ўжо ў вагоне быў адзіны людзкі організм. Гэта была зьяднанасьць, кіраваў якою малады высокі салдат. Цяпер ён загаварыў іншаю моваю, называў рэчы выразнымі іхнымі імёнамі.

— Ужо некалькі дзён, як ад нас стараюцца захаваць праўду. Стараюцца, каб да нас не даходзілі весткі пра тое, што робіцца ў краіне. У краіне пачынаецца рэволюцыя. Што сёньня там робіцца, я-ня ведаю, можа там ужо адбыліся вялікія справы. Але ў мяне ёсьць весткі з трэцяга дня, дык тады адбываліся вялікія выступленьні пролетарыяту. Рабочыя дэмонстрацыі, рэволюцыйныя дэмонстрацыі ў сталіцах. Калі рабочыя рэволюцыю робяць там,

дык тут рэволюцыя ў нашых руках. Мы тут не павінны рабіць. Мы павінны быць гатовы ўсе падтрымліваць рэволюцыйныя комітэты, рэволюцыйную ўладу, якая зараз можа пачаць працаваць легальна. Дзеля гэтага мы павінны, разбурыўшы старую дысцыпліну, быць організаваныя навакол сваіх рэволюцыйных органаў. Мы тут павінны зрабіць рэволюцыю. Даволі непатрэбнае вайны...

Ён як скончыў, пачалі тады выступаць наперад з натоўпу салдаты:

— Што нас ганяюць з кутка ў куток каторы ўжо час! Учора нас гналі цэлы дзень сюды, сёньня пасадзілі ў гэтыя цяплушкі, а заўтра, ёсьць загад, зноў высаджваць і гнаць туды, адкуль мы ўчора прышлі!..

— Дык што... калі гэтакая дысцыпліна, дык чаго больш чакаць...

— Годзе! Кідаць вінтоўкі!..

— Павярнуць эшалён назад... У тыл!..

Відаць у той самы час гэтакая самая работа адбывалася і ў іншых вагонах, бо калі малады, высокі салдат вышаў з вагона, чуў ўзбуджаныя галасы за пазачыненымі дзьвярыма.

Вышаўшы з вагона, ён акінуў вокам уздоўж паўз цягнік: нікога ня было. Ён перабраўся на другі бок эшалёну і пайшоў упоперак цераз запасныя рэйкі. Некалькі ліній рэек ён перайшоў. Там, у самым кутку, на водшыбе ад баракаў і далёка ад першае лініі, вырысоўваліся цемныя абрысы нярухомых эшалёнаў. Салдат як падышоў да іх, чуў адтуль галасы: там гаварылі; часам праз малюпаценькае цяплушачнае акенца выбіваўся на двор чырвоны сноп сьвятла. Эшалёны стаялі ў некалькі радоў. Салдат пачаў пераходзіць паміж імі, пералазіць, сагнуўшыся, пад вагонамі. Нарэшце ён, пералічыўшы вагоны ў хвасьце аднаго цягніка, выбраў адзін вагон і пастукаў у дзьверы. Вартавы салдат стаяў з самага краю праходу паміж вагонамі. Пачуўшы стук, ён азірнуўся і пачаў прыглядацца. Салдат ня ўзяў гэта на ўвагу. Ён палез у прачыненыя дзьверы. У вагоне ня было цесна. Людзі ня спалі. Гарэла сьвечка, устаўленая ў бутэльку, пасярод вагона стаяў доўгі ўслон і цяпер ён замяніў стол: на ім ляжала тэка з паперамі і некалькі салдат сядзела навокал яго на кайстрах і паскручваных шынэлях.

— Я абышоў некалькі вагонаў,—сказаў салдат, увайшоўшы.

Цяпер ён заўважыў, што ў вагоне пануе нейкая ўзбуджэньне.

— Зараз трэба будзе формаваць салдацкі комітэт.

— А што?

— Толькі што ўдалося атрымаць паведамленьне: адбылася рэволюцыя. Цар выракся трону... Трэба рыхтавацца да салдацкага сходу, зранку.

— Ура!—не закрычаў, а сказаў малады салдат і сеў скраю ўслона.

Пачалася нарада.

Ішло пад дзень. З гэтага вагона вестка зараз-жа пайшла па ўсіх эшалёнах, з вагона ў вагон. Радаснае ўзбуджэньне запанавала ў гэтым цёмным, не асьветленым ліхтарамі кутку. На пустых дагэтуль пляцоўках перад вагонамі заварушыліся людзі. Пагруквалі ў вагонах дзьверы, раз-по-разу адчыняючыся. Нарэшце салдаты пачалі зьбірацца натоўпамі. Большы натоўп быў, і ўсё выростаў, перад трыма зялёнымі рудымі вагонамі, дзе было камандваньне.

Вартавыя былі ўжо разам з усімі.

Днела.

Стары генэрал стаяў на вагонных усходах. Загад яго быў грозны. Ён яшчэ ўспомніў слова «пад суд», але неўзабаве яго сьцяглі з яго месца:

— Ты хаваў ад нас дагэтуль рэволюцыю!

— Зараз-жа пусьціць эшалён назад, у тыл, дадому, даволі ваяваць!

— А-а-а, ваша прасхадзіцтва!..

У генэрала былі сівыя валасы каля вушэй. Хтосьці з салдатаў ужо стаяў на яго ранейшым месцы на вагонных усходах і трымаў над яго галавою ліхтар. У чырвоным сьвятле генэральскі твар яшчэ больш быў стары; ён асунуўся раптам, сківіцы задрыжэлі, барада паяжджала ўбакі ад натугі штосьці сказаць. Нарэшце ён затросься, закрычаў, можа нават у апошні раз:

— «Отечество в опасности!..»

Рука яго гэтак і асталася, як адрантвелая, над натоўпам: у тую-ж хвіліну, як ён пачаў гаварыць, да яго падскочыў рухавы салдат. Твар у салдата быў даўно няголены, барада была зьлямцована, вочы чырвоныя, з бессані. Зімовая шапка была ўскінута высока на шырокі лоб. Ён, як толькі падскочыў да генэрала, адразу скубянуў яго за плячо. Генэральскі пагон адляцеў ўбок. Тады салдат рвануў і за другі пагон. Генэрал ўпёр бараду ў гру-

дзі і гэтак, з апушчаным тварам, хацеў падацца назад у вагон. Але на ўсходах ужо стаялі салдаты. Адзін ужо дамагаўся парадку і цішыні. Генэрал, хоць яго ніхто у гэты момант не чапаў, ня мог прабіцца праз гэты натоўп і, зьнясілены, зьехаў уніз паўз жалезны прэнт з усходаў.

— Дзе машыністы?—гукалі салдаты.—Зараз-жа пусьціць цягнікі назад.

У той-жа самы момант салдат, што хацеў штосьці сказаць і ня мог стварыць цішыні, каб яго слухалі, раптам махнуў рукою і пабег у начальніцкі вагон, на ўсходах якога стаяў. За ім рушыла яшчэ некалькі чалавек. А за імі і ўсе пайшлі, пакуль вагон і яго корыдор прымалі людзей. Праз некалькі ўжо хвілін ня было ў вагоне ніводнага офіцэра з пагонамі.

У той-жа самы час людзі заўважылі, як з вагона пятага ад канца ў апошнім эшалёне, не зачыняліся дзьверы: адтуль часта выходзілі салдаты, і таксама туды прыходзілі. Значыцца, нейкая тут яшчэ работа рабілася.

Раптам на высокім ганку вакзальнага будынку, у сьвятле маладога дня, зьявілася постаць: гэта стаяў салдат з вінтоўкаю, ён выцягнуўся ў струну і заняў тут варту. Сьледам за ім вышлі яшчэ два салдаты, адзін стаў на балясы ганку і прыбіў над уваходам чырвоны сьцяг. Пасьля пакінуўшы за сабою салдата на варце, ён сышоў не некалькі ўсходкаў ніжэй і працягнуў руку:

— Таварышы, таварышы!..

Адсюль пачалі сыходзіцца салдаты, зьбірацца навокал яго ў шчыльную сьцяну. Ля вагонаў стала ціха.

Салдат пачаў гаварыць. Гэта быў той самы малады, высокі салдат.

— Таварышы! рэволюцыя адбылася. Улада перайшла ў рукі народу. Народ вырваў гэтую ўладу з рук нашых катаў. Тут, у раёнах фронту, мы павінны ўмацаваць па ўсёй мясцовасьці рэволюцыйную ўладу...

...Тэлефонная станцыя і ўвесь вакзал ужо ў нашых руках. Толькі што перададзена паведамленьне пра рэволюцыю на фронт, у акопы...

...Ад імя рэволюцыйнага вайсковага комітэту дазвольце абвясьціць адчыненьне агульнага сходу...

Гэтак пачаўся салдацкі сход. Кіраваў сходам той усё самы малады высокі салдат. Цяпер, стоячы ціха, шмат хто з салдатаў

заўважаў, што гэта той самы салдат, што яго раней часта бачылі паміж сябе ва ўсіх гэтых часьцях: часьці гэтыя стаялі і пераходзілі з месца на месца ўжо доўгі час разам, поблізу адна ад аднэй. Ад яго чулі пра рэволюцыю ўжо і раней гэтага дня. Але тады ён гаварыў так, што пра рэволюцыю пачыналі гаварыць, тыя, хто яго слухаў.

Сход пачаўся.

Сход абраў членаў у савет дэпутатаў.

Сход абраў рэволюцыйнае палкавое кіраўніцтва.

Савет дэпутатаў адразу-ж пасьля сходу пачаў працаваць.

Ва ўсіх бліжэйшых вайсковых часьцях салдаты сілком вырывалі ўладу з афіцэрскіх рук. Савет дэпутатаў паслаў сваіх членаў і так некаторых салдат па вёсках арганізоўваюць рэволюцыйную ўладу.

Надвечар два паравікі былі гатовы да адыходу са станцыі. Адзін паравік пацягнуў два вагоны далей да фронту: там яшчэ на адзін пралёт льга было ісьці цягніку. У гэтых двух вагонах ехалі на фронт пасланцы савету салдацкіх дэпутатаў з весткамі і на рэволюцыйную работу з салдатамі-фронтавікамі.. Другі паравік пацягнуў назад ад фронту цэлы эшалён. Ён сьпяшаўся ісьці. Эшалён шпарка прабягаў станцыйныя пралёты. Салдаты ехалі з фронту. Салдаты ехалі з вайны дадому.

Эшалён прайшоў некалькі станцый. На кожнай станцыі сыходзілі з яго салдаты. На трэцяй станцыі зьлез з яго і малады высокі салдат. Разам з ім і яшчэ некалькі чалавек.

Салдаты пахадзілі на станцыі, пасьля адыходу цягніка, паміж народу, распытвалі пра тое, што тут робіцца. Пасьля малады, высокі салдат, разьвітаўшыся з сваімі таварышамі, вышаў пеша ў дарогу: фурманкі яму на станцыі ня трапілася.

— Мы зараз убачымся,—сказалі адзін аднаму таварышы, калі разьвіталіся.

Салдат прайшоў кілёмэтраў дзесяць, тады з-за ляску заблішчэлі перад ім на сонцы вежы гарадка на ўзгорку. Ён паддаў ходу і праз паўгадзіны ўвайшоў у гарадок.

Тут ён спаткаў ажыўленьне: рэволюцыя ўжо ўскалыхнула гэтае глухое места. Але імпэрская ўлада яшчэ тут нібыта трымала ўсё ў руках. На ратушы яшчэ ня было чырвонага сьцягу. Салдат падаўся на рыначны пляц. Было ля паўдня. Сьвяціла сонца. На цэмантовых тротуарах, пад нагамі ледзь макрэў сьнег. На

рынку быў рух. Зьбіраўся натоўп. Стаяў у натоўпе стол, на стале людзі. Салдат пайшоў туды. Стоячы на стале, прамоўца пачаў гаварыць. Народу было ўжо многа. Прамоўца гаварыў штосьці пра падтрыманьне новага рэволюцыйнага часовага ўраду, пра абавязкі перад радзімаю, перад бацькаўшчынаю, на якую насядае на фронце вораг і ад якога трэба бацькаўшчыну абараніць. Пасьля пачаў гаварыць другі прамоўца і гаварыў, можна сказаць, тое самае. Зьмянілася некалькі прамоўцаў. Нарэшце, разапхнуўшы перад сабою натоўп, узьлез на стол салдат. Ён загаварыў інакшай. Гаворачы, ён заўважыў у натоўпе шмат салдат: мясцовы гарнізон? Тутэйшы пастой?—падумаў ён. І ўсё гаварыў. Ён гаварыў пра тое, што трэба рабочым і селянам браць уладу ў рукі і зараз-жа канчаць вайну. «На фронце ўжо ідзе братаньне з тым «ворагам», з якім нас тут угаворвалі ваяваць!» «Ура!»—закрычалі салдаты. «Ура!»—закрычала большасьць натоўпу.

— Таварышы, зараз-жа браць у рукі ўладу. Таварышы, заўладаць ратушай і організаваць савет дэпутатаў. Даволі вайны. Зямлю сялянам! Фабрыкі рабочым! Ён саскочыў са стала. Салдаты рушылі за ім да ратушы. Частка натоўпу рушыла за салдатамі. Неўзабаве да ратушы падышла подбегам ўзброеная рота з казарм. З ратушавае вежы затрашчаў кулямёт. Салдаты выбілі прыкладамі дзьверы і лінуліся ў сярэдзіну будынку. Неўзабаве з ратушы зьбілі трохкаляровы сьцяг Расійскай імпэрыі. Над горадам зьявіўся чырвоны сьцяг.

Праз гадзіны дзьве натоўп зьбіраўся ля ратушы. З ратушавага балькону гаварыў прамову малады, высокі салдат, ад імя рэволюцыйнага комітэту рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў.

З натоўпу пазналі салдата:

— Гэта-ж Адась Гушка!—гукнуў хтосьці.

---

7. КОНГРЭСІК

Мы падышлі цяпер да таго моманту ва ўсіх гэтых падзеях, які як праз арфу перапусьціў думкі, перачысьціў іх, паставіў іх рубам і паказаў выразна людзям што рабіць, і каго слухаць. Гэта была рэч можа і ня тыповая для рэволюцыі скрозь, але натуральная тут, у гэтым гарадку, у гэтым панскім гнязьдзе, дзе

нават і дробныя засьцянкоўцы, можна сказаць беднякі, не заўсёды маглі зразумець, з якога боку ім павінна сонца ўсходзіць, а як сьляпыя маглі часамі ісьці нават хоць-бы сабе і за панам, з тэй прычыны толькі, што пан, як і яны, каталікі. Тут машына працавала на ўсё застаўкі, два ксяндзы адразу ўзялі гэтую засьцянковую масу ў работу. Яны віталі рэволюцыю, агітавалі за яе нават з касьцёльных амбонаў. Але за якую рэволюцыю і куды яны яе хілілі?

На ратушы ўзьвіваўся чырвоны сьцяг, узьняты Адасем Гушкам. Ён быў відзен здалёк, на ўсю разьлегласьць. І на яго адусюль глядзелі. Але глядзелі кожны сваімі вачыма. Адымі вачыма глядзелі на яго ўсё навакольныя дробныя сяляне, тыя, што цераз сурвілавую ласку ўлезьлі ў куплю зямлі, тыя, што хацелі ўлезьці, ды нават на задатак ня мелі грошай—адным словам усе навакольныя вёскі. Яны чакалі ад гэтага сьцягу таго, пра што гаварыў Адась Гушка, пра што цяпер вельмі выразна загаварыў і Леапольд Гушка, і Няміра. Іхнія аднадумцы былі: тыя самыя людзі з гарадка, якія калісьці білі каменьне на шашу, якія масьцілі шашу, а пасьля гэтага, як работа гэтая спынілася, займаліся ўсім, чым хочаш, абы толькі дастаць дзе кавалак хлеба. Каторыя не пайшлі былі з-за год сваіх на вайну, сядзелі сабе ў сваім гарадку, самі ня ведаючы куды падацца, а каторыя павароча̀ліся цяпер з вайны, выразна пачалі патрабаваць, каб програма, што была выказана Адасем Гушкам, зараз-жа была выканана. Да іх далучаліся былыя і цяперашнія рабочыя з лесапільні, рабочыя з былых княжных цагелень. Але гэтакага народу тут ня было многа: найбольш тут былі вяскоўцы. У гарадку цяпер усё кіпела як у катле.

Зусім іншага чакалі ад сьцягу на ратушы гэтакія вяскоўцы, як напрыклад, Мазавецкі і Сурвіла. Яны былі супроць рэволюцыі? Не. Сурвілаў сын, напрыклад, быў ужо цяпер самы заядлы тут рэволюцыянэр і нават рэволюцыйны дзеяч: ён організаваў у гарадку гэтак званую народную міліцыю. Ён нават стаў на чале гэтае міліцыі ў гарадку, начальнік-жа усяе павятовае міліцыі (гарадок абвясьцілі паветам) быў ні хто іншы, як сын гарадзкога сухарлявага папка, чалавек высокі, белабрысы і сутулаваты. Значыцца, сурвілава сям'я ня была чужая гэтай рэволюцыі, але сам стары Сурвіла ня мог прайсьці паўз людзей, каб не паскардзіцца:

— Мне крыўда. На што-ж я гэтакага клопату ўжыў, зямлю гэтую купляючы, на што-ж я гэтулькі грошай як сабаку ў зубы ткнуў, калі цяпер, пане мой, і так, кажуць, зямля павінна быць народная. Не. Гэта будзе няправільна. У рэволюцыю трэба каб былі ўсе роўныя, а ні то што адзін дарэмна зямлі награбе, і другому яна ў капеечку прышлася. Рэволюцыя павінна ўстанавіць права, закон і парадак, а ні то што як цяпер—лясы сякуць і ні ў кога ня пытаюцца. Калі рэволюцыя, дык трэба, каб пан лес народу прадаў за невялікую цану. От што.

Тая рэволюцыя кранула таксама і касьцёльныя амбоны і царкоўную катэдру: два гарадзкія ксяндзы заўсёды з абмону абвяшчалі народу, калі будзе які і пра што сход і за кім ісьці і каго слухаць на гэтым сходзе. Сухарлявы папок тое самае рабіў з царкоўнае катэдры.

І от адзін раз, ужо ўвесну, гэтакім парадкам было абвешчана, што зараз мае пачацца конгрэс усіх партый, якія ёсьць у гэтай мясцовасьці. Каб дагаварыцца і ўстанавіць парадак, з якім-бы льга было прычакаць усерасійскага ўстаноўчага сойму. Бо... І тут было выразна сказана, што сядзіць у гарадку нейкі савет дэпутатаў, нейкі саўдэп, на чале з Адасем Гушкам, які ня хоча ведаць што над усёй Расіяй (гаварыў папок, а ксяндзы сказалі «над усёй краінай») ёсьць часовы ўрад, якому народ даў абавязак давесьці краіну да гэтага ўстаноўчага сойму.

Была вясна. Сьнег даўно сышоў, цёплыя дні жывілі зямлю, народ зьбіраўся выходзіць у поле. Конгрэс назначылі на нядзелю, ён павінен быў пачацца пасьля паўдня. У той дзень ксяндзы і папок управіліся скончыць адправу раней як заўсёды, каб адразу по' імшы з народам рушыць на гэты конгрэс.

Конгрэс гэты астаўся ў памяці тутэйшых людзей з назваю «конгрэсік». Гэтак ахрысьціў яго, сам таго ня хочачы, Мазавецкі. Яны з Сурвілам нешта за тыдзень яшчэ да гэтага ўсё тлумачылі людзям, што трэба ўсім быць на гэтым зборы.

— Такі, знаеце, конгрэсік у горадзе робяць,—сказаў Мазавецкі на вёсцы, прышоўшы з касьцёлу.

З таго моманту сяляне і гаварылі «конгрэсік», некаторыя нават казалі—«Мазавецкага конгрэсік». Але гэта ўжо гаварылі пасьля самога конгрэсіку, калі ведалі ўжо, што гэта была за штука.

Перад самы конгрэсікам, Мазавецкі стаяў у натоўпе навакольных засьцянкоўцаў ля касьцёлу і чакаў канца імшы. Не зважаючы на тое, што за некалькі крокаў, у касьцёле адбывалася набажэнства, тут быў рогат: Мазавецкі расказваў пра «зьявы рэволюцыі ў гарадку», а калі што было ні ў гарадку, дык ён так і гаварыў, што гэта было, значыцца, у Менску, або ў Баранавічах...

— А то яшчэ гэтак было,—сьпяшаўся ён скончыць сваю гаворку, бачачы, што народ пачынае выходзіць з касьцёлу,—занатурыўся панскі фурман. Цяпер, кажа, рэволюцыя, усе роўныя, дык ты, кажа, пане, садзіся за фурмана, а я сяду на тваё месца ў фаэтон. Мала я цябе павазіў? Цяпер вязі ты мяне. Ну, пан, ці ведаеце, спакойна сабе садзіцца на козлы, а фурман лезе ў фаэтон. Куды везьці?—пытае пан. А туды, адказвае фурман, куды ты, пане, хацеў, каб я цябе вёз. Пан і пакіраваў коні. Ну, прыехалі. Злазь, кажа пан. Фурман зьлез. От сюды, кажа пан. Фурман увайшоў. Аж там некая канцаляра. Ну, садзіся, кажа пан да фурмана, ды разьбяры гэтыя паперы. Фурман аж вочы вылупіў. Што-ж, кажа пан, я тваю работу зрабіў, цяпер зрабі ты маю. Ня ўмею, кажа фурман. Не, рабі, сукін сын!—кажа пан. Дык фурман тады зьняў шапку, узяў у пана з рук пугу і сказаў—выбачайце, пане, я нявучаны на гэта. І палез на сваё месца, на козлы.

Шляхта зарагатала. Раптам голас разануў мазавецкага вуха.

— Пастаў ты фурмана на месца пана, дык і ён табе будзе вучоны.

— Як гэта?

— Як? Каб фурман меў гэтулькі маёнткаў як пан, дык ён можа-б яшчэ мадарней за пана быў-бы.

— А што-ж,—падтрымалі яшчэ галасы мазавецкага апонэнта.—Гаворыць ліха ведае што, як малы. Дзіва што пан вучаны, а фурман ня вучаны...

Народ паплыў з касьцёлу, натоўп ля Мазавецкага раскідаўся. Народ сьпяшаўся на конгрэсік. Мазавецкі пайшоў таксама, вельмі нездаволены тым, што ня ўсе думаюць гэтак, як ён.

Конгрэсік меўся адбыцца ў вялікай залі ратушы. Там было паўнютка ўжо народу. Народ стаяў таксама і на пляцы перад

ратушаю, у корыдорах, ля ганку, і на пляцы стаяла народная міліцыя.

Сурвільчык, у новенькай вайсковай форме (з нявычэрпных складаў «земскагâ саюзу»), вядома, ужо без пагонаў, прахаджваўся перад ратушаю.

Ужо ўвайшоўшы ў ратушу, льга было бачыць, што гэты збор людзей ня звычайны: тут былі людзі ўсіх катэгорый, якія толькі былі і маглі быць у гарадку і навакол яго. Але найбольш кідалься ў вочы тое, што тут было шмат жанчын, і не гарадзкіх якіх-небудзь толькі, а найбольш сялянак: пасьля кірмашу, а таксама пасьля царквы і касьцёлу, адразу ўсе сюды і пайшлі.

Яшчэ за некалькі дзён да гэтага савет дэпутатаў выклеіў адозвы, што гэты конгрэс будзе нішто іншае, як спроба ўгаварыць сапраўдны працоўны народ адхіліцца ад сапраўднае рэволюцыі, бо той хто гэты конгрэс задумаў, баіцца гэтае сапраўднае рэволюцыі. Але разам з тым адозвы раілі пайсьці на гэты конгрэс і там паказаць, што такое рэволюцыя.

Цяпер народ тут, значыцца, быў усялякі. Гэта быў як-бы агляд сіл і тых і гэтых. Тут стаялі ў залі і крэслы, яны займалі большую палову залі: перад рэволюцыяй тут афіцэры наладжвалі свае зборышчы. Цяпер крэслаў гэтых, вядома, не хапіла. Народ стаяў скрозь, дзе толькі льга было стаць. Ціснуліся адзін да аднаго, ціснуліся да сьцен. Але ўсё-ж такі на першых радох крэслаў сядзелі гарадзкія тузы, мясцовыя паны, два ксяндзы. Таксама там пагладжваў шоўкавыя адвароты рукавоў парадные расы гарадзкі папок. Чаму яны апынуліся на першых месцах? Вельмі проста. Яны хоць і прышлі пазьней, можна сказаць, за ўсіх, але гэтыя месцы ня былі заняты: народ просты нёс яшчэ на сабе спадчыннасьць паганых вякоў: ён прывык заўсёды ставіцца дзе-небудзь адзаду, неўзаметку. Гэтакім парадкам заля напаўнялася ад дзьвярэй, натоўп, адтуль выростаў да самае эстрады.

Дзесьці там, пад нізкай навісьцю старасьвецкіх хораў, стаяў, прыпёршыся да сьцяны, Леапольд Гушка, поплеч з Марылькаю. Ён моўчкі глядзеў як паўз яго ўсё праходзілі наперад людзі і займалі свае месцы, дзе льга яшчэ было стаць. Нарэшце ісьці ўжо ня было куды, стаялі гэтак шчыльна, што ніхто ня мог нават паварухнуцца. Леапольд Гушка, можна сказаць, быў вышэйшы на цэлую галаву за ўвесь натоўп. Ён бачыў з свайго

месца, як ля супроцьлеглай сьцяны стаялі Няміра з бацькам, як Няміра ўсё штосьці тлумачыў сваім аднавяскоўцам, што абступілі яго з усіх бакоў. Пасьля ён заўважыў свайго Антуся. Той сядзеў на крэслах, нешта ў сярэдзіне залі. Там ішла жывая гаворка. Некаторых з Антусёвых суседзяў Леапольд пазнаў: гэта Антусёвы таварышы з лесапільні, а то і так гарадзкія хлопцы— некаторых Леапольд Гушка ведаў. Натоўп стаяў і ў карыдоры, спускаўся па ўсходах проста на пляц.

Нарэшце пачалося.

Леапольд Гушка бачыў, як на эстрадзе зьявіліся людзі, як пачалі яны гаварыць, як гаварылі адзін за адным, як пасьля адзін з іх запрапанаваў народу гаварыць, як пачалі выходзіць з натоўпу некаторыя ї праціскацца да эстрады... Але спачатку нічога ня чуў Леапольд Гушка. Яго ўвагу ўзяў на сябе стараваты чалавек у пярэдніх крэслах. Правая рука яго ляжала на рудым, прыгожа вытачаным кійку з манаграмамі, белыя вусы зьвешваліся ўніз. На ім быў чорны сурдут, а палітон ляжаў на каленях. Гэта быў той самы пан, колішні «яго, Гушкаў» пан. Леапольд Гушка за гэты час адвык думаць пра гэтага чалавека, а цяпер гэтае аблічча пеканула яму ў сэрца. Ён дагэтуль яшчэ ня зусім гладка разьбіраўся ў тым, што адбывалася: адбылася рэволюцыя, «народ узяў у рукі ўладу»—пра гэта скрозь гаварылі, а што гэта такое, як яно ўсё будзе? Ён чытаў ї адозву, таксама ведаў, што гэтую адозву недзе ў гарадку, у савеце дэпутатаў, складаў яго Адась і ўяўляў сабе, што гэтае зборышча сёньня нейкім хітра прыдумана. Але выразнасьці тут у яго думках ня было. Яна стварылася цяпер, неўзабаве пасьля таго, як выступіў з гаворкаю на эстрадзе гарадзкі чалавек. Чалавека гэтага Леапольд Гушка ведаў: гэта быў нейкі там даглядчык нечага ў княжым замку, Стафан Марцынкевіч. Гушка ведаў нават дзе ён у гарадку жыве: у Замкавым прадмесьці стаяў новы дамок на высокай падмуры з паленае цэглы. Як толькі Стафан Марцынкевіч пачаў гаварыць, раз-по-разу пагладжваючы свае рыжыя, тонкія і доўгія, як пацукоў хвост, вусы, хтосьці раптам з натоўпу падаў голас:

— Чаго яшчэ гэты княжы падлізьнік вышаў тут выпінацца!

Марцынкевіч нібыта і ня чуў: ён адно глянуў у той бок і гаварыў:

— ...Я ад каго гавару? Я гавару ад сябе. Я пан? Я князь? Я магнат? Хто гэта скажа?! Я панскі слуга, а свайго нічога ня маю. Я гэтакі самы, можна сказаць, парабак...

— Ого, дзіва што ты парабак!—гукнуў хтосьці з натоўпу.

— Да парадку, грамадзяне!—сказалі з прэзыдыуму.

— Што-ж бо ён тут пиецца. Да чаго гэта ён гаворыць. Вось ўжо каторую пору слухаем гэтыя казкі: парадак, парадак патрэбен, а які парадак. Каб пан гэтак сама як і раней сядзеў у сваім маёнтку?

— А дзе-ж ён будзе сядзець!—узгарэўся раптам Стафан Марцынкевіч,—у віры ўніз галавою, ці што ён павінен сядзець?

— А што-ж, каб я там сядзеў? Ня мала я папасядзеў там за свой век! Няхай цяпер ён паспрабуе як смачна!

Леапольд Гушка азірнуўся: гэта-ж гукаў з свайго месца стары Няміра, сяляне, што стаялі ля яго, загулі:

— Праўда, праўда!...

— Можа і праўда,—пайшоў на манэўр Марцынкевіч,—але нам трэба ў парадку прычакаць устаноўчага сойму, тады, закон установіць як рабіць з зямлёю, з лясамі, з маёнткамі і што тады астанецца пану, а што пойдзе пад народ.

— Ага, от як!—гукнуў раптам другі голас, перарываючы Марцынкевіча, які на гэтым скончыў, бачачы, што яму ўжо не дадуць гаварыць.

Леапольд Гушка пазнаў голас Паўла Няміры і ўбачыў, як ён паціснуўся праз натоўп да эстрады. Там ён узышоў на першую дошку ўсходаў і пачаў гаварыць:

— Значыцца, пан Марцынкевіч яшчэ спадзяецца, што нешта там пану павінна астацца, а нешта там выдзеляць народу? Дык што гэта? Гэта рэволюцыя? А што калі на той устаноўчы сойм, як яны кажуць, мяне, ці другога гэтакага як я, не паклічуць, а паклічуць гэтага вось самага пана, ды яшчэ Марцынкевіча яму ў помач? Многа-ж ён тады выдзеліць мне зямлі! Тады ён зробіць гэтакі закон, пад якім наш брат ані пісьне. Што ён тут гаворыць, што трэба чакаць там нечага! Раз рэволюцыя, дык няма чаго чакаць. На дварэ вясна, трэба сеяць, дык і трэба зараз-жа пра зямлю пагаварыць, а не чакаць там нечага...

Яму ня далі скончыць радасныя сялянскія выгукі. Няміра стаяў і аглядаў залю. Пасьля бачачы, што сяляне гукаюць—«праўда,

праўда», «праўду кажа»—ён сам заляскаў у далоні і ўвесь, можна сказаць, натоўп за ім. Няміра больш не гаварыў. Тады з свайго месца, адно крыху ўзьняўшыся, віснуў папок:

— Надо сказать одкрыто, Россія на краю гібелі, і перад внешнім врагом, і перад внутреннім. Мы Росію погубім, есьлі ў нас будет всё делацца так, как зьдзесь цепер. Нам надо быць гражданамі свабоднай Россіі, а не талпой какога-то неорганізованага зброда...

Ён гэта выпаліў, вывішчаў нейк раптам і мусіць адчуў, што пагарачыўся, што лішняе сказаў. Тут ён пачаў узьбягаць на эстраду, але скрозь ужо махалі рукамі, крычалі, ня слухалі. Усе пачулі толькі яшчэ Няміраў голас:

— Дзіва якое, што тут гэтак будуць гаварыць! Калі-ж сядзіць унь у першых крэслах той самы пан, які дзесяць мужыкоў цаніў таней за аднаго цчанюка.

Тут гучны голас прымусіў усіх змоўкнуць адразу: голас загучэў дзесьці зьверху, з хораў; Леапольд Гушка пазнаў голас свайго Адася.

— Таварышы,—гукаў Адась Гушка,—што мы тут чулі і што бачылі? Ня думайце, што тут яны не законна, будзем так гаварыць, гавораць! Яны гавораць ад імя часовага ўраду. А хто гаворыць? Унь бачу я пана з белымі вусамі ў першых крэслах, які з нашага мазаля жыў у зямным сваім раі. Унь мы чулі княжага абаронцу, лёкая ці як ён там у замку Марцынкевіча. Мы чулі айца духоўнага, які, бачыце-ж самі, як спрытна грае ў дудку таго, хто ня хоча зямлі адаць таму, хто на ёй робіць. Дык от мы бачым хто сабраў нас сёньня сюды, каб угаварваць нас не чапаць зямлі, нічога ня зьменьваць, каб усё было гэтак, як і раней, адно што калі раней паліцэйскі не даваў нам узяць панскую зямлю, дык цяпер стараюцца зрабіць, каб мы самі добраахвотна не чапалі гэтае зямлі. Таварышы рабочыя, сяляне, парабкі, салдаты! Хто нас гнаў ваяваць? От гэтыя якраз, хто цяпер тут стараецца ўгаварыць нас!..

Адась Гушка гаварыў гэтак моцна, што ўсё было чуваць нават на пляцы перад ратушаю. У самай ратушы і ля яе было гэтак ціха, што здавалася тут няма аніводнага чалавека. Натоўп слухаў, твары жылі, вочы гарэлі, і ў тых, што маглі цяпер зрабіць усе, што толькі кажа Адась Гушка, і ў тых, што сашчаміўшы зубы паглядалі на гэтага маладога салдата на нізкіх, старасьвецкіх хорах. Ён там навіс цераз балясы над заляю, яго ўсе бачылі

хто не стаяў пад хорамі, з яго ня зводзілі вачэй. Нарэшце ў прэзыдыуме зашапталіся, у залі, у першых крэслах замахалі рукамі, Стафан Марцынкевіч усхапіўся з свайго месца, азірнуўся на залю, падняў руку, гатовы штосьці выгукнуць. Але ў гэты момант Адась Гушка дайшоў да фіналу свае прамовы:

— ...Калі скідалі цара, дык дагаварваліся з ім? Калі рабілі рэволюцыю, дык дагаварваліся з тымі, супроць каго рэволюцыю рабілі? Не. А тут хочуць, каб мы дагаварваліся з тымі, ад каго рэволюцыя павінна адабраць тыя правы, якія яны мелі заўсёды, і перадаць гэтыя правы нам, правы, якіх мы ніколі ня мелі, гібеючы век як у астрожных ланцутох!.. Ад імя савету рабочых, парабчанскіх, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў абвяшчаю гэты конгрэс незаконным і скончаным цяпер-жа. Таварышы, пакідайце ратушу, зараз-жа выходзьце адсюль, ня будзем тут больш, мы патрабуем зямлі зараз-жа, бяз ніякіх устаноўчых соймаў! Рэволюцыя адбылася і нам чакаць больш няма чаго!..

Натоўп загуў, загаманіў, рушыў да дзьвярэй. Натоўп лінуўся на пляц. Людзкая хваля панесла на сабе адсюль і тых, хто яшчэ ў гэты-ж самы момант мерыўся не пакідаць залі і ўпарта канчаць конгрэс. У залі асталося ўсяго некалькі чалавек і прэзыдыум на сваёй эстрадзе. Адась Гушка сышоў з хораў вузкімі ўсходамі за калюмнамі. Натоўп хваляваўся на пляцы перад ратушаю. Раптам над людзьмі ўзьняўся чырвоны сьцяг, пасьля плякат з надпісамі. Натоўп расьцягнуўся ў дэманстрацыю і Адась Гушка павёў яе па вузкіх, крывых вулічках гарадка.

І ў гэтай людзкой хвалі Леапольд Гушка ўбачыў непадалёку ад сябе Эдварда Лявэра: ён ішоў непадалёку ад сьцягу, разам з усімі, гэты палонны салдат «варожае» арміі, а з ім і яшчэ некалькі яго таварышоў. Сярод гэтых людзей, у гэтай справе, што гэтыя людзі тут цяпер рабілі, яны ўбачылі тыя берагі, да якіх імкнуліся з самага маленства свайго, пра якія марылі іхнія дзяды, бацькі.. Да самага канца дэмонстрацыі, Леапольд Гушка бачыў усё перад сабою Эдварда Лявэра..

8. САВЕТ ДЭПУТАТАЎ

Ужо ў той дзень, калі яшчэ ня скончылася дэмонстрацыя, тая «рэволюцыйная ўлада», што асталася пасьля конгрэсу на эстрадзе, там-жа згаварылася арыштаваць савет дэпутатаў і перш за

ўсё Адася Гушку. Адась Гушка гэта ведаў ужо адразу. Дэманстрацыя пайшла па вуліцах і ён ішоў на чале яе: ён ведаў, што яго цяпер, перад народам, ня возьмуць. Яго возьмуць аднаго калінебудзь уночы. Пра гэта ён цяпер пакуль што ня думаў. Ён яшчэ сказаў прамову перад дэманстрацыяй на вуліцы, дзе яна выходзіць на касьцельны пляц. На ратушавы пляц, куды пасьля гэтага пайшла зноў дэманстрацыя, ён ужо не пайшоў. Ён адно сказаў свайму таварышу дзе і калі сабрацца ўсім, а сам пастараўся пакінуць цяпер дэманстрацыю. Яна скончылася без яго, хваляваньне ў гарадку было да самага вечара, пакуль народ ні стаў разыходзіцца па хатах, а сяляне разьяжджацца. Пакуль што яшчэ не пасьпелі даць загаду глядзець, дзе ён будзе да ночы пасьля дэманстрацыі і ён пайшоў проста за горад з касьцельнага пляцу. Ён ішоў нацянькі кілёмэтраў з пяць, пакуль ня вышаў на гасьцінец. А тут ужо пайшоў проста. Так што калі стары Леапольд Гушка прышоў дадому, як ужо ўмеркла, ён застаў дома свайго Адася.

— Відаць яны пачуваюць тут сябе моцна. А калі і не, дык стараюцца стварыць гэты мацунак і напэўна захочуць штс-небудзь зрабіць са мною. Яны спадзяюцца на моц часовага ўраду...

Леапольд Гушка адно сказаў:

— Не дачакаюць.

І гэтым усё сваё выказаў. Тут ён ужо быў увесь. З таго моманту як выслухаў ён Адасеву прамову ў ратушы, яму стала ясна ўсё. Нічога іншага ўжо ня было ў яго.

Тымчасам позна ўвечары ў гэтую хату на ўзбалоцьці пачалі прыходзіць людзі. Перш за ўсё прышлі Антусь з Эдварам лявэрам—палонныя цяпер жылі дзе хто хацеў і Лявэр жыў ужо тут. Яго прывёў сюды Антусь, калі спынілася работа на пільні.

Пасьля прышло сюды яшчэ некалькі чалавек, усё незнаёмыя Леапольду. Два былі ў салдацкай адзежы, тры ў цывільнай. Яны паселі ў сенцах, Лявэр і Антусь асталіся пры іх, а пасьля прышоў паслухаць і Леапольд Гушка. Так пачалося паседжаньне прэзыдыуму савету дэпутатаў. Тут гаварылі, што рабіць далей.

— Мусіць цяпер ня ўдасца надрукаваць новыя адозвы: цяпер напэўна над саматужнаю гарадзкою друкарняю будзе контроль. Будзе можа проста загад уласьніку нічога іншага не друкаваць. І калі ня будзе адозваў, ад рукі напісаць іх і выклікаць вёскі

і горад аноў на дэмонстрацыю. Зараз-жа сялянства няхай бярэ сабе царкоўную і маёнткавую зямлю...

Паседжаньне зацягнулася да поўначы. Гарадзкія людзі з яго пайшлі ў горад. Стары Леапольд Гушка вывеў іх на гасьцінец. Ён ужо хацеў павярнуць назад да хаты, як убачыў, што дарогаю проста на яго ідзе чалавек. Ён пастаяў і пазнаў Сурвілу.

— Гэта вы, суседзе?

— Я.

— А я забавіўся ў горадзе. Толькі што іду. Нашы паехалі раней, а я астаўся... От дык сын твой! Ён што, чаго ён хоча? Яму равалюца не падабаецца? Ужо-ж каму як не яму патрэбна гэтая раваліоца!

— Ну ды ён-жа рэволюцыі і дамагаецца.

— Дамагаецца! Добра дамагаецца! Але праўда, што яму тутэйшчына! Па іх няхай сабе хоць немцы тут заўладаюць, яму ўсё адно. У ім-жа чужацкая кроў: па бацьку, па табе гэта я кажу...

— Але! У мяне чужацкая кроў. Дык што-ж! За парабка быць, дык тады абы якая кроў добра, а калі ярмо з шыі скінуць, дык на гэта трэба мець тутэйшую кроў!?

Леапольд Гушка павярнуўся і пайшоў дадому. Сурвіла астаўся стаяць на дарозе. Ён прастояў пакуль Гушкава постаць не схавалася ў чарнаце каржакаватага хвойніку. Тады ён пайшоў у той-жа бок, прайшоў праз хвойнік, пасьля яшчэ раз вярнуўся, вымераў крокамі шырыню палетка, пасьля акінуў вокам Гушкаву хату і замармытаў сабе пад нос, падаючыся да вёскі:

— Чэрці яго бяры, з Гушкам разам. Няхай сабе сядзіць, цяпер ня трэба яго спорваць. Выгараджу тут ад яго і канчацьму дом. Лесу цяпер падхаплю і так, няхай сабе сякуць—і мне будзе. А пан—халера яго бяры. Абы хутар забудаваць, а тады—няхай сабе хоць дзесяць раваліоцаў робяць, хоць падушаць гэтых паноў. Такі і праўда, што маёнткі, ліха ім, мелі, а мужык так сядзеў. Няхай сабе і Гушка грабе зямлю і робіцца хоць за фальваркоўца. Я яму не даю, ці што?..

Ён мармытаў, пакуль ня прышоў у вёску, і ўсё азіраўся на зруб свайго няскончанага дому, што бялеў перад хвойнікам.

ТРЭЦЯЯ ЧАСТКА

І. ЧАЛАВЕК ВАРОЧАЕЦЦА ДАДОМУ

У чалавека былі густыя валасы на галаве, сівізна іх толькі кранула дзе-ні-дзе срэбнымі ніткамі. Барада-ж і вусы былі спрэс сівыя. Бараду чалавек стрыг, яна, кароткая, надавала твару шырокасьць. А ад утомы твар яшчэ больш набыў скуластасьць, а ўсё гэта, разам з шпаркім рухам ягоных ног, рабіла яго постаць вельмі жывою. Ён і быў гэтакі жывы, рухавы, узбуджаны. Гэтакі ён прайшоў шмат дарогі гасьцінцам, гэтакі спыняўся па вёсках гаварыць з людзьмі. Ён ішоў з усходу на захад, проста старасьвецкім гасьцінцам. Быў ён босы, падперазаны сурамцоваю путаю, а цераз плячо ў яго перавязана была вобраць з іржавымі цуглямі: тое каняня, з якога яна была зьнята апошні раз, відаць ніколі ня келзалася. Чалавек ішоў ужо некалькі дзён, начаваў у людзей, выходзіў да захаду сонца, каб хутчэй патрапіць дадому. На чацьвертую ноч ён ужо не астаўся начаваць у дарозе: так, за поўнач, спадзяваўся ўжо быць дома.

Ён ішоў бітым гасьцінцам. Некалькі разоў удзень перагонамі. ішоў дождж і мокрыя аўсы гнуліся да зямлі паўз гасьцінец. Чалавек, мусіць, ішоў і дажджом, бо адзежа яго ня была сухая, правяла толькі крыху. Апошняя ноч яго агарнула калі ён ступаў леваю нагою адно на пальцы—ад вялікае хады басаног на пяце рваў падбой. Пад поўнач ён ужо быў як дома ўсёадно. Цяпер крыху павальней ён пайшоў. Ён пазнаваў ужо дальнія абрысы на даляглядзе—гэта знаёмы лес. А здаецца ён гэтакі высокі таму, што над ім навісае хмара.

— Зноў дождж пойдзе,—сказаў сам сабе чалавек.

І як сказаў спыніўся ад нечаканасьці. Яму здалося, што нешта заварушылася акрай дарогі пад чорнаю бярозаю. Босы, ён ступаў гэтак ціха, што толькі голас ягоны прымусіў некага яго

заўважыць. Сапраўды пад бярозаю стаяў чалавек. Цяпер ужо стары як мае быць бачыў высокую постаць.

— Хто йдзе?—быў голас з пад дрэва.

— А гэта хто?—пасьмялеў стары, з голасу пазнаўшы вясковага чалавека.

— Хто?.. чалавек...

— Ну і я чалавек...

— А куды ты ідзеш?

— Куды іду?

І стары сказаў адкуль ён ідзе і куды. Ён падышоў ужо блізка і бачыў перад сабою высокага чалавека, заўважыў нават што той у лапцях. Здалося яму нават, што той зусім малады. Той найбольш маўчаў, пакуль усё пытаць стараўся і слухаць. А стары рад быў расказваць яшчэ раз па дарозе пра сваю бяду.

— ...Так мне асталосяісьці якіх вярстоў пятнаццаць... Дык от ледзьве іду, ногі ад хады праўцом сталі...

— Дык чаго-жісьці аж уночы? Чаму не адпачыць дзе па дарозе, пакуль днець не пачне?

— Бо душа мая неспакойная, дадому хутчэй рвуся. Пакінуў усё там у гэтакім рэзруху. Аж тыдняў два таму.

— У якім рэзруху?

— А гэта як было... У нас там бяда ў вёсцы... Значыцца нашыя, сказаць, людзі такі і навялі іх...

— Якія гэта вашыя людзі?

— Суседзі, можна сказаць, адно што паадсяляліся на адлегласьць за гэтыя часы.

— А што-ж ім гэта наводзіць канешне было?

— А гэта от як рабілася. Два іх. Адзін—дык войт. Дык і таму што войт, і таму што сам тут у гэтай справе сябе ў крыўду папусьціць ня хоча. А тут якая там яго крыўда, калі мы адно свайго ўласнага дамагаемся. Яшчэ да вайны пачалася ўся гэтая валаводзіна. Адкупілі мы ў пана зямлю. Можна сказаць усёй вёскай адкупілі. Але ні самі ад пана, а цераз іхнія рукі— Мазавецкага і Сурвілы. Бо вядома, мы народ дробны, бедны ўсё найбольш, адкуль тыя ў нас грошы. Дык яны нам самі зямлю панскую выдавалі, а мы ім за проценты адраблялі, а доўг пакрысе

аддавалі. Па дзесяціне, па дзьве на хату зямлі тае, а бяды—дык каб ім абодвым, разам з панам, праз бок вылезла...

— Ага, дык гэта ў вас?.. Чуў я пра гэтую справу... Дык што-ж цяпер?

— А цяпер тое, што мы, уся значыцца вёска, да рэвалюцыі ня выплацілі ўсяго ім за зямлю. А як прышла рэвалюцца, дык мы і плаціць пакінулі. Начорта тады плаціць, калі да таго ісьці павінна было, што зямля і так пад народ павінна была пайсьці. Гэтак і было, мы такі засеялі былі з маёнтку кавалак зямлі і нам ніхто слова не сказаў. Памаглі нават яшчэ. А чаму? А таму, што гэта ўжо была другая рэвалюцца. Ой які быў час! Тады ў нашым горадзе за старшыню раўкому быў наш чалавек—Адась Гушка. От ён усё гэтак і накіроўваў, каб усе правы рэвалюцца нам давала. Сурвілу і Мазавецкаму мы, значыцца, пакінулі адробліваць. І так папарабілі! Панскі маёнтак, што яшчэ астаўся ў яго як радавітае кодлішча, зачапілі. Усе мы там гуртам былі. Сам пан ледзьве пасьпеў пяты падмазаць... Ну, значыцца, гэта ўсё, я-ж кажу, вельмі за гэта нашы людзі узяліся, як адбылася ўвосень другая рэвалюцыя. А тут неўзабаве немцы нахапіліся. Ураджай то мы тады мелі добры, пан вярнуўся спаганяць з нас за маёнтак. Колькі там чаго не далічыўся з маёнтку, а рэшту сам прыдумаў, чаго можа і ня было ў яго, от мы ўсе і выплацілі пад бізуном. Усё пайшло як і было: той самы старшыня сеў, што і раней быў: Сурвіла. Гэтак сама націснуў ён на нас, каб зноў яму ўсёй вёскай адраблівалі. І рабілі, што мы маглі парадзіць. А гэтакі-ж ён асэсар раптам стаў. Бывала дык перад людзьмі, колькі я і памятаю яго, ня лішне ёмкі на язык быў, а гэта тэтакую прамову закаціць мог! Страх! Дзе ён гэтак, калі патарэбна стала, і гаварыць навучыўся! Старшыня раўкому ў горадзе бывала, Адась Гушка, калі скажа перад людзьмі, дык здаецца няжывога на ногі словам узьніме. Дык і Сурвіла, як нагледзеўшыся ўсё-адно, пачаў гаварыць. Адно што ў други бок, гад гэты. То ён усё спачатку, як толькі стала рэвалюцыя, бедаваў, што прапала ўсё на сьвеце, то раптам, як прышлі нямцы, пачаў гаварыць, што нямцы, вядома, чужы народ, але мы беларусы і ў нас ёсьць недзе там нейкая беларуская рада. Што яна, як прышлі нямцы, прывітала нямецкага цара Вільгельма і мы ўсе, весь значыцца беларускі нарсд, павінны гэта самае рабіць, бо ў нас адны інтарэсы...

— З царом?.. Хэ-хэ...

— Ну ён не казаў з царом, а з радаю. У рады, значыцца, тое самае, што і з гэтаю нямецкаю ўладаю. У адзін, значыцца, бок накіроўваецца іхняе кіраўніцтва народам: у нямецкае ўлады—нямецкім народам, а ў беларускае рады—беларускім. Гэтак ён і гаварыў раз на сходзе перад усімі, як толькі прышлі нямцы. А нямцы як адышлі і зноў таварышы прышлі, дык ён тады і зьявіўся як відук у плоце. Маўчаў і духу ня ўказваў. Пабыў крыху, а пасьля зусім зьехаў недзе, адно сям'я засталася. Сын яго, што некалі ў прыстава за пісара быў, ваяваць пайшоў за Расію. І цяпер недзе ваюе ўсё. А тут як палякі прышлі, дык і ён зноў явіўся. За старшыню ён цяпер не астаўся, а за войта зрабіўся Мазавецкі. Чэрці яго ведаюць, які рухавы зрабіўся! Як памаладзеў усё адно. Аднекуль раскапаў, што ён ня проста Мазавецкі, а Грак-Мазавецкі. Паны падвойныя прозьвішчы маюць, дык і ён знайшоў, што бацькі яго, ці дзяды так сама ў дзьве стослкі зваліся. Пан войт Грак-Мазавецкі, значыцца. От цяпер і пачалася самая бяда. Што-ж, пасьля нямцоў мы зноў за маёнткі і за зямлю ўзяліся. Зноў адрабляць гэтым хаўрусьнікам пакінулі. Не дацяглі і да канца. Дык цяпер яшчэ мадарней стала як за нямцамі было. За ўсё дзякуюць нам—і за зямлю, і за маёнтак, і за Мазавецкага з Сурвілам, і за папоўскую сенажаць, што скасілі... А божа мой, божа, духі занялі. Гэтаму небараку, старому Гушку, Адасёваму бацьку, дык яшчэ за сына бяда. Цэлую зіму праседзеў у астрозе, нейк вырабіўся адтуль і ўсё яшчэ баіцца, што зноў забяруць. Не начуе ў хаце, прыхоўваецца. Мяне таксама цяглі за сына Паўла, і ўсё праз Мазавецкага. Гэта што сын ахвотнікам ваяваць пайшоў з палякамі! Дык от на маю галаву і набегла ўсё. Усё як сабралася разам, дык цяпер сьвет чорны здаецца. Гэта як было. На тым тыдні яшчэ, я ўжо і лік дзён згубіў, сам Мазавецкі прышоў у двор да мяне—у фурманку мяне гнаць. А везьці трэ было нейкае збожжа з пастарунку на чыгунку. Я прасіцца, я маліцца—што ў мяне і конь слабейшы як у каго, што і з хаты мне няма ад каго. А ён—хоць ты яму што хочаш. І гэтакае слова ён мне сказаў—няма, кажа, табе ад каго, чаму-ж сын не сядзіць дома, а за бальшавікоў ваяваць пайшоў? От я і паехаў. На чыгунцы скінуў збожжа, а там салдаты іхнія пагналі мяне далей. Завёз іх, а там другія яшчэ далей

пагналі. От я і ехаў, пакуль каня на сьмерць не заезьдзілі. Драбіны таксама раскідаліся. Адно гэтыя іржавыя цуглі і засталіся... Дык каб-жа гэта адно! А то сэрца маё неспакойнае. Як выяжджаў з дому, дык там цэлы рэзрух пакінуў. Бо я-ж казаў, што гэтулькі знайшлося асэсараў, як толькі палякі прышлі, што кожнаму мы, усёй вёскаю, вінаватыя то таго, то гэтага, то за гэтае, то за тое, асталіся. Тут першы пан з-пад гарадка. А пры ім ужо і Сурвіла з Мазавецкім к сабе цягнуць. Там бо яшчэ нейкі чорт, ці ня той самы, што вітаў некалі Вільгэльма, Пілсудзкага прывітаў у Менску, на нашу ўсё галаву ўсе гэтыя іхнія вітаньні. Дык тут гэтым двум нашым асэсарам гэта як маслам па нырках. Сам Мазавецкі цяпер дома мала калі сядзіць, усё ў гміне, а як прыяжджае, дык і пачынае—мы, кажа, беларусы. Ну добра, мы беларусы. Ты, значыцца, беларус, ну дык і я-ж беларус. Дык чаму-ж ты на мне конна езьдзіш? А мой Павал не беларус, што недзе ў чырвонай арміі ваюе? Так я падумаў сабе. Ды так, мусіць, сказаць і усе нашы людзі думалі, бо ніхто і пальцам не крануў, каб пайсьці рабіць Сурвілаву і Мазавецкаму за старыя там даўгі, за проценты. Таксама і ў двор не хацелі ісьці пану рабіць, усю вясну салдаты ганялі. Пазаганяюць, а там пакоўзаюцца нашы людзі па полі, а пасьля ходу дадому. Ведама, сваё дома ня роблена астаецца, а тут пану рабі, ўсё-адно як паншчына тая вярнулася. Цэлую вясну гэтак валатузіліся, а пасьля—праз гміну ўсё пачало рабіцца, тут пэўна рука і нашых гэтых двух асэсараў прычынілася—жандараў наслалі на нас. Нібыта за панскі маёнтак гэта, але разам сюды і Сурвілава з Мазавецкім справа прыблытана. Парасьцягалі ўсё, да апошняй ніткі ўсё пазабіралі, каровы з хлявоў у маёнтак пазаганялі, народ пазьбівалі. А праз некалькі дзён суд—прысудзілі зараз-жа і адразу выплаціць Мазавецкаму і Сурвілу і доўг, і проценты. А процантаў гэтых гэтулькі нарасло, што больш як таго доўгу, як усяе тае зямлі, каб яе ўжо нечага ня бачыць. Дык з чаго ты тутака будзеш выплачваць? Зноў ніхто нават і не паварушыўся. Ні хлеба, ні жывёлы, усё ў пана апынулася. Тут, сказаць праўду, людзі на ўсё пайшлі. Што бог ні дасьць. Што траціць асталося нашым людзям? Сказаць праўду...

Тут стары пільна агледзеў чалавека пад бярозаю, падступіў на паўкрока бліжэй, каб яшчэ раз убачыць, што гэта сапраўды ў яго стрэльба прытулена да боку пад рукою—чалавек у лапцях, з стрэльбаю, гаворка тутэйшая, ну вядома, тут справа ясная...

І стары сьмела сказаў: —...дык нашы хлопцы, між намі кажучы, узялі і падпалілі маёнтак. І гумно, і сьвірны. Ня усе ведаюць і з нашых людзей хто і як. От што... А што рабіць? Хоць сапсаваную кроў з душы сагнаць. Пасьля гэтага хлопцы некаторыя зусім з дому зьнiклі. Па лясох туляюцца, што ты зробіш!.. Дык як я выяжджаў з дому, дык што тады было! Чакалі з дня на дзень жаўнераў і паліцыянтаў з гораду—браць людзей нашых на сьледзтва за спалены маёнтак. Пра гэта нашы людзі нейк-жа даzналіся. Гэтакі страх найшоў на людзей, што баяліся мужчыны начаваць дома. Што гэта будзе, божа мой, божа! Вядома, што тут Мазавецкі свайго з Сурвілам не папусьцяць—латва, Мазавецкі сам войт, што хоча тое і зробіць... Можа ўжо там няма мне куды варочацца, можа адны талавешкі кураць. Што, паны маюць якую-небудзь літасьць да нашага чалавека?.. Божачка мой, няхайбы яна была калом пайшла гэтая зямля. Што было за царскаю Расіяй яшчэ пачалося, дык цяпер пад Польшчаю ўглыб пайшло: ніяк ня вылузаецца з хамута. Яшчэ цясьней стала ў ярме. З старэчаю торбаю па сьвеце пускаюць... Праз каторы год, ад цара яшчэ справа гэтая з зямлёю душыць нас і рады проста няма...

— А якое ты хочаш, чалавеча, рады? Каб табе яе хто прынёс гатовую? Бальшавікі як прыдуць, то табе будзе і рада тут. Сам сабе рабі гэтую раду... А ў вас там яшчэ гэтыя дні пакуль было спакойна. Я быў там гэтымі днямі ў вашым баку. Мо' хіба ўчора, ці сёньня. Я нічога ня чуў цяпер.

— Ды што рабіць?—разьвёў рукамі стары, яшчэ падаючыся бліжэй да чалавека. Сэрцам сваім ён пачуў тут нейкую абарону.

— Што рабіць? Пратрымацца як трэба. Ня доўга ўсё гэта будзе. Бараніцца самім трэба.

— Бараніцца? Мы-ж і баронімся. Я-ж кажу, хлопцы нашы, як маёнтак згарэў, у лесе і асталіся... Ну... а я... стары, не магу...

— Я ведаю, што хлопцы вашы ня дома. Я з імі некаторымі бачыўся...

— Дзе бачыўся. А сынок мой!..

Стары разгледзеў ужо, што перад ім малады хлапец.

— Можа яшчэ і больш, чалавеча, па дарозе гэтак як мяне каго спаткаеш. Дык ня бойся, гэта свае. Але ў гаворку лішне не падавайся. Бо можа і на чужога натрапіш.

— Я ведаю,—затрапятаўся стары, ажывіўшыся, забываючы ўтому.

— Ідзі, стары, дадому. Асьцярожна ідзі. Але сьмела ідзі. Нікому і знаць не падавай, што мяне бачыў і гаварыў са мною. Ідзі сабе...

І стары пайшоў.

Было ля поўначы. Над лесам расла цёплая хмара. Чорна было, ён ледзьве бачыў як шарэе ў яго пад нагамі роўная шырыня старога гасьцінцу.

---

2. СТАРЫ ЯВІЎСЯ ДАДОМУ

Усё-адно як ведаў ён наперад што гэтак будзе. Рэшту дарогі прайшоў ён шпарка, утомленыя ногі несьлі яго як ветрам. Не даходзячы з паўкілёмэтра якога да вёскі, ён прыпыніўся і прыслухаўся, ці ня чуваць чаго. Але было ціха. І ён рушыў далей. Ён прайшоў паўзагуменьні, проста з поля да агародаў. Як мінуў ён платы і вышаў на загуменную дарогу, ён сам сябе стараўся ўпэўніць, што ўсё тут ціха і спакойна. Ён быў змучаны і цяпер толькі адчуў як аж адрантвела ягонае цела за гэтую дарогу.

— Рэнце до гуры—як з грому ляснула проста перад ім.

Было цераз поўнач. Нізка вісла чорная хмара. Спрабаваў сеяцца цёплы веснавы дождж. Ён ледзьве распазнаў перад сабою чалавечую постаць. Ён адразу ўскінуў рукі ўгару. Польскі салдат трымаў перад грудзьмі яго штых. Падышоў другі, засьвяціў яму ў вочы электрычным ліхтарыкам, павыварочваў яму ўсе кішэні і пагнаў перад сабою. Ён яшчэ ня ведаў дзе яго падзець. Стары пайшоў проста да свае хаты. Салдаты стаялі густа па ўсёй вёсцы і навокал яе. Яны падышлі ціха, ціха пасталі і ніхто яшчэ нічога ня ведаў. Стары Няміра быў ужо ў сваёй хаце, як вёска пачала абуджацца. Дзесьці загаварылі людзі, дзесьці закрычалі і толькі цяпер дзесьці пачулася вайсковая каманда. Стары Няміра сядзеў на лаве як анямелы. Хто быў у хаце—старая, Марылька, дзіця—здавалася яму не пазналі яго, ці гэта ён іх. Усё было як у тумане. Пасьля дзесьці крычалі людзі, пасьля плакаў Марыльчын хлапчук, утаймоўвала яго Марылька, галасіла старая, стралялі на вуліцы

жаўнеры—усё гэта прышло раптам да ягонае сьвядомасьці. У хаце гарэла лямпа, гучэла ўся вёска.

Стары Няміра ўстаў з лавы. Салдат загадаў яму ня кратацца з месца: яго злавілі за вёскаю апоўначы і ўсялякая падазронасьць была на яго. Гэтак яго неўзабаве і вывелі з хаты. Цягавіты стары, каб прышлося, перамог-бы яшчэ сваю ўтому пасьля цяжкае дарогі і прайшоў-бы яшчэ адным махам з пяцьдзесят кілёмэтраў, але тут задушыла яго трывога: ён зусім зьвяў. Ён цяпер ішоў гэтак няроўна і нязграбна нейк, што чапляўся, небарак, нагамі за кожную няроўнасьць. Жаўнер убачыў тут нейкі манэўр і пагнаў яго прыкладам, не даючы агледзецца. Яго прыгналі туды, куды зганялі ўсіх мужчын—у крайнюю хату. На парозе ў сенцы стары спатыкнуўся, тулава яго падалося назад. Жаўнер, бачачы ва ўсім хітрасьць ворага, штурхануў яго наперад і стары ўпаў.

З гэтае хвіліны ён абнямог зусім. Ён бачыў яшчэ, што ў хаце, пры сьвятле лямпы, цесна, шмат мужчын суседзяў, што ўсё гэта мітусіцца ў яго ваччу, кудысьці падае, падае. Ён ледзьве сеў на лаву і ўсьпёрся на стол. Уваччу яго стала цёмна.

Тым часам людзейназганялі паўнюткую хату. Нахапіўся дзень. Салдат была поўная вёска. Вартавыя вайскоўцы стаялі на ўсіх дварох і навокал вёскі. Стары Няміра ляжаў на лаве. Хтосьці падлажыў яму пад галаву нейкую вопратку, ён ня чуў як увайшоў у хату афіцэр і паўпісваў усіх у паперу. А пасьля, як ужо добра ўднела, зьявіўся ў хату высокі чалавек у фрэнчы з рудога аксаміту. Рыжыя вусы яго прабірала сівізна. Каб быў тут Леапольд Гушка, ён пазнаў-бы таго самага аконама, што калісьці прагнаў яго з панскага парабкоўства. Аконам пасівеў, пастарэў; Гушка ужо даўно ня бачыў яго. Аконам узяў з афіцэрскіх рук паперу і паадзначаў там алавіком прозьвішчы некаторых. Іх было чалавек дваццаць. Туды папаў і Няміра. Аконам сказаў:

— Гэта самыя верхаводы. Гэта бальшавікі.

Пасьля ён заўважыў на лаве Няміру:

— А ў гэтага сын самы першы ў маёнткі палез, як толькі рэвалюцыю сваю бальшавікі зрабілі. Дзе твой сын?

Няміра ня чуў. Хтосьці адказаў за яго:

— Ягонага сына змабілізавалі як яшчэ бальшавікі тут былі.

— Ведаю як яго змабілізавалі! Чаму-ж ён не астаўся дома, як з хутароў усе хлопцы дома?

І тут аконам успомніў:

— А дзе-ж Гушка? Нешта я яго ня бачу.

І ён яшчэ раз кінуў вачыма хату. Офіцэр запытаўся ў яго пра каго ён пытае. Аконам вышаў з офіцэрам з хаты. Неўзабаве пасьля гэтага трое вайсковых коньнікаў кінуліся за вёску цераз гасьцінец да каржакаватага хвойніку. Трухлявая Гушкава хата, з мокраю ад дажджу, растрыбушанаю саламянаю страхою, стаяла маўкліва, усія ўехаўшы ў зямлю. Коньнікі ў хаце нікога не знайшлі. Хаціна была пустая—замок вісеў на дзьвярах. Што там пільнаваў гэты замок? Старшы коньнік падскочыў да вакна. Ён убачыў венік пасярод хаты, нявыбранае сьмецьце і больш нічога. Ён скамандваў ехаць. Яны аб'ехалі навокал хаты шмат хвойніку і, нікога не спаткаўшы, рушылі назад у вёску. Як выяжджалі на поле, на сьцежцы пад ялінамі ўбачылі старую жанчыну. Зусім сівая, з пачырванелымі ад бессані вачыма, з растрапанымі з пад хусткі валасамі, яна баязьліва хацела схавацца за дрэвы, кінуўшыся ўбок са сьцежкі. Гэтага руху яе вайскоўцы, відаць, не заўважылі, яны заўважылі, што яна як-бы яна накіроўвалася ў бок вёскі. Яе аглушылі крыкам. Яна як магла, пачала хітрыць: пачала выдумляць што яна ідзе «з тэй унь вёскі, што за лесам, і выходзіць на гасьцінец. А ідзе яна ў горад даведацца сына, што працуе там на лесапільні...» Сын яе, праўда, працаваў ля гораду на лесапільні, але яго ўжо там ня было. І яна зусім ня была з тэй вёскі, пра якую ўспамінала цяпер. Вайскоўцы паверылі ёй, ці не, але прагналі яе крыху перад сабою, пасьля, бачачы што яна ледзьве ідзе, прышпорылі коні і мінулі яе, а яна адна асталася на полі і як мага засьпяшалася назад у лес. Босымі нагамі ступала яна па мяккай зямлі, бачыла, як сонца раптам вышла з-за хмары, як хмара растае на досыць высокім ужо небе, як раніца ясьнее, як сьвет робіцца шырокі, зелянее трава, вецер сушыць дрэвы... Яна пайшла шпарчэй, нясучы ў сабе радасьць свае адзіноты, пасьля таго як вайсковыя людзі з нагайкамі і карабінамі згінулі ад яе. Вачыма сваімі яна абнімала сьвет, і яснае неба, і маладое сонца, і звыклыя гэтыя за жыцьцё каржакаватыя хвоі навокал. Раптам яна ўспомніла, і як-бы ў ваду ўпала яе ўдзячнасьць камусьці за гэты спакой. Яна подбегам падышла да старое хаціны на ўзьлеску, дастала аднекуль з нетраў свае, усё-адно як старэчае, адзежы, ключ, адамкнула хату, баязьліва паглядзела ў акно, прыслухалася, ці ня чуваць чаго і пачала завіхацца. Твар яе быў

цяпер толькі ўсяго заклапочаны. Яна дастала з паліцы акраец хлеба, яшчэ чагосьці паклала ў сарвэту і завязала клунак. Пасьля прысела на момант, думаючы, ці ўсё зрабіла што трэба. Устала, пайшла з хаты, і, з старэннасьцю добрае гаспадыні, упэўненая, што навала паўз яе хату прайшла ў выглядзе трох вайскоўцаў і больш ня вернецца, замкнула хату і падалася ў лог, дзе сівец пераходзіў у балота. Балотам яна вышла на высокі груд, прайшоўшы які, падышла да лесу. Хвоі тут былі вынасістыя. Яна доўга ішла глухою сьцежкаю, а пасьля пачала прыглядацца і прыслухоўвацца. Некалькі разоў яна нават ціха кашлянула. І яе неўзабаве пачулі:

— Маці, сюды... Маці...

Яна кінулася на голас у гушчыню. Сівы, стары, высокі і моцны, стаяў перад ёю. Ён узяў ад яе хлеб.

— Ну што, маці? Што чуваць?

— Добра што ты сышоў. Ужо абкружылі вёску, яшчэ ўночы. І каля нашае хаты круціліся ўтрох конна. Я калі хаты брадзіла. Бачыла. Пасьля не ўсьцераглася, папалася была ім на вочы, але пасьля яны мяне пусьцілі.

— Ня ведаеш, Няміра стары вярнуўся?

— Ня ведаю.

— А Марылька як?

— Ня ведаю, з вечара была дома. Тады яшчэ старога ня было.

— Добра.

Ён глядзеў кудысьці далёка, штосьці думаў.

— Што добра... Ты мне скажы дзе Антусь?

— Ты пра Антуся не дбай. Ён не малы.

— Божа мой, божа... Я-ж маці....

— Ён там, дзе ўсім трэба быць... От што... Ты будзь каля дому. Лішне ня думай ні пра што. Я тут буду яшчэ сёньня да ночы. Увечары ты прыдзі, скажы што там робіцца... А пасьля глядзі сябе. Беражы. А табе нічога не зробяць. Калі што якое, гавары, што як пайшоў я на работу ў горад, дык і дагэтуль з тагс тыдня мяне няма. І гэта будзе праўда — ніхто мяне гэтыя дні ня бачыў. Старайся не мазоліць сабою сурвілавых лішне вачэй — ня выходзь пад ягоны хутар. Будзь дома і ўсё.

— А Антусь-жа?

— Антусь будзе там, дзе я. Я пайду з ім. Ты сама кажаш, што добра я зрабіў, што сышоў учора з хаты.

Яна паглядзела на мужа, заплакала і пайшла паволі назад.

— Дай кругу, ідзі нібы не адгэтуль, — сказаў ён ёй наўздагон.

І яна вышла на ўзьлесак з іншага боку.

Надвечар Леапольд Гушка пайшоў ёй на спатканьне: што робіцца ў вёсцы нецярпелася яму хутчэй давядацца. З лесу ён выйсьці баяўся. З-за дрэў ён бачыў перад сабою, па той бок груду і балота, хвойнік. Хвойнік закрываў ад яго хаціну і вёску. Ён ўбачыў над хвойнікам рэдкі дым — штосьці паволі дакурвалася. Яму здалося, што гэта дагарвае ягоная хаціна. Ён паволі пайшоў назад, ня думаючы пра гэта.

---

3. АДНО ГАЛАВЕШКІ КУРАЦЬ

Няміра прышоў да памяці тады, калі яго хтосьці штурхануў: усіх пераганялі ўгумно—іх было чалавек дваццаць, тых самых «бальшавікоў», рэшту людзей выпусьцілі. Усім было сказана, што яны рабаўнікі, зладзеі, карыстаюцца чужым і аддаць чужога ня хочуць. Што яны зьнішчаюць маёнткі, могуць забіваць паноў, не аддаюць таго, што каму вінны, не зважаючы на тое, што суд прысудзіў аддаць, (тут усе зразумелі — ход ідзе пра справу з Сурвілам і Мазавецкім). Іх у гумне трымалі цераз паўдня, стары Няміра стагнаў на саломе—трывога, здарожнасьць адабралі ў яго ўсе сілы. Пасьля, у ясны ўжо поўдзень, іх, абкружаных жаўнерамі, пагналі ў парадак. Пакідаючы вёску, яны бачылі: пасярод вуліцы стаялі пазлыгваныя коні, з двароў выганялі кароў — забіралі рэшту набытку. У панскі двор, ці вайскоўцы сабе? Жанчына пасярод вуліцы рвала на сабе валасы, цераз твар у яе ішла крывая пісага ад нагайкі. «Мільч!» — крычаў на яе вайсковец. Яна бегла за ім. Яна як-бы страціла думкі—каго тут прасіць, што тут робіцца? Яна пасьля пачала выгнаць з гурту сваю карову. Тады яе зноў шлягануліі нагайкаю. Пасьля гэтага яна зусім роспачна прыбянтэжылася — пачала цягнуць вайскоўца за нагу з каня. Яе адапхнулі і яна пабегла ў вуліцу з енкам. Яна дабегла да сваей хаты і ўбачыла там поўна салдат—яны асталёўваліся там як-бы надоўга. Яна ў хату тады не пайшла, а закрычала з новаю сілай, заенчыла. Ёй памаглі на вуліцы

больш жанчыны. Жаўнеры, каб сьцішыць іх, далі ўгару залп. Арыштаваных мужчын тады выводзілі з вёскі. Пачуўся залп, яны, як згаварыўшыся, спыніліся — ніхто не хацеў гінуць пакорліва. Уцякаць ня было як, ратаваць сем'і — таксама. Мужчыны ня краталіся з месца. Верхавыя пусьцілі ў ход нагайкі. Мужчыны падаліся наперад. Але не надоўга. Стары Няміра спусьціўся на зямлю і падняцца больш ня мог. Тады прыгналі з вёскі фурманку і паклалі яго на салому. Увесь гэты час мужчыны з канвойнымі жаўнерамі стаялі на дарозе. Жанчыны ня сьціхалі — галасілі ўсё мацней.

Раптам усе заўважылі: з хвойнічку выбег хлапчук у вываляным у зямлі зрэб'і. Яго як-бы хто гнаў да вёскі. Але за ім нікога ня было. Ён прабег крыху ад хвойніку, пакуль не заўважыў, што ў вёсцы арудуюць вайскоўцы. Тады завярнуўся бегчы назад. Але яго ўжо заўважылі. Па ім стрэлілі. Ён кінуўся на зямлю і папоўз. Коньнікі яго тут-жа спынілі і пагналі перад сабою да вёскі. Тым-часам дзесьці за лесам грунуў залп і пасьля пачалася страляніна. Хлапчук увесь дрыжэў і калаціўся. Ён ледзьве мог выгаварыць да людзей, што і ў іхняй вёсцы робяць тое самае, што ён уцякаў сюды, нічога ня ведаючы, і натрапіў на новую бяду. А з лесу вышаў атрад партызанаў і бароніць вёску. Было за паўдня, сонца пайшло ўніз, а рэзрух у вёсцы ня спыняўся. Вось пагналі з вёскі жывёлу, вось павялі коняй. А перад гэтым з-за лесу пагнала раптам сюды дым. Нашу вёску запалілі! — заплакаў хлапец. Яго трымалі пад штыхамі і ён усё гаварыў адно і тое-ж, што партызан найшло шмат, што нібыта прышлі з гораду. І сапраўды з таго боку пачулася раптам страляніна. Арыштаваных трымалі на месцы, за вёскаю, пад жалезнаю аховаю штыхоў. Ужо сонца сплыло ніжэй, як гасьцінцам прайшло некалькі вайсковых аддзелаў. Партызаны адышлі ў лясы. Арыштаваных пагналі ў горад. Вёска апусьцела, толькі некалькі салдат у ёй яшчэ ўсё шукалі сабе кожны дабра. Жанкі з дзецьмі былі на агародах, баючыся паткнуцца ў вуліцу. Мужчыны ўжо аніводнага не асталося ў вёсцы і каля яе. Гадзін за дзьве да захаду сонца, адыходзячы, салдаты з двух канцоў падпалілі вёску, а самі зьніклі. Жанчынам і дзецям цяпер льга было сьмела ісьці ў вуліцу. Пакуль яны адумаліся, што ў вёсцы больш ня чуваць выгукаў польскіх салдат, ад вёскі курэлі адны галавешкі. Ніхто не астаўся начаваць

на попелішчы—паразыходзіліся хто куды: у суседнія вёскі, падаліся на ўзьлесак да хвойніку. Як пачаў меркнуць дзень, яны й адтуль разышліся—хто дзе меў блізкіх і знаёмых, а хто вярнуўся да сваіх родных галавешак і попелу—пацягнула іх туды вельмі. Там яны, на сабраных лахманох, і асталіся начаваць. Увечары было страшэнна ціха. Яны чулі, як на захадзе сонца, як і кожны дзень, гарадок касьцельнымі званамі разьвітаўся з днём, як вызваньвала замкавая вежа гадзіны. Дзе цяпер арыштаваныя? Жанкі і нудзелі і, каб ня трывожыць дзяцей, стрымлівалі роспачныя сьлёзы.

На Сурвілавым новым хутары, непадалеку ад Гушкавае хаціны, ля хвойніку, дзень кончыўся ціха. На змрску Сурвіла з парабкам паілі ля студні коні.

— Бачыце, гаспадар,—сказаў парабак,—унь на нашай сенажаці пагарэльцаў крыха, начаваць мусіць будуць.

— Ах божа мой, божа,—адказаў Сурвіла,—праз каторы год, як толькі пачалася была вайна, няма спакою на сьвеце. Жыць людзям спакойна не даюць. Хаця каб нас бог крыў ад чаго. Небаракі людзі гэтак пакутуюць. Дзе ім цяпер дзецца.

Ён сам пайшоў за браму, дзе нядаўна было прыбрана на сенажаці сена, дзе дзьве сям'і нямаведама чаго чакалі на захадзе сонца, і сказаў:

— Ідзеце, людцы добрыя, да мяне пераначуйце. Ці тут бог ведае што. Гэтакая бяда апанавала людзей. І калі ўжо той спакой на сьвеце будзе! Ідзеце, я-ж кажу, месца знойдзецца... Гэта-ж гэтулькі людзей згубілі. Божа мой, божа!

Узяў малую дзяўчыну за руку і павёў уперадзе ад усіх на сваю кухню. І загадаў даць людзям павячэраць.

У Гушкавай хаціне таксама былі пагарэльцы. Першая прышла сюды Марылька з дзіцем. Старая яшчэ была дома. Яшчэ тады было рана. Яна неўзабаве сышла з дому. Цяпер яна ўжо ішла сьмела цераз балота да лесу—кругу не давала. Леапольд быў на ўзьлеску.

— Хата згарэла,—запытаў ён?

— Не, вёска.

— Ага, вёска... Нядаўна бачыўся з Антусём. Яны не маглі даскочыць у пору сюды—унь там—паказаў рукою на лес—ратавалі яны людзей. Жаўнераў прагналі, але ад пажару ня вырата-

валі... Ну, ідзі дадому. Калі мы ўбачымся—цяпер сказаць не магу. Я сам прыду. Ты мяне ня шукай.

— Старога Няміру пагналі разам з усімі ў горад.

— Ага,—сказаў адно ціха.—Ты ідзі. Марылька ў нас? Ну і добра.

Пасьля гэтага ён астаўся адзін. Ён чакаў людзей. Людзі пачалі iсьці тэй самае ночы Адусюль ішлі. І ён накіроўваў іх, дзе трэба было зьбірацца. Яму гэта даручылі яшчэ апаўдні, калі ён бачыўся з людзьмі з атраду. Перш за ўсё пайшлі блізкія людзі з гэтых дзьвёх спаленых вёсак. Кожны расказваў Леапольду сваю бяду. Ён выслухваў гэтую споведзь і казаў:

— А цяпер ідзі проста гэтаю сьцежкаю, пакуль ня дойдзеш да другое палянкі. Там пачуеш людзей.

От як спавядаліся людзі:

Хлапец гаварыў.

— Мой бацька малоў муку саматугам у жорнах у сенцах. А яны ўвайшлі ўдвух, ні слова ня кажучы, адцягнулі яго ад жарон і далі прыкладам у твар. А калі далі трэці раз, ён сканаў.

Другі расказваў:

— Майго сына павялі ў лес дапытваць. Сьпярша адрэзалі вуха, пасьля пачалі выбіваць зубы. Я пасьля знайшоў яго як ён паміраў.

Трэці скардзіўся:

— Я з агню ўцёк. Як падпальвалі маю хату, мне загадалі ўвайсьці ў сенцы і там зачынілі. Я кінуўся ў хату і выскачыў з агню праз акно. Мне наўздагон стрэлі.

Леапольд Гушка чуў гэтую споведзь.

У агні і дыме высыхаць пачала на чалавеку сарочка, што чорным потам прыліпшы была кагадзе да цела. Змучанае трывогаю цела набыло раптам сілу, што ў востры момант здольная рвануць чалавека на нечалавечую патугу. І чалавек, трацячы сілы, рвануўся бегчы.

— Пачакай, пойдзем разам,—сказаў апошняму Леапольд Гушка.

Была ўжо ноч, як яны ўдвух падаліся ў самы глыб лесу.

З таго дня старая гаспадыня трухлявае хаціны ля хвойніку доўгі час ня бачыла свайго Леапольда. Яна страціла сілы зусім і ледзьве тупала ля хаты ўдзень. Марылька была тут-жа.

Неўзабаве мелася пачацца жніво. Сьпела жыта. І людзі тры-

маліся блізка ля свайго попелішча. У самога-ж Гушкі жаць нічога ня было: гэты год зямля яго пуставала. Ён проста махнуў рукою, бачачы, што нічога ўжо больш ня будзе з ягонае нечалавечае працы, апроч мазалёў: з Сурвілам ён ужо расквітаўся, суд прысудзіў зараз-жа аддаць і доўг, і процанты, і на тэта прадалі з самае вясны каня, які быў, і да яго яшчэ крыху набытку. Цяпер Гушка быў вольны ад даўгоў і меў сваю ўласную зямлю. Сурвіла пра яго пакінуў думаць, але затое думала ўсё навакольле— адны з вялікаю дружбаю, другія з вялікаю нянавісьцю: гэта за Адася, старшыню раўкому ў гарадку. Пан войт Грак-Мазавецкі з прычыны высокае ў гміне пасады свае, ня спускаў Леапольда Гушка з думак. Гэтакім парадкам Антусь Гушка толькі ўсяго, як пачалася польская акупацыя, некалькі тыдняў папрацаваў ля гарадка, на пушчанай панам зноў лесапільні. Зараз-жа яго прагналі адтуль, не аддаўшы зробленых грошай. І ён адразу зьнік з хаты; куды ён пайшоў, ведаў спачатку адзін толькі бацька. Цяпер яны былі разам.

---

4. ХЛОПЕЦ СЫМОНА ЧУЙКІ

Можа праз тыдзень які пасьля ўсяго гэтага старая жанчына ў сваёй хаціне на ўзьлеску пачула сябе крыху лепш. Яна ўстала раней, памагла Марыльцы ўвіхацца ля печы, пасьля надумалася пайсьці ў гарадок памаліцца богу. Вялікая трывога панавала над ёю. Сілы былі дарэшты растрачаны, думкі ня мелі яснасьці—дзе пачынаецца людзкая бяда, дзе яна канчаецца. Увесь сьвет быў у бядзе. Ён гарэў у агні, ён быў, з самых малых дзён чалавечых, у пакутах, у нечалавечай працы. Наваколл хаты пачало ўжо абрастаць мохам каменьне, што было павыкарчована з зямлі доўгімі гадамі, разам з небаракам-працаўніком мужам, нават дзірван на ўзьлеску, і той, здаецца, паліты быў потам і сьлязьмі старое гаспадыні гэтае хаты. Нічога, значыцца, яснага сьвет у сабе ня мае. Нічога ня відаць чалавеку з гэтага месца, да якога ён прыкаваны на ўсё жыцьцё сваё.

У гарадку званілі ў бажніцах, жанчына сьпяшалася на гэныя званы. Яна і дома памалілася яшчэ, пасьля пасядзела перад дарогаю— адпачывала на дарогу. З сьцяны глядзела на яе фотографія—чалавек з падстрыжанаю барадою сьмяяўся вачыма.

Эдвард Лявэр! Ён стаў тады быў у тэтай хаце за свайго чалавека. Дзе ён цяпер? Як яму жывецца цяпер на ягонай там радзіме? Ён, вядома, напісаў-бы, каб спакойны час быў. З якою радасьцю ён ад'яжджаў тады быў дадому! Як ён разьвітваўся тады з усімі! Як горача гаварыў з Леапольдам і Антусём! Нават апошняя гаворка іх была пра рэволюцыю!

Жанчына вышла з дому. Яна з вялікім сумам чула на сабе ласкавае цяпло раньняга сонца. Ёй здавалася, што гэта ўвесь сьвет адпраўляе нейкую сумную імшу, якая лашчыць яе старое сэрца, тое сэрца, што аніколі ня ведала за ўвесь век ні радасьці, ні спачыну. Дзе яе радасьць?

У гарадок яна прышла позна, ужо даўно ішла імша ў царкве. Яна прастояла імшу, ня думаючы ні пра бога, якому нібыта малілася, ні пра што іншае. З думак упарта ня зыходзіў Леапольд і Антусь. І Марылька з дзіцем—толькі попелішча адно асталося ў яе. Нават стары апошні работнік з хаты, Паўлаў бацька, і той дзесьці тут у гарадку сядзяць у астрозе!

Сонца моцна грэла зямлю, як яна вышла з царквы пасьля імшы. Народу такі ніштавала было ў гарадку на пляцы перад царквою. Але найбольш народу было перад касьцёлам. Стаялі панскія фаэтоны, маляваныя драбінкі прасьцейшае шляхты. Старцы яшчэ ня спынілі свае песьні; гула лера, багамольныя жанчыны падказвалі сяму-таму з старцоў імёны памерлых—каго памінаць у малітве. Перад касьцёлам стаялі паліцыянты—ня пускалі просты народ наперад, каб быў прахсд з касьцёлу паном. Сама што пад'яжджалі пад касьцельныя вароты фаэтоны. Жанчына падышла бліжэй і заглядзелася.

Вось яна пазнала: той самы колішні белавусы пан, у двары якога прайшлі на парабкоўстве ўсе маладыя гады, які пасьля спродваў зямлю, які выгнаў іх з парабкоўства. Пра што думала цяпер жанчына? Яна чула толькі як баліць сэрца, як усё цела ные, як цяжка дыхаць...

Вось пан з паняю падышоў да фаэтона, вось лёкаі падсадзілі іх у фаэтон. Вось пан штосьці з фаэтона загаварыўся ціха з нейкім дваровым паўпанкам...

Раптам з-за рогу касьцельнае агароджы вышлі людзі і вочы ўсіх упіліся ў іх. Вялі трох арыштаваных. Жанчына пазнала сваіх людзей. Папераздзе ішлі паліцыянты, за імі, поруч адзін аднаго—стары Няміра, Сымон Чуйка і ягоны хлопец, малады

яшчэ вельмі, год так сямнаццаць яму. Жанчына чула, як гавораць у натоўпе:

— Што гэта іх сёньня ўсё водзяць, то таго, то гэтага?

— А што-ж, самы мусіць допыт ідзе.

— А можа гэта куды адпраўляць будуць?

Спачуваюць гэта ім, ці так сабе гавораць? Жанчына не магла ні выйсьці з месца, ні пагаварыць з кім. Яна стаяла як аслупянелая і ня зводзіла вачэй з арыштантаў. Стары Няміра ня мог ступаць на ўсю левую нагу—увесь ступень у яго быў абкручаны анучаю. Ён быў у сваім звыклым зрэб'і, у чорным ад зямлі і бруду.

Арыштаваных было трох, паліцыянтаў-жа навокал іх чалавек ці ня шэсьць адно—удвойчы.

Раптам пан кінуў вокам на арыштаваных. Ён адразу скочыў з фаэтона і вельмі шпарка ўзяў пад руку афіцэра, што стаяў з нейкаю паняю тут-жа. Пані яны тут-жа знайшлі новага кавалера, а самі адышліся ўбок і пан паказаў рукою на арыштаваных. Афіцэр штосьці сказаў пану, разглядзеў пільна тых, каго вялі пад штыхамі, пасьля стаў слухаць пана, ківаючы яму ўсё галавою.

— Так, так! Так,—чула жанчына як ён слухаў пана.

Пасьля пан зноў сеў у фаэтон і фурман пагнаў коні. Тымчасам арыштаваных павялі далей кудысьці цераз пляц, у вуліцу. Жанчына назіркам пайшла сьледам. Выгляд у яе быў гэтакі ўбогі, што нікому яна ня ўпала ў вока. Яна падышла да старога аблупленага будынку ратушы на рыначным пляцы і спынілася насупраць яго—арыштаваныя былі ўжо там.

Яна асталася стаяць насупроць ратушы—ногі яе як прырасьлі да зямлі. Цяжар душыў усю яе істоту, яна ня здольна была ні пра што думаць. Яна не заўважала, як сонца пачало схіляцца да захаду, як два ўжо разы вызваніліся гадзіны на замкавай вежы. Раптам яна ўбачыла таго самага скарбованага аконома—ён падехаў конна да ратушы, здаў каня на рукі сторажу і сам зьнік у корыдоры. «Ці ня прыслаў яго пан?»—зьявілася думка ў жанчыны.

Думкі цяпер у яе пачаліясьнець. Чаго яна стаіць тут? Яна сама цяпер найбольш думала пра Чуйкавага хлопца, якога нядаўна з бацькам і з Нямірам пагналі ў гэтую ратушу. Яна хацела памагчы ім? Яна дазнацца чаго хацела тут? Таму што Няміра яе сваяк, яна стаіць тут і чакае пакуль іх будуць весьці назад?

Ці не Адася, ці ня Антуся свайго яна бачыла ў гэтым чуйкавым сыне! Зрэб'е, тое самае зрэб'е ў гэтакіх самых гадох! Мазалі на руках і нагах, парабкоўства, панскі двор, камені на ўзьлеску, работа, страшная работа з малых год, агідная работа, якую толькі ненавідзець можа чалавек, хочучы выратавацца ад яе, каб пажыць на сьвеце.

Адась! Не, цяпер два Адасі ёсьць на сьвеце. Адзін—той што быў калісьці, малое дзіця. Над горам ягонага маленства яна плакала. Сама будучы ужо спрацаваная і хворая, яна да містыкі ўжо тады давОдзіла сваё замілаваньне да яго. Цяпер Адась, гэта рослы мужчына, бальшавіцкі салдат, начальнік рэўкому. Цяпер ён гэтакі моцны, што ніяк не засьпяваеш над ім калыханкі, тае самае калыханкі, якую найлепш усяго ўжываць як пахавальны марш, як пахавальную музыку. Антусь і Марылька—усе дзеці яе зьліваюцца з вобразам Адася. Гэта адзін вобраз і гэты вобраз раздвоены. Два вобразы аднаго чалавека. Адзін вобраз—пакутны позірак нявіннага дзіцяці з матчынаю калыханкаю над ім, другі вобраз—моцны чалавек, які аднэй рукою можа абараніць сваю старую немагушчую маці ад усялякага гора, якім повен сьвет.

І цяпер Чуйкаў сын, гэты хлапчук, ня сыходзіць я яе думак.

— Чаго ты, кабета, стаіш тут каторую пору,—сказаў да яе нейкі стары, праходзячы паўз яе.—Калі твайго каго павялі на допыт, дык табе найлепш ня быць тут, бо цябе заўважаць і пачнуць цягаць, пакуль ім не надакучыць. Ня стой тут. Усё-адно гэтым не паможаш нічога.

Яна паслухала яго і адышлася. Каля нейкага дому яна прысела на камень і яшчэ чагосьці чакала, непакоячыся, што сонца нізка да захаду, ёй далёка ісьці дадому, а іх чамусьці ўсё яшчэ не вядуць назад у вастрог.

Думкі яе зусім ясныя сталі, яна як-бы адпачыла.

Ніхто з нашых людзей ня бачыў іх яшчэ за гэты час,—думала яна, можа мне як пашэнціць пачуць ад іх што, можа яны сказаць што хочуць, нікога-ж да іх ня пускаюць.

Цяпер яна ведала, што гэтая думка прымусіла яе пайсьці сюды і стаяць каторы час. А як гэта можа быць, яна ня думала. Яна чакала выпадку, якім мерала ўвесь сьвет, з усімі яго малымі і вялікімі падзеямі.

Нарэшце яна дачакалася іх. Вялі Няміру і Чуйкавага хлапца. Самога Чуйкі ня было. Жанчына пайшла наперарэз дарогі ім.

Няміра ні на што не глядзеў, ён быў змучаны і вочы яго былі спушчаны ў зямлю. Ён ледзьве ішоў. Хлапец-жа кідаў вачыма навокал сябе і ўбачыў знаёмую жанчыну. Ён ажывіўся ўвесь, спаткаўшыя з ёю позіркам, але і выгляду не падаў што ведае яе—гэтак набываў ён практыку жыцьця. Яна правяла іх вачыма, аж пакуль яны ня зьніклі дзесьці за рогам дальняй вуліцы. Усё-адно як яна памагла што ім—гэтак яна адчула цяпер сябе. Ёй здавалася, што яна штосьці важнае зрабіла. І яна пайшла з гораду. Яе агарнула ноч у паўдарозі.

Малады Чуйка таксама павесялеў, убачыўшы свайго чалавека ў горадзе. Арыштаваныя сяляне ўсе сядзелі ў адной камеры гарадзкога астрогу. Як толькі ўвайшлі яны з Нямірам у памяшканьне, усе накінуліся на іх з запытаньнямі. Няміра адразу лёг на сваё месца ў куце і паказаў рукою на Чуйку—няхай, значыцца, ён гаворыць. Сам-жа ён сьцішыўся на сваіх, пасланых на падлозе, лахманох. «Божа мой, божа,—сказаў адно ён,— калі гэта скончыцца. Я адно кажу, от як пачалося... калі-ж яно яшчэ пачалося... Ніколі мусіць і ня скончыцца».

— Дзе-ж бацька твой?—запыталі ў Чуйкі.

— Пакінулі яшчэ там... Там аконам з двара.

— Чаго?

— Паказвае, што мой бацька першы ў рэвалюцыю на маёнтак пайшоў. Бацьку білі.

— Я ім кажу,—хрыплым голасам абазваўся з свайго кута Няміра,—я ім кажу—мы, кажу, век жылі старцамі, чаго вы ад нас хочаце.

І ён пачаў мыліць губамі, як-бы шэпчучы што сабе.

Усе маўчалі. Іх душыла і тое сонца, што сьвяціла удзень у кратчастае акно іхняе камеры, і тая ноч, што гусьцілася цяпер дзесьці за сьценамі астрогу. Яны рваліся адгэтуль, ціха перагаворваючыся самі з сабою:

— Да чаго мы дажыліся...

— Каб ня спаленая хата, каб не сям'я, можа-б хоць лягчэй было тут гніць...

— Мы здуравалі, што адразу не падаліся былі ў лес. Гушкаў Антусь як сышоў тады быў з дому—кожны тады мог здагадацца дзе ён. Ён ведаў мясьціну, дзе зьбіраюцца людзі. Стары Гушка ведае, ён сказаў-бы напэўна...

— Ціха ты, можа дзе хто слухае...

Раптам заўважылі, што стары Няміра плача. Стогне і плача. Твар яго ляжаў ніцма на лахманох, зьлямцованыя валасы на галаве закрывалі яго зусім. Усе моўчкі глядзелі на старсга, адзін толькі малады Чуйка не адыходзіў ад цёмнага кута за акном. Адтуль ён ня зводзіў вачэй з акна—проста перад акном, блізка, быў высокі паркан, размахнуўшыся з акна, льга было скочыць на яго. Над парканам ружовіліся апошнія ўспышкі захаду, а навокал была ўжо ноч. У гэтую хвіліну хлопец забыўся на краты ў акне.

— Вас з бацькам разам дапытвалі?—запыталі ў яго.

— Што там з ім робяць, з гэтым чалавекам?

Хлопец нічога ня чуў. Ён цяпер, прыгнуўшыся, аглядаў тое, што заўважыў удзень: відаць раней ужо тут спрабавалі шчасьця людзі, бо ля самае сьцяны дошка ў падлозе была бяз цьвікоў і зьлёгку дыхала пад нагамі. Але заўважыць гэтага нельга было адразу. От хлапец цяпер і налёг на дошку. У яго моцна забілася сэрца, калі ён з трэскам узарваў яе і як-бы вінавата тут перад усімі, паклаў назад на месца і азірнуўся. Усе глядзелі на яго з прыбяитэжанасьцю ад нечаканасьці.

— Ціха,—прагаварыў шэптам хтосьці.—Пільнуйце дзьвярэй.

І хлопец пачаў ґрабіць пад дошкаю зямлю. Астрог быў «новы»—стары будынак гэты нядаўна толькі быў дапасаваны да гэтага. Хлапец выграб за паўгадзіны якое шмат зямлі з пад дошкі і шапнуў усім:

— Ціха.

Ён увесь тросься і пабялеў, лезучы ў яму. Рукі былі ў яго да крыві паабдзіраны, а вылазячы, ён ушчэнт парваў на сабе адзеньне, але вылез і азірнуўся. Вартавы зайшоў за вугал і крокі яго чуваць былі гэтак, што знаць было: ён варочаецца назад. Хлапец прыціснуўся да паркану. Вартавы прашоў паўз сьцяну і зноў зайшоў за вугал. Хлапец ускочыў на паркан, перамахнуўся на той бок і пашоў паволі змрочнаю вуліцаю. За ім палез з нары яшчэ адзін. Жаўнер зноў вышаў з-за рогу і ўбачыў усё. Ён крыкнуў і стрэліў. Чалавек падаўся назад. Праз хвіліну усё навокал астрогу было на нагах, у камеру набегла паліцыянтаў, жаўнеры сьцяною пасталі навокал астрогу. У камеры пачалося збойства.

Малады Чуйка на рагу дзьвёх глухіх вуліц убачыў паліцыянта. Ён прайшоў паўз яго, заклаўшы рукі ў кішэні, і як мінуў

яго, ня мог ужо стрымаць ног сваіх. Ён некалькі разоў азірнуўся, ня ўбачыў сваіх за сабою: «мусіць на іх гэта стралялі, а не на мяне. Цяпер ім горш будзе ўцячы»—падумаў і пайшоў яшчэ шпарчэй, не аглядаючыся. На цёмных вуліцах ён спаткаў некалькі вайсковых абозаў, пасьля цэлы абоз сялянскіх фурманак—яны штосьці везьлі, а поруч некаторых вазоў ехалі конныя вайсковыя конваіры. Хлапец пастараўся неўзаметку мінуць усё гэта. У цемечі ночы вышаў ён з гораду глухімі завулкамі і не пайшоў на гасьцінец, а полем, кустамі, прыслухоўваючыся ўсё і азіраючыся. Ён чуў, як па гасьцінцы на ўвесь конскі ход праехалі некалькі разоў коньнікі, туды і назад, і яшчэ далей падаўся ад гасьцінца. Ён кружыў па знаёмай мясцовасьці і ўсё чуў, як гасьцінцам нешта ехаць пачалі вайсковыя абозы, як праімчаўся аддзел кавалерыі—нешта неспакойнае рабілася.

Ён дайшоў да каржакаватага хвойніка тады, калі падняўся месяц. Гасьцінец быў убаку, а тут хвойнік пачынаўся проста над балотам. Глухата і вільгаць здаровае ночы! Хлапец і пайшоў скрозь упоперак хвойнікам. Неўзабаве перад ім мільганула сьвятло з акенца Гушкавае хаты. Ён прыслухаўся—ціха было ўсё. Ён зірнуў у акно—старая жанчына сядзела апраненая на парозе ў сенцы насупроць газоўкі—відаць, толькі што прышла ў хату з дарогі. Хлапец пайшоў у хату. Жанчына спалатнела, зьбянтэжылася.

— Я ўцёк,—сказаў хлапец...—Адзін, ім не ўдалося, мусіць...

— Дзе-ж табе цяпер дзецца, маё ты дзіця? Адзін попел курыць там...

— А дзе нашы?

— Я і сама добра ня ведаю. Паразыходзіліся ўсе па людзях... Што гэта, што гэтакі рух на гасьцінцы пачаўся. Абозы з паўдня, кажуць, пачалі ехаць...

— Дзе ваш Антусь?

— Я табе скажу, мой сынок. І Леапольд мой там...

Ён ледзьве пасьпеў выслухаць і кінуўся з сянец.

— Я цябе завяду да іх, а то яшчэ трапіш ня туды,—сказала Марылька, ледзьве пасьпеўшы кінуцца за ім.

З разгону рушыў ён уніз на нізкае ўзбалоцьце, плюхнуў нагамі ў першую купіну.

Не разьбіраючы сьцежкі, пабеглі яны цераз балота да лесу. Жанчына з сянец адно чула, як мокра шастае асака і мох у іх пад нагамі.

---

5. РАТУЙСЯ, ХЛОПЧА.

Усё-адно як ня было навокал тутэйшых людзей—нікога ніколі нідзе ўбачыць нельга было. Адно лясы жылі нязвычайным жыцьцём, паўнюткія сялянскага гора; адно жанкі, ды і то найбольш старыя, сядзелі ціха ў хатах, чакаючы канца навалы і гаруючы—як гэта будзе пачаць жніво: жыта насьпявала, на ўзгорках пад сонцам яно ўжо добра запалавела.

У гэтай мясцовасьці гасьцінец жыў ходам польскага войска і рухам скарбовых фурманак—паны выяжджалі з маёнткаў.

Уночы партызаны выходзілі з лясоў перацінаць дарогу панскаму войску і паном. Партызаны ўночы вартавалі вёскі ад паганых гасьцей, удзень партызаны цяпер трымаліся найбольш пры дарогах, не забіраліся ў глыб лясоў, каб заўсёды быць напагатове.

Старая жанчына ў хаціне на хвойным узьлеску ўсё гэтыя дні вельмі ўжо сумавала па сынох сваіх і па мужу. Марылька не магла яе ўгаварыць. Яна не дамагала вельмі выходзіла ўсё на ўзбалоцьце глядзець: ці не апусьцеў гасьцінец, ці ня ідуць свае людзі дадому з лесу.

Аднаго дня яна ўбачыла, як яе сусед Сурвіла, добра вымасьціўшы воз мяшкамі з нейкім дабром, разьвітаўся з сям'ёю і выехаў кудысьці. Дзесьці ў глыбіні істоты ў жанчыны заварушылася гардая радасьць і пачала выростаць, як Марылька здагадалася:

— Уцёк гад. Адзін, без сям'і. Ці не спадзяецца неўзабаве зноў з панамі вярнуцца.

— Але-ж уцёк!?

— Уцёк. Зараз і нашы тут будуць.

— Не дажджэ ён вярнуцца больш!—упэўніла сама сябе жанчына.

Пасьля гэтага яна, усё-ж ня могучы задушыць свой сум па людзкім горы і па сваіх блізкіх, адчувала, як радасны ўздым надае ёй больш сілы. Але праз некалькі дзён ёй зноў стала горш. Яна зусім абнемагла і найбольш ляжала. Павярнуўшыся

тварам да сьцяны, яна бедавала сама сабе, выказвала вялікую сваю скаргу:

— Колькі мне жыць засталося? Нашто я паклала свае сілы? Хто ўспамогся маёю працаю?..

— Зараз будзе спакойна,—цешыла яе Марылька,—і ўсё будзе добра.

Тады жанчына пачынала бедаваць за ўсіх людзей:

— Ня жнуць людзі, нічога ня робяць... Каб я хоць маладзейшая была, можа і я тады ня нудзела-б гэтак. Бацька здароўшы, ён, бачыш, пайшоў з Антусём...

Яна не канчала пачатае думкі. То весялела, то больш яшчэ сумавала. Нездароўе мучыла яе.

Гэтак ішлі гарачыя дні.

Нарэшце гасьцінцам рушыла рэгулярнае польскае войска. Але фронту яшчэ пакуль ня было тут.

Ліў дождж цэлы дзень, а як добра ўмеркла, высьвечваць пачалі зоры. Неба стала высокае, як з сіняе сталі. Нейкая птушка пачала абзывацца ў хвойніку.

Мокрыя аўсы выходзілі на самы гасьцінец. Аўсамі ішоў чалавек, выбіраючыся з лагчыны на ўзгорак да гасьцінца. Ён прыслухоўваўся і чуў, як некалькі разоў пачынала крычаць у далёкім хвойніку птушка і браўся ў той самы бок, туды. Ён быў па пояс мокры: з ног мачыла збажына, а зьверху адзежына правяла.

Гасьцінец быў перад вачыма; хвойнік, дзе крычала птушка, быў далёка па той бок яго, ісьці трэба было туды, але адразу перайсьці ўпоперак цераз гасьцінец чалавек не адважыўся. Ён доўга сядзеў з краю аўсоў і прыслухоўваўся да ночы. Было яшчэ рана, але дзіўна гэтак: хоць-бы адзін гук чуваць было з вёскі: от тут-жа, от, проста перад вачыма, чарнелі стрэхі, крайняя хата проста такі за некалькі крокаў ад чалавека выходзіла на самы гасьцінец.

Чалавек такі ня вышаў адразу на гасьцінец. Ці то спакуса падацца крыху ўбок, ці то ён надумаўся чакаць пакуль пацямнее ноч (хмара вісла над лесам), але ён пасядзеў крыху, пасьля пайшоў, прыгнуўшыся, да прыгуменных загарадзяў. Тут пайшоў ужо ён сьмялей. Пад старым вішнячком прайшоў ён да весьціц у двор; на вузкім падворку нават сабака не забрахаў. Сарваныя з завесаў дзьверы ледзьве засланялі чорную прорву пустога хлява. Чалавек нават ня глянуў туды: ён прай-

шоў спакойна, як-бы даўно ведаў, што гэтак тут і павінна быць. Ён адно прыслухаўся пад акном ля хаты, пасьля ціха пастукаў пальцам у цёмную шыбу, пасьля падаўся да дзьвярэй. Замок трымаўся ў прабоях. Нікога ў хаце. Усё-адно як пеканула адразу што чалавека: гэтак шпарка падаўся ён з гэтага двара. Падаўся проста на вуліцу. Набыў адвагу, ці ўпэўніўся, што нікога тут больш не спаткае?

У каторую хату зайсьці пагаварыць з людзьмі, распытаць, чаму апусьцела сяліба?

Чуваць было як дзесьці конь жуе траву, як заплакала праз сон дзіцянё. Але чалавек пайшоў ужо проста да гасьцінцу: хмара закрыла неба, зусім чорная стала ноч і ня можна было ўпускаць часу, бо над лесам зноў цадзілася ясната. Чалавек даскочыў да гасьцінцу і роўную шырыню яго перайшоў як бачыш. Тады толькі азірнуўся: шэры гасьцінец быў роўны і на ім ясьней было, як на мокрых засевах навокал. Хутчэй на цёмную сьцежку! І ён увайшоў у каржакаваты хвойнічак. Але птушка крычала ня тут. Яна падавала свой голас не часьцей, як праз паўгадзіны кожны раз. Чалавек ведаў, што ў гэтым хвойніку, на другім толькі ўскрайку яго, стаіць старая хаціна, але заходзіць туды--дык трэба патраціць час, а ноч ідзе. І чалавек закрочыў проста ў лог, за якім, ведаў ён, пачынаецца вялікі лес. Ідучы, ён чуў як у гарадку на замкавай вежы вызваніла поўнач. Тады ён яшчэ больш паддаў ходу.

Але прайшоўшы крыху, ён памеркаваў наконт кірунку і разьлегласьці і пачаў даваць кругу—выходзіў на сьцежку паўз хвойнік, каб пасьля падацца адтуль да лесу балотам: ён ведаў тут усе ходы. Гэтакім парадкам ён падышоў да цёмнае хаты на ўзьлеску. Агню там ня было. Ён асьцярожна пастукаў у акно. Спачатку ніхто не адказаў, а пасьля ціхім голасам:

— Хто там?

— Гэта я, Чуйкаў Рыгор.

І Марылька кінулася адчыніць дзьверы.

— Я доўга ня буду. Я адно па дарозе зайшоў даведацца пра вас, каб расказаць дзядзьку Леапольду... Нешта на гасьцінцы пацішэла. Я можа з гадзіну быў ля яго і на ім усё пуста.

— Дзе-ж ты быў?

— У гарадку.

— Чаго?

— Ціха. Ці вывезьлі арыштаваных. Пагналі з гарадка да чыгункі, мусіць вывозіць будуць. Мне сказалі, калі яны яшчэ там, з таго месца адкуль чуваць будзе, закрычы як птушка і мы адразу кінемся ў горад адбіць іх... Раней ня было сілы, а гэты, за гэтыя дні народу насыходзілася і ўсе паўзбройваныя... А я, значыцца, крыкнуўшы як птушка, маю права заняцца сваімі справамі—пашукаць дзе маці з сёстрамі. Мне казалі, што яны ў Падолішчах. От я заходзіў туды, але там хата сваякоў нашых на замку. Больш я нікуды не заходзіў... Чуеш? Птушка ў лесе. Гэта знак, што чакаюць мае весткі. А мне даводзіцца маўчаць. Зараз яны будуць ведаць, што іх няма ў горадзе, калі я маўчу.. От зноў нейкі грукат на гасьцінцы...

— Табе лепш ня быць тут... Як гэта ты пайшоў у горад, сам адтуль уцёкшы?.

— У самым горадзе я ня быў. Там у нас ёсьць чалавек, які вышаў мне сказаць. А я павінен-жа быў пайсьці пашукаць сваю сям'ю? Ці я павінен забыцца на сваіх? А мой бацька сядзіць у астрозе, ці не?

— У гэтых самых падолішчах сёньня зранку палякі фурманкі бралі,—коні знайшлі ў кустох і бралі, колькі ім трэба было. Мужчыны паехалі ў фурманкі... А тата як, дзядзька Леапольд?

— Ого, ён учора на варце з вінтоўкаю стаяў на выходзе з лесу пад гасьцінец. Блізка адгэтуль...

— Што гэта зноў шумней на гасьцінцы стала?

— Дык што сказаць дзядзьку Леапольду?

— Скажы, што здаровы ўсе, што чакаем каб хутчэй вольна дадому вярнуўся. А Антусь далёка дзе?

— Яны недзе далей. Я яго даўно ня бачыў... Бывай, Марылька...

Ён кінуўся бегчы балотам, там дзе бег у лес у тую ноч, калі ўцёк з астрогу.

Ён ужо быў на ўзьлеску, ужо некалькі дрэў чарнелі на шэрані неба перад рэдкімі кустамі, як залапаталі коньнікі полем паўз гасьцінец. Ён шпарка шмыгануў у лес і пабег туды, дзе былі ўсе. Ён там мала каго застаў—атрад разьбіўся на тры часткі і разышоўся ахоўваць вёскі. Палякі шпарылі цяпер ужо часта і ня спыняліся надоўга. Некалькі разоў чуваць было, як раўнула некалькі палявых гармат—фронт быў ужо блізка. Рыгор Чуйка з апошнім аддзелам атраду рушыў пад Падолішчы. Не даходзячы

за кілёмэтр які да гасьцінцу, на якім была вёска, яны асталіся ў ядлаўцовых кустах: пакуль што паўз вёску толькі праехаў аддзел польскае коньніцы, ня спыніўшыся там. У тых-жа выганных кустох, дзе асталяваліся цяпер людзі з лесу, былі і падалішчанскія коні, ля рэчкі, у алешніку. Некалькі мужчын і жанок вартавалі іх. Яны перабраліся сюды пасьля мінулае раніцы з іншага месца.

Дзень нахапіўся неўзаметку.

Над лесам цьвіло неба, а вартавы прыбег з пад лесу: ці не падказаў хто, бо скрозь паўз лес чэша на ўвесь ход пэўна з дваццаць коньнікаў і кіруюцца адрэзаць гэтыя кусты ад лесу. У адзін момант людзі нарыхтаваліся. Коняй спусьцілі ад кульуніз з абрывістага берагу, да самае рэчкі, вартавыя асталіся там-жа. Неўзабаве давялося спаткаць коньнікаў: ім хтосьці выразна падказаў дзе хаваюцца коні і яны проста туды шпарылі. Партызаны прымусілі іх падацца назад, але яны адразу з новаю сілай пачалі насядаць: пачуўшы страляніну, да іх з вёскі рушыла больш сілы. Партызаны ляжалі скрозь паўз рэчку, пад аховаю высокага, узгоркаватага берагу. Іх быў доўгі ланцуг, яны занялі ўвесь прагалак, дзе вяскоўцы пераводзілі коні на той бок рэчкі, і адтуль у лог, у кусты, далей ад навалы. А там да лесу недалёка было.

Палякі перарэзалі надвае ланцуг партызанаў. Партызаны цяпер пачалі адыходзіць: у лесе, меншая частка, скрозь кустамі паўз рэчку, да вёскі іншая рада ня служыла. Там, не даходзячы да вёскі, можна было выбрацца балотнымі зарасьнікамі нэ ўзгоркаватае поле.

Рыгор Чуйка быў акрай усіх. Калі ўсе пайшлі рачным пераходам, задніх некалькі чалавек не пасьпела. Ім давялося шпарчэй ратавацца ў бок вёскі, пакуль тыя перабіраліся на той бок рэчкі. Чуйка дабег першы нізкімі кустамі да крайняе хаты На вуліцы як быццам было ціха. Чуйка выбраўся на агароды, пад вішнякі, дзе быў уночы. Абы прайсьці ціхом да таго канца, там льга будзе падацца зноў да лесу.

Нідзе ўжо больш не стралялі—партызаны, відаць, зрабіўшы сваё, адышлі. Раптам, ужо можна сказаць на канцы вуліцы, гукнулі:

— Ходзь тутэй!

Чуйка ўбачыў: на падворку паляк трымаў сялянскага каня і клікаў яго. Палякаў было двух, другі намерыўся страляць у Чуйку. Уцякаць пакуль што можна было толькі ў чыстае поле. Чуйку іншая рада ня служыла, як пайсьці ў двор. Ён быў абарваны, бягучы сюды, ён стрэльбу сунуў ў знаёмы куст чароту ля рэчкі; шапкі на галаве яго ня было—сялянскі, значыцца, хлапец недаростак, што выбег толькі што аднекуль з пуні, ці з гары зьлез, дзе пераседжваў страх перад чужым войскам.

Ён зразумеў, што на яго крычалі: дзе драбіны у якім запрэгчы каня. Карабінавая руля сачыла за кожным ягоным рухам. Ён глянуў навокал сябе, убачыў на прыгуменьні крытую павець і паказаў рукою туды.—Эй-эй!—і пальцам загадалі яму рушыць сюды і самому адчыніць павець. Ён гэта зрабіў. Сапраўды там стаялі драбіны. Яму закамандавалі запрагаць. Ён запрог у незнаёмыя драбіны незнаёмага каня. Малады гаспадар клапаціўся ў чужым двары і нават у чужой вёсцы. Яму загадалі садзіцца за фурмана і везьці іх, гэтых двух вайскоўцаў. Сэрца яго раптам яшчэ больш закалацілася, як у злоўленае птушкі. Ён сеў у перадок. Жаўнеры вылаялі яго за штосьці і ён пагнаў каня. Яму паказалі ехаць проста на гасьцінец. У тым месцы дзе направа ад гасьцінцу бачыў ён попелішча роднае вёскі, а налева новенькі сурвілаў хутар ля хвойніку, з гушкаваю хатаю, ён дагнаў невялікі абоз сялянскіх фурманак. Сяляне таксама везьлі патомленых вайскоўцаў: нейкая растрыбушаная часьць старалася, відаць, хутчэй выбрацца ў тыл. Абоз пагналі шпарка. Неўзабаве мінулі гарадок—адно праскочылі праз яго.

Ужо ад'ехаўшы ад гарадка кілёмэтраў з трыццаць, убачылі, што тут пакуль што яшчэ спакойней і цішэй. Гадзіну адпачывалі коні, а два вайскоўцы пільнавалі, каб фурманшчыкі не павярнулі назад. Ня пусьцілі нікога. Пакутуючы ад горкіх думак, думаючы толькі пра тое, дзе-б і калі неўзаметку скаціцца з фурманкі і застацца на дарозе, пакуль не загналі дзе далёка, Рыгор Чуйка расказаў старому фурманшчыку ўсё пра сябе. Той зашаптаў яму:

— Пакуль ты, сынку, ня ўцёк, табе трэба старацца прыдумаць сабе другое імя: цябе-ж напэўна і цяпер яшчэ шукаюць, пасьля таго як ты ўцёк з астрогу. Памажы табе божа, сынку. Старайся ўночы ратавацца як. Табе трэба стацца. Табе горш як нам усім—

мы пагаруем, калі не паўцякаем па адным як небудзь, дык будзе-ж недзе месца, адкуль вернемся. Бальшавікоў, кажуць, вялікая сіла ідзе. Бач як паны драпанулі... Дык ты кажаш што і твой бацька гэтак сама сядзіць недзе, небарака? Ай, ай, ратуйся, сынку, раней за нас. А пакуль тут—дык лепш забудзься на своё імя. Ратуйся. Чакай ночы. Ратуйся.

6. ЗЛАМАНЫ ЧАЛАВЕК

Адно два ці тры разы раўнулі дзесьці палявыя гарматы, ніякіх вайсковых сутычак тут ня было. У гэтых мясцовасьцях вораг адно стараўся, як мага хутчэй выбрацца. Жаўнеры смалілі гасьцінцам, ачышчалі мясцовасьць гэтак шпарка, што апиводная часьць не магла ўжо больш затрымлівацца тут доўга.

І от адным днём сонца ўзышло над ціхаю мясцовасьцю. Партызаны трымаліся на ўзьлесках, рыхтаваліся ўжо варочацца ў вёскі. Людзі з першай-жа хвіліны пакіравалі свае думкі да перасьпелага жыта, адразу вышлі жаць, збываючы сваю трывогу.

Марылька пакінула свайго хлапчука на догляд старое маці і сама пайшла жаць. Нават і старая пабедавала, што нездароўе яе мучыць, ды і дзіцянё няма на каго пакінуць—а то і яна-б не сядзела дома рукі склаўшы.

Яшчэ ўчора ў позьні вечар заблыталіся нейк у гэтую хаціну двое, мусіць апошніх, польскіх жаўнераў.

— Матка, млека!—гукнуў адзін да старое, страшна трасучыся, каб хутчэй атрымаць што яму трэба было і рушыць: цяпер ужо боязна было аставацца тут доўга.

— Няма,—разьвяла рукамі старая.

Жаўнеры не паверылі. Яны пачалі пераварочваць у хаце ўсё. Сапраўды тут нічога ня было. Быў толькі акраец хлеба. Яны забралі яго, пасьля выпаралі яшчэ некалькі яец, забралі з седала ў сенцах курыцу і як бачыш зьнікլі, замахнуўшыся на старую прыкладам, упэўненыя, што яна не захацела ім даць сама больш чаго і пахавала ўсё.

Цяпер у хаце ўжо можна сказаць нічога ня было. Калі Марылька выбіралася жаць зранку, дык ня мела ўзяць нават з сабою крошкі хлеба, і пайшла так, спадзяючыся на тое, што дастане ў людзей. А тут старая павінна будзе таксама ў людзей дастаць на

дзень, а там трэба будзе высушыць колькі снапоў жыта на печы, акаліць, змалоць у жорнах і гэтакім парадкам будзе хлеб. Старая і пайшла з дзіцём на залесныя хутары па хлеб—дзе была свая вёска, адно полем і галавешкі ляжалі. Яна пакуль прайшла гэты кавалак дарогі, стамілася. А тут яшчэ ня ела нічога, а тут яшчэ дзіця пара была карміць. І яна, пакуль вярнулася назад з акрайцам хлеба, зусім ужо аслабела. Ледзьве села яна на парог і глядзела, як хлапчук хапіўся за хлеб і глытаў яго, ледзьве пережоўваючы.

— Еш, мой унучак, еш,—гаварыла ўсё старая, стараючыся пачакаць колькі хвілін, каб аддыхацца і самой есьці. Цяпер яна чакала дадому Леапольда і Антуся. А можа і Адась неўзабаве вернецца, можа гэта вайна на гэтым скончыцца?

Яна была дома адна да позьняе раніцы, наглядаючы за дзіцём, гледзячы на невялікі акраец хлеба на стале, думаючы пра Марыльку—як яна там жне галодная, ці ўдалося ёй дастаць у людзей хлеба? А людзі-ж найбольш цяпер і самі ня маюць—свае людзі пагалелі, пагінула ўсё ў іх. Яна, седзячы ў хаце, ня бачыла, што на гасьцінцы пачаўся новы рух. Таксама ня бачыла, як перад гэтым скрозь хвойнікам ціха прайшлі рэдкім ланцугом чырвонаармейцы. Яны занялі мясцовасьць без аніводнага стрэлу, палякі былі ўжо няйначай па той бок гарадка.

Прайшло яшчэ можа з гадзіну. Цяпер ужо проста ішлі гасьцінцам і дарогамі блізка яго чырвонаармейскія роты. І от утрох забеглі ў гэтую хаціну. Яны былі ў растаптаных дашчэнту чаравіках, на адным ледзьве трымалася рубашка—гэтакая яна была парваная. Бялізна на іх была чорная як зямля, твары былі прыпухлыя ад бессані, змучаныя, самі яны былі змардаваныя, ледзьве маглі вытрымаць, каб не заснуць тут-жа адразу, як толькі паселі на лаву.

— Мамаша, покушать нет ли чего?—сказаў адзін.

— Няма нічога, а ні-ні, галубок.

— Ну, хлебца?

— От гэта ўсяго што на стале.

— Да как же?

— От гэтак-жа як я вам гавару, галубкі.

Чырвонаармейцы пераглянуліся паміж сабою. Пасьля стаялі й маўчалі. Тады жанчына падышла да стала, узяла ў рукі акраец, падняла над сталом і выцяла ім аб край стала. Акраец разламаўся

на роўныя дзьве часткі. Там, дзе быў раней нарэзаны. Гэта былі ня часткі, а ўсяго частачкі—гэтакія малыя кавалкі вышлі. Адзін кавалак яна паклала на стол, а другі дала чырвонаармейцам. Глытаючы яго тут-жа, яны рушылі з хаты. Адзін на парозе яшчэ азірнуўся:

— Чего нибудь еще поищи, мамаша.

— Чаго я вам, галубкі, паішчу, божа мой—абазвалася жанчына, ні то ўзрушаная тым, што ёй як-бы ня верацъ, ні то тым, што на стале асталося хлеба вельмі мала.

Чырвонаармейцы подбегам пайшлі далей, на гасьцінец. Там ўжо чулася чырвонаармейская песьня. Жанчына ўзяла з стала хлеб, пакруціла яго ў руках, пасьля адламала на нюх табакі, паклала ў рот, паволі перажоўваючы і думала, што рабіць з гэтаю рэштаю; ці яе есьці, ці глядзець на яе.

— Бабуня есьці, дай хлеба,—працягнуў рукі малы.

Старая аддала яму частку гэтага хлеба, сама яшчэ ўзяла ў рот крыху, а рэшту паклала на паліцу і накрыла гаршком. Яна глянула ў акно—можа Леапольд ідзе з Антусём?

— Божа мой, божа, дзе яны падзеліся. А можа іх пабілі дзе, а можа куды далёка пазаганяла іх гэтая вайна?

Нейкі роспач найшоў на яе. Яна глядзела, як малы даядаў хлеб, глянула яшчэ раз на паліцу—што з тым хлебам рабіць, ці яго есьці, ці глядзець на яго.

— Як гэта там гэтая небарака Марылька? Можа ёй занесьці на поле гэты хлеб?... Што мне рабіць, а божа мой, божа.

Яна стаяла пасярод хаты, адчуваючы як няма ў яе сілы, растрачаная за жыцьцё.

З акна былі відаць кучы каменьня на ўзьлеску ля поля, на іх ужо вецер пананосіў пылу, мясцамі мох знайшоў тут сабе цьвёрдае аселішча.

— Божа мой, божа, от няма каб сядзелі людзі спакойна, дык не, ваююць, цягаюцца па сьвеце, небыт сабе робяць і другім. От-бо!..

З нейкаю злосьцю яна цяпер пачынала гаварыць.

— Ваююць, б'юцца, душаць адзін другога. Кожны да сябе грабе, каб другому ня даць... Гэтыя на гэтых ідуць, а тыя на гэтых... Душацца, мучацца, льлюць гэтую кроў, гэтыя сьлёзы! І ўсё

ім мала. Нечага каб пасьцінalі ўсім галовы, усім людзям, дык няхай-бы сабе тады самі з сабою...

Яна сьціснула рукамі скроні і заплакала.

---

7. УРА! УРА! ВІВАТ!

Шмат сялян вышла з лесу. Яны былі ўсе з вінтоўкамі, босыя, у лапцях, у растаптаных ботах. Яны накіроўваліся да гасьцінца, перад імі ехалі тры вайсковыя польскія фурманкі. Дайшоўшы да гасьцінца, яны прыпыніліся, пакідаліся на зямлю. Сядзелі, моцна гаварылі. Чакалі яны ня доўга: неўзабаве вышла на гасьцінец з-за ўзгорку новая рота чырвонаармейцаў. Бальшавіцкая армія цяпер ішла і ішла.

— Таварышы!.. Таварышы!—загукаў адзін з сялян, узьнімаючы руку ўгару.

Камандзір даў каманду спыніцца. Чырвонаармейцы пакідаліся на траву пад бярозамі паабапал шырокай дарогі.

— Таварышы,—загаварыў высокі чалавек з натоўпу сялян.— Гэта вам мы сюды прывезьлі, вы сабе, таварыш камандзір, распараджэньне дайце, няхай хлопцы разьбяруць...

Ён паказваў рукою на тры фурманкі.

— Тут хлеба лоўна. Мы адбілі хвост польскага абозу, тры гэтыя фурманкі. Ах, пярэднія паўцякалі, што ты зробіш!

Ён адкрыў брэзэнт на аднэй фурманцы. Камандзір зразумеў, усьміхнуўся, падбег да высокага чалавека, схапіў яго за руку і пачаў трэсьці. Чалавек таксама трос камандзіраву рукі і ўсьміхаўся.

— Гэта яшчэ, таварыш, учора з вечара. Як тут гэты абоз блудзіў, мы так і адразу падумалі: харчы ня йначай імчыць аднекуль...

— Бач як наш Леапольд рапартуе,—сказаў хтосьці з хлопцаў, даючы чырвонаармейцу закурыць.

Неўзабаве тры фурманкі зьліліся з чырвонаармейскаю ротаю. Чырвонаармейцы з гадзіну адпачывалі, пасьля рушылі далей гасьцінцам на захад. Сяляне ішлі побач з імі паўз дарогу, і па адным разыходзіліся гэтак кожны ў свой бок, зварочвалі з гасьцінцу. Шмат мужчын зьвярнулі на попелішча насупроць хвойніку. Леапольд Гушка разгаварыўся з камандзірам, пакуль ня

трэба было яму зьвярнуць з дарогі. Ён разьвітаўся з камандзірам за руку, пасьля зьняў шапку, махнуў ёю ў паветры ўсім чырвонаармейцам, гукнуў «ура». Шмат чырвонаармейцаў адказала. Адказаў і камандзір і памахаў яму рукою. Ужо ідучы палявою дарогаю, Леапольд Гушка яшчэ глянуў, як аддалялася на гасьцінцы рота і яшчэ раз зьняў шапку, яшчэ раз махнуў ёю, гукнуўшы:

— Ура! Віват!

Пасьля шпарка закрочыў да свае хаты.

— Старая, жыва?—загаварыў ён і адразу напоўніў хату моцным сваім голасам.—Антуся яшчэ няма? Ну дык зараз будзе. Чаго ты плачаш, маці, чаго ты? Цяпер плакаць? Эх ты, маці! От я перакусіў-бы чаго. А, няма нічога? Дык будзе. Ну давай будзем чакаць Антуся. Эх, мы нядаўна пачаставалі добра чырвонаармейцаў! А Марылька жне? Ведаеш што, пайду і я. Замыкай хату, пойдзем разам туды... А не—запалі ў печы, от я табе запалю, а ты глядзі. Я пайду на Марыльчына поле. Прынясу снапоў, у печы насушым, заўтра зьмялю ў жорны—от табе і хлеб будзе. Ну я пайшоў.

Ён некалькі разоў за кароткі час справіўся з вязкаю снапоў і пачаў клапаціцца каля хаты.

— Што гэта Антуся няма?—клапацілася старая.

— Няма? Зараз будзе, калі няма. Што-ж, далёка яны зайшлі.

Назаўтра да паўдня ён ўжо накруціў у жорнах мукі на хлеб.

— Пячы, старая, хлеб.

А пасьля выбраўсяісьці памагаць Марыльцы жаць. Стоячы акрай дарогі, ён прапусьціў паўз сябе чырвонаармейскую часьць, пасьля пайшоў упоперак цераз дарогу, дзе відаць было попелішча, а за ім жанцы на жыце. Раптам ён заўважыў наперадзе на гасьцінцы каня ў рыштку—конь ляжаў і згрызаў перад сабою траву. Гушка падышоў і агледзеў каня. Конь быў цэлы, але гэтакі змораны дарогаю, што ісьці далёй ніяк ня мог і нейкая, відаць, часьць, сьпяшаючыся наперад, пакінула яго тут, спадзяючыся, што яго тут адхаюць і ён яшчэ павалое—дзе ён дзенецца. Леапольд Гушка сяк-так узвалок каня на ногі і павёў дадому. Конь аж хістаўся, небарака, у бакі, гэтак ён быў здарожаны. Фурманка ля каня была разламаная ўшчэнт, толькі адно кола Гушка мог выбраць. Ён яго і панёс па плячах.

Дома ён пачаў даглядаць каня. Паставіў яго ў хляўчук, укасіў яму травы і некалькі разоў уночы ўставаў глядзець яго.

У той дзень як знайшоў ён гэтага каня, увечары прышоў Антусь—абарваны, з вінтоўкаю на перавязі. З ім прышоў незнаёмы тут у хаце яго таварыш.

Пасьля першага радаснага прывітаньня Антусь сказаў:

— Я не надоўга. Мы з ім—кінуў на таварыша—заўтра зранку выходзім ў горад. У армію там падавацца будзем.

— А можа абыдзецца як, сыночак,—схіліла галаву маці.

Але ўжо з наступных хвілін яна, бачачы, што Антусь усёадно пойдзе, і пачала думаць што-б яму прыбраць на дарогу.

Назаўтра зранку старыя правялі Антуся з кілёмэтр у кірунку да гарадка.

Гушка з тых дзён пачаў дзень пры дні хадзіць з Марылькаю жаць жыта. З поля відаць быў гасьцінец. Цяпер рух на ім рабіўся меншы, ехалі толькі сягды-тагды абозы, найбольш з сялянскіх фурманак.

Леапольд Гушка даглядаў увесь час знойдзенага каня. Праз тыдзень конь папрутчэў. А на другі тыдзень на ім ужо як мае быць ехаць льга было.

Раз на гасьцінцы зьменьваўся сялянскі, змардованы вялікаю дарогаю, абоз. Везьлі скрынкі з набоямі. Чырвонаармейцы хадзілі па блізкіх вёсках і зьбіралі фурманкі. Адзін зайшоў да Гушкі ў хату.

— Добра, зараз,—сказаў адно Леапольд.

Ён пайшоў на падворак, выцягнуў з-пад струхлелае павеці драбіны, падмазаў колы, пайшоў на хутарскую сенажаць за ляском, набраў адтуль на дарогу скошанага сена.

— Не бяры, бацька, многа,—сказаў чырвонаармеец,—мы па дарозе даставаць будзем.

— А пэўна-ж,—адказаў Леапольд,—рыхтуючыся ў дарогу.

— Дарога мусіць будзе вялікая,—сказаў ён старой. Глядзеце з Марылькаю яе ўраджаю. Пакуль што якое, дык я і вярнуся, тады будзем гатаваць сяўбу жыта на Марыльчыным полі. Дастаньце дзе-небудзь у людзей каня зьвесьці жыта. Да ярыны я сам думаю прыехаць. А можа нават і хутчэй вярнуся. Будзьце вясёлыя. Ты заўсёды была ў мяне маладзец, маці. Бывайце.

Ён пацалаваў Марыльку. Старая паклала яму рукі на плечы.

— Бач як вышла,—сказаў ён.—Пан з усімі нашчадкамі сваімі згінуў адсюль. І Сурвілу як мятлою зьмяло. Бывай, маці. Чуеш, на гасьцінцы чырвонаармейцы сьпяваюць. Ура, маці. Віват!

— Мне заўсёды з табою было добра і весела,—сказала старая.—Варочайся хутка.

— Садзіся, таварыш, на воз,—сказаў Леапольд да чырвонаармейца.—Давай будзем выяжджаць на дарогу.

Марылька і маці правялі іх да крайніх хвой. Неўзабаве яны замкнулі хату і пайшлі на поле.

Праз некаторы час фурманка Леапольда Гушкі стаяла на гасьцінцы ў шэрагу доўгага сялянскага абозу. Леапольд пераклаў з ранейшае фурманкі на сваю скрынку з набоямі. Праз гадзіны тры новы абоз выехаў гасьцінцам ужо на той бок гарадка.

ЧАЦЬВЕРТАЯ ЧАСТКА

1. ЖЫВІ ЯК ХОЧАШ

Тады, калі верныя сыны Жэчы Паспалітай ужо звыкліся з радасьцю аб уваскрошаньні бацькаўшчыны свае, калі ўжо гэтая іхняя айчына як мае быць улягавалася па маёнтках і фальварках, калі ўжо толькі ўспаміны асталіся аб страшным бальшавіцкім маршы пад Варшаву, а над гарадамі і гарадкамі патрэсаўся ад ветру на сьцягох бялы ожал і абуджваў магнацкія мары аб Дняпры, на усходняй ускраіне гэтай маладой дзяржавы от што было.

Бітым гасьцінцам ішло двое людзей. Паабапал дарогі густа стаялі вёскі, значыцца дарога была вельмі выгодная старцом і ўсім бяздомным вандроўцам. На гэтых вандроўцаў, або на старцоў і былі падобны гэтыя два мужчыны. Адзін быў зусім стары, гэтакі стары, што здаецца мала што бачыў навокал сябе. Прынамсі ён часта пытаўся свайго спадарожніка:

— Што гэта, Сымоне, чалавек унь стаіць, ці гэта бяроза гэтак ўбок адскочыла ад гасьцінца?

Або:

— Гэта едзе унь хто, ці кусты?

Барада была ў яго нізка, няроўна выстрыжана—чалавек, відаць, ня любіў насіць барады. Адзеты ён быў у нейкіх трантах, апіраўся на кій, адно што ня было торбы ў яго цераз плечы. Другі, яго таварыш, быў маладзейшы, вышэйшы ад яго ростам, ішоў бяз кія, і ня быў у лапцях, як яго стары спадарожнік, а ў вылатаных юхтовых ботах. Транты на ім былі крыху зграбнейшыя.

Быў дзень халодны—позьняя восень. Хмурна было, суха, дзьмуў вецер. З мерзлае зямлі ўзьнімаўся пякучы пыл і калоў твар як голкамі. Часта да пылу дамешваліся сухія крупы сьне-

гавых хмар, тады стары небарака аж стагнаў, перастаўляючы ногі, але ішоў, не падаваўся, быў, відаць, вельмі цегавіты і да ўсяго звыклы.

— Ці далёка? Га, Сымон?

— От яшчэ крыху. Вежаў ня відаць яшчэ.

— То можа яшчэ вельмі далёка? Нічога я ня бачу, пазнаць месца не магу.

— Не,—пацяшаў яго таварыш,—з трэцяга ўзгорку павінна ўжо быць відна ратуша.

Яны абодва ішлі як нехаця. Адно добра было, што скавыш біў ім у плечы, а ня ў твар.

Поле ўсё было шэрае ад мерзлае зямлі і рухавае ад ветру і сьнегавых круп.

Двое міналі вёскі, хутаркі, паглядалі ўсё наперад, як-бы чакалі там чагосьці такога, што адразу паможа ім забыцца на такую нялюдзкую дарогу. Скрозь паабапал дарогі, упоперак да яе, ішлі палосы поля, вузкія, як грады, і доўгія як сама гэтая дарога. На частых межах шастаў пад ветрам быльнёг, на гарбох загонаў тырчэла незазябленае іржышча, часамі гаспадар, відаць было, пачаў быў зябліць, але чамусьці ня скончыў—так і пярэсьціліся даўжэзныя істужкі запалавелае ральлі, то там, то сям.

Жытняя рунь часамі была ля дарогі. Вецер паразганяў па ёй салому, што гаспадары пацярусілі кожны на сваім загоне, каб паказаць, што тут пасеяна і што тут ўжо нельга пераганяць быдла. А некаторы гаспадар, дык старэнна выцерусіўся з саломы крыж—хай, значыцца, пан-бог паможа чалавеку гараваць з гэтым загонам, з гэтым шчуплым насеньнем, з гэтым канём, з гэтаю драўлянаю бараною...

А тут от была і жывёла гэтая: дзе-ні-дзе па ўмерзлай руні хадзілі дробныя каровы, выхвастаныя за лета сурамцам коні—дробнае стварэньне, нявольніцкія нявольнікі.

— Нешта-ж канца няма дарозе,—абазваўся стары.—Га, Сымон?

— Канца няма? Будзе канец. Так-жа ня будзе. Унь за тым узгоркам, здаецца, павінна пайсьці панскае поле, а там і ратуша блісьне перад вачыма.

— Ой, ды здаецца-ж раней ня было ў гэтай старане гэтакіх дробных загонаў! От народ расплядзіўся.

— Ну пэўна.

Але Сымон адказваў нехаця. Вельмі можа быць, што ён нават злаваў крыху на свайго старэйшага спадарожніка, бо той, ведама, зусім стары, ледзьве перастаўляў ногі, а Сымон—ці ня мог гэта ён перамагчы сваю змардаванасьць гэтак, што ў дзьве столкі паддаць ходу? Прынамсі ён ішоў увесь час на крокаў тры ўперад за старога, а часамі і на крокаў дзесяць выпярэджваў, дык тады спыняўся і чакаў пакуль той падклыбае пад яго.

— Позна ўжо, ці што? Га, Сымон?

— От можа цераз паўдня.

— Прыглядзься, гэта не ратуша відна? Га?

— Не яшчэ.

— А можа калі ў гарадок і ўвайсьці не давядзецца.

— Чаму?

— Як-то чаму! А можа-ж ён па той бок мяжы?

— Не, ён па гэты бок мяжы. Колькі-ж людзі папагаварылі табе, а ты ўсё адно чаўпеш.

— То вёска наша па той бок.

— От гэта дык будзем бачыць... Хто яго ведае... Можа і па той.

— А божа мой, божа. Дзе-ж тады я прытулюся?

Цяпер стары раптам паддаў ходу. Застукаў кіем па мёрзлай зямлі, дробна закалываў плячыма.

— От так, от гэтак,—падбадзёрыў яго Сымон, але ўжо хвілін праз пяць стары ішоў зноў гэтак як і раней. Зноў ён глядзеў адно сабе пад ногі, тады як ягоны спадарожнік не прапускаў вокам ніводнага дрэва навокал, ніводнага ўзгорку.

А от і панскае поле, добра ўбаранаваны палетак і на ім добра паўзыходзіла жыта.

— Унь, стары, відна ратуша.

— Дзе, дзе, ага! Дык ніякае мяжы, Сымоне, ня відаць?

Сымон не адказаў.

— А, цяпер я пазнаю. Гэта-ж унь двор нашага пана.

— Але.

— Ага, от як. Шпарчэй хадзем У гарадку спыняцца ня будзем; гэта-ж зараз наша вёска!

Стары зноў на хвілін пяць шпарчэй рвануўся.

Як увайшлі яны ў горад, як прайшлі першую драўлянную вулічку, прыселі ля трухлявага дамка, нізкага, крывога, да якога была прыбудавана доўгая стадола. Неўзабаве адчыніліся ў стадоле дзьверы і адтуль выехала некалькі сялянскіх фурманак.

Пасьля загрукаў калясьмі адтуль балагольскі воз. Сымон глянуў у стадолу. У прасторнай цемені ўбачыў ён старога яўрэя. Ён падграбаў каліва сена, што асталося пасьля фурманак. Убачыўшы ў варотах чалавека, ён пачаў прыглядацца.

— Ага-а-а, гэта Чуйка Сымон?

— Што ты, не пазнаеш мяне, ці што?

— Хто гэта мог думаць, што ты на сьвеце жывы яшчэ.

— Я і сам ня ведаю, ці жывы я, ці...

— Ай-яй-яй, які ты зрабіўся. Ай-ай-ай...

— Зрабіўся. Бачыш-жа.

— Дзе-ж ты быў дагэтуль. Няўжо?..

Сымон бачыў, што стары гаспадар стадолы спалохаўся і баязьліва зірнуў з-за вушака на вуліцу:

— Увайдзі, Сымон, у сярэдзіну, а то калі сабака ўбачыць які, дык тады будзе мне цераз цябе капут... Бо ты-ж...

— Бо я-ж... Ня бойся, я адседзеў і адрабіў сваё. Цяпер мяне выпусьцілі з турмы. Ці дрэнны з мяне быў заложнік, ці я за гэтулькі год адбыў сваю кару за свае злачынствы, што захацеў быў не аддаць пану тых коп трох жыта, што нажаў быў на скарбовым полі за рэволюцыяй, але мяне зусім пусьцілі з турмы. Пехатой іду.

— Зайдзі, зайдзі хутчэй, кажу табе, Сымон!

— Дык там на вуліцы яшчэ стары Няміра.

— Дык чаго ён сядзіць там! Гвалт! Гукай яго сюды! Вы згубіць мяне захацелі... Пасталі як на выстаўку перад маімі дзьвярыма.

Дык і стары ўвайшоў у стадолу.

— Ты, Есель, скажы адно нам, дзе мяжа прайшла. Па які бок наша вёска?

— Ваша вёска? Сказаць праўду, дык яна і там, і тут.

— Як гэта?

— Як, я табе кажу. Папалам пайшла вёска. Мяжа ідзе гэтак як ідзе рэчка. Па рэчцы мяжа пайшла. Дык па той бок рэчкі там, а па гэты тут. Ой колькі год ты ня быў тут! Ты мо' забыўся ўжо дзе твая вёска? І ты гэта ўсё ў астрозе сядзеў? А дзе-ж больш людзі, вас-жа тады больш забралі.

— А от стары са мною прышоў. От табе і больш людзі.

— Што ты кажаш!

— Кажу. Рэшта то памерлі, то ўцякаць спрабавалі, дык іх— нямаведама дзе пасьля гэтага дзелі.

— Ай-ай-ай-ай... Мяжа па самай рэчцы. Па той бок рэчкі поплаў, а за поплавам кавалак вёскі там, а па гэта бок поплаў, і за ім кавалак вёскі тут... Я бо забыў у якім канцы вашы хаты?

— У гэтым канцы.

Ды невядома, ці гэта стары Ёсель ня ведаў нічога, ці так змоўчаў, але ўжо больш ён мала што гаварыў. А напэўна, дык гэта ён баяўся, каб ня ўбачылі, што ў яго ў стадоле гэтакія госьці.

— І ніякіх я вестак ня меў ад сваіх. Дзе мой Рыгор, можа ты ведаеш, Ёсель?

— Не, ня ведаю... А, ён на лесапільні працуе. Раней працаваў...

— А цяпер?

— А цяпер здаецца не. (Ёсель шкадаваў Сымона, каб сказаць яму ўсё адразу).

— А дзе мае,—запытаў нарэшце Няміра.

— Дзе твае? Твае—дык яны, сказаць табе, на тым баку. У бальшавікоў яны. Павал твой там, жонка яго там. А што яны там робяць, як яны там жывуць—хіба я ведаю?

— А божа мой, божа, дык-жа мне няма да каго варочацца. Адзін буду як пень у хаце.

Ён зусім абязглуздзеў гэты стары. Ён сабе ўяўляў сваю хату гэтак, як была яна калісьці, адно што ніколі ў ёй няма.

Цяпер ужо Ёсель найбольш маўчаў, відаць, ён стараўся каб не ўкалоць навінамі сэрца гэтым людзям. Ён ім вынёс з хаты паесьці, яны гэта ўзялі з сабою і зараз-жа засьпяшаліся ў дарогу. Праз гарадок яны прайшлі вельмі павольна—усё прыглядаліся. Яны бачылі, як на ратушы тросься бялы ожал на сьцягу, як паліцыянты стаялі на скрыжаваньнях гэтых глухіх вулічак. На рынку стаяла крыху сялянскіх фурманак, яны ўдвух прыглядаліся—ці няма тут знаёмых. Нікога знаёмага ня ўбачылі. Зазванілі ў касьцёле, пасьля ў другім.

— Раней-жа тут ня было другога касьцёлу, –сказаў сам сабе стары Няміра... Ага, ці ня кляштар гэта адчынілі... Ага, так яно, гэта-ж адтуль звоняць. Глянь, Сымоне...

Стары перасіліў сваю змардаванасьць: ён-жа варочаўся пасьля гэтулькіх год пакуты дадому! Яго-ж хата недзе зусім блізка ча-

кае яго! Ён хутка забыўся, што нікога ў ёй там няма і ён адзін там будзе. Ён проста як пачынаў дзяцінець у гэтыя хвіліны.

Яны ўдвух перайшлі ўпоперак сустрэчную вуліцу і ў блізкім канцы яе сапраўды ўбачылі, што стары будынак колішняга бэрнардынскага кляштару выбелены нанава, вапна закрыла абшарпаную цэглу.

— Хадзем хутчэй,—тузянуў старога Сымон Чуйка.

— Хадзем.

Яны паволі пайшлі з гарадка, але на трэцім кілёмэтры іх запыніў конны паліцыянт, ці так нейкі вайсковец, яны нават добра і не пазналі. Яны-ж ішлі на самую мяжу і ён паглядзеў іхнія паперы. Тут ім стала вядома, што ім трэба вярнуцца назад, бо так яны ня маюць права ісьці ў прымежную вёску—трэба ў гарадку справіць паперы на гэта.

Гэтакім парадкам ім давялося некалькі тыдняў блытацца па гарадзкіх вуліцах, прасіць ласкі ва ўсялякіх знаёмых і незнаёмых падпанкаў. Нарэшце старому далі права вярнуцца ў родную вёску, але Сымон Чуйка быў маладзейшы, ён яшчэ цьвёрда хадзіў, моцна гаварыў, дык яму далі права адно выправіць у сваю вёску старога Няміру аднаго. Чуйка кінуўся ў лесапільню шукаць свайго Рыгора. Няміра ў тую самую хвіліну як атрымаў права быць у сваёй вёсцы, рушыў туды.

Дзень быў той хмурны, востры холад за гэтыя дні ня зьменшыўся. Стары хоць не адпачыў, пакуль дамагаўся папер, але ногі ягоныя адыйшлі і ён нешта вельмі хутка пасьля таго як вышаў з гарадка, убачыў перад сабою хвойнічак і крыху ўлева сваю вёску. Некалькі разоў у яго глядзелі паперы, ён ужо ўразумеў, што гэты хвойнічак, у якім калісьці была тая Гушкава хаціна, цяпер па той бок мяжы і там быць ужо няма як, значыцца нельга бачыць ні Паўла, калі праўду Ёсель казаў, што ён астаўся ў бальшавікоў, ні Марылькі, ні сваяка Леапольда Гушкі...

А от і вёска; гэты кавалак, па гэты бок рэчкі. Пабапал рэчкі паплавы, а на рэчцы, дзе была калісьці грэбля і масток, нічога цяпер няма. Нічагуткі! Вада паўз берагі і нават змыла і сьляды колішняга мастка. Дарога зусім зарасла травою, і скрозь паўз рэчку стаіць вайсковая варта. Стары Няміра добра ўбачыў у тым месцы пагранічніка.

Гэта ўсё ён убачыў яшчэ з гасьцінца. І цяпер толькі ўбачыў, што на гасьцінцы ў яго пад нагамі мерзлы трыпутнік і спарыш.

Ніводнае каляіны! Ніхто тут ня едзе. А куды-ж ехаць? Ён цяпер як апрытомнеў—вочы нешта добра пачалі сьвяціць тут у сваёй старане, ля свае вёскі.

Хмары сплывалі з неба, неба ясьнела, браўся большы мароз. Было яшчэ зусім рана, паўдня яшчэ ня было. Вось і вуліца. Сэрца старога пачало калаціцца, як убачыў ён гэтую вуліцу. Ніводнае хаты не пазнаў. Дый хат тых было вельмі мала. Стары пазнаў, што хаты гэтыя як-бы нядаўна людзі пабудавалі—яшчэ мох матляўся з пазоў на ветры, але дрэва найбольш было старое, відаць людзі выпадкова пакуплялі будову і трухлявую паперанасілі. Тры ці што хаты былі з новага дрэва, малыя хаты, з малымі вокнамі. А чый дзе пляц, чыя хата? Цяжка было пазнаць старому. Бо паміж хат паўрасталі зельлем печышчы—лебяда і верас сохлі на марозе. Што-ж гэта? Стары як-бы варочаўся да страчанае ў думках сапраўднасьці. Мала што чуў ён ад людзей некаторага году, што вёска была тады спалена, але-ж ён прывык за век свой да бягучасьці жыцьця. Вёска спалена была, але людзі зноў зьменяць твар попелішча, зноў-жа нейк паасталёўваюцца. І думкі пра спаленую вёску тады ў яго ня вельмі доўга трымаліся ў галаве. Гэтаму яшчэ спрыяла і тое, што самому пра сябе яму трэба было думаць, як не прапасьці ў гэткай бядзе, у гэткай астрожнай пакуце. Цяпер ён стаяў у канцы ціхай вуліцы, ня ведаючы куды падацца. Ён палічыў хаты і попелішча ад самага канца вуліцы і чацьвёртае пазнаў сваё. Раскіданая печ зусім была размыта дажджамі, усё пазарастала і адзічала.

Як аслупянелы стары доўга стаяў на адным месцы, пакуль стаў заўважаць адзнакі таго, што жыцьцё бяжыць. Цяпер ён заўважаў сьляды гэтае бягучасьці.

Трэба было кінуць вокам крыху далей ад гэтых хацін. Там, дзе на разьлегласьці раней яшчэ быў расьсеўся Мазавецкі з сваім новым хутарам, цяпер быў проста такі цэлы фальварак. Стары Няміра спачатку, пакуль здагадаўся, аж не пазнаваў нават мясцовасьці з-за гэтага. А пасьля ўжо, як памеркаваў і здагадаўся, да яго пачала варочацца ясная думка пра ўсё і кемлівасьць. Ці Мазавецкі забагацеў гэта яшчэ больш, ці панок які асталяваўся на гэтым хутары? Да ранейшага новага мазавецкага дамка, быў прыбудаваны яшчэ адзін, большы за той, ранейшы. Навокал

дому скрозь стаялі будовы, нейкая хата ля стайні, ну проста такі, і няйначай, афіцына парабком.

Там ля гэтае сялібы быў вялікі кавалак поля як скарбовага ўсё-адно: бяз меж і загонаў. Там-жа былі раней радавітыя сялянскія палосы, здаецца нават і самога Няміры поле кратаў цяпер гэты польны абшар. За гэтым фальваркам будаваўся другі. Быў забудаваны ўжо, адно без агароджы яшчэ.

Стары Няміра адубеў, стоячы на скавышы, ня бачачы людзей на пустой вуліцы. Недзе блізка, у пуні, чуў ён, шастала церніца, ён падаўся туды. Там яго спачатку не пазналі, пасьля жанчына прыбянтэжылася, пазнаўшы яго—гэтак усё ёй было нечакана. Хто думаў, што ён яшчэ жыве, гэты стары? Ён зайшоў у хату, насыходзіліся людзі яго распытваць, а ён ужо ня мог расказаць усё пра сябе як мае быць. Барада яго дрыжэла, рукі трасьліся, пакуль ён адбываў з колішняю суседняю сям'ёю полудзень. Яго ўсё цягнула пайсьці зноў глянуць на попелішча свае хаты. Гэта ён зрабіў пасьля таго, як адагрэўся ў хаце, хоць ламата ў касьцёх якраз тады і пачалася. З свайго попелішча ён бачыў цяпер па той бок блізкае мяжы каржакаваты хвойнік, другую палову вёскі, ля яе новы мост цераз рэчку, замарожаныя паплавы. Там недзе Павал, Марылька, Леапольд Гушка з сынамі. Усё гэтак блізка, хоць ты вазьмі да пайдзі туды. Нейкі ўздым апанаваў яго. Ён як пайшоў назад у хату, дзе быў кагадзе, разгаварыўся з людзьмі, пачаў як умеў расказваць, распытваць. Перасільваў ламату ў касьцёх і стараўся сядзець на лаве. Гэтак у хаце, ды і ўсе суседзі, ужо ведалі, што ўбачыў ён некалькі астрогаў за гэтыя гады.

Ён нават цяпер сам ня ведаў, ці гэта ён усё чакаў суду над сабою, ці ўжо яго засудзілі. Як была яшчэ вайна, дык завезьлі тады ўсіх арыштаваных у адмысловы лягер, а пасьля вайны пайшлі яны па астрогах. Сам-жа ён даведаўся, што нездарма ў Мазавецкага цяпер гэтакі фальварак—вёску пагналі на хутары. А тут як ты на той хутар пойдзеш, маючы адну палоску і трухлявую хату? Як ты гэтую хату перанясеш, каб яна цэлая была, і за што ты яе перанясеш? Ды і які там будзе хутар на адным загоне, на якім і так невядома што сеяць—не хапае месца каб пасеяць усяго, што трэба сеяць гаспадару. Дык народ што робіць? Народ выпускае сваю зямлю ў арэнду, а сам ідзе куды на старану шукаць работы. А работы гэтае нідзе ні чуваць нават. Дык можна сказаць усе пайшлі за парабкоў у панскія двары. А то яшчэ і гэтак: аранда-

ваць зямлю папрыяжджалі нятутэйшыя людзі. З сапраўднае Польшчы папрысылалі іх. Унь і той фальварак што будуецца ля Мазавецкага фальварка, ведаў цяпер Няміра, належыць гэтакаму асадніку. Той хутар, што яму далі, ён размахнуў ва ўсе бакі, заарандаваўшы гэтакім парадкам навакольную сялянскую зямлю, а на зямлю гэтую наняў парабкоў. Гэтакім парадкам тутэйшыя людзі пайшлі за парабкоў рабіць на сваёй уласнай зямлі. Гэта ні тое што багацейшыя, хоць сабе і тутэйшыя людзі. Тыя дык могуць пайсьці на хутар і там не гараваць. Гэтакі—дык яшчэ і прыдбаць больш можа. А от тут гэтыя хаты, яшчэ ўсё чакаюць, няма ведама што ім рабіць. На вясну таксама мусіць давядзецца ў парабкі падавацца. А некаторыя нават пасьля таго як калісьці ў вайну вёска згарэла—дык нават і не пазабудоўваліся—лес дораг, помачы—ніякае, дык так і парассыпаліся па сьвеце нямаведама куды, за ўвесь гэты час...

Няміра нарэшце стаміўся слухаць. Ён папрасіў каб яму паслалі дзе. Гэтак ён перабыў, перастагнаў некалькі дзён у гэтай хаце, пасьля перайшоў да іншага суседа. А пасьля яшчэ да аднаго... І гэтак ён перабыў ва ўсіх вяскоўцаў. Нарэшце перайшоў у суседнюю вёску, жывячыся паміж людзей. Пасьля падаўся яшчэ далей, страшна нудзячы па сваім попелішчы, па сваім Паўлу, па сваіх блізкіх. Праз некаторы час ён ня вытрымаў і пайшоў у той бок, дзе за рэчкаю астаўся другі канец вёскі. Ён нават ужо нейк дайшоў амаль што не да самае драцяное загарадзі, як яго спынілі і пагналі назад. У гарадку ён сядзеў у новым нядаўна збудаваным астрозе шмат нешта часу. Некалькі разоў яго дапытвалі, ён ужо ледзьве жыў, ледзьве гаварыў. Яго зноў варочалі ў астрог і ён ужо як у няпрытомнасьці адно разглядаў людзей навокал сябе. І ці сапраўды ён нікога знаёмага ня бачыў, ці не пазнаваў. А пасьля пачалі трапляцца яму знаёмыя. Першы—дык гэта Сурвільчык. Яго ён не пазнаў адразу (вядома, прайшла маладосьць у чалавека), а пасьля як пазнаў, дзіviўся ўсё—ён-жа ў другую рэвалюцыю пайшоў быў ваяваць зусім не за Польшчу, а за Расію, гэта стары цяпер успомніў. Памяць яго ўсё добра трымала ў сябе, ня гэтак як цяперашняе ўсё, што не магло ўжо надоўга і глыбока заставацца ў галаве; толькі сэрца ягонае не пакідала сьціскацца ад нуды, бяды і гора. Сурвільчыка ён убачыў у жандарскай канцылярыі, адкуль выводзілі яго пасьля допыту. Сурвільчык яго не пазнаў. Стары можа і пачаў-бы прасіць яго, каб той памог яму

што, але той вельмі шпарка прайшоў, адно нейкія жандарскія шнуры блiснулі на ім. Другога каго Няміра пазнаў—дык гэта быў сам Мазавецкі. Яго як войта выклікалі, каб ён пасьведчыў, што гэта сапраўды чалавек з падуладнае яму вёскі. Той пазнаў Няміру адразу і пасьведчыў. Няміра пачаў прасіць яго памагчы яму і ён зрабіў ласку, у імя таго, што калісьці яны разам аралі зямлю ля аднэй вёскі, хоць адзін паракорным плугам, а другі нейкаю саламачынаю,—ён расьпісаўся, што Няміра заўсёды жыў у гэтай самай вёсцы, пакуль не забралі былі яго той раз.

Пасьля гэтага Няміра яшчэ шмат сядзеў, пасьля, убачыўшы, што стары напэўна доўга не пажыве на сьвеце, выпусьцілі і ён расьпісаўся як умеў, што далей гарадка ў бок дзяржаўнае мяжы ніколі ня пойдзе. А на цэлы год ня мае права нават і з гарадка нікуды рушыць. Гэтакім парадкам неўзабаве людзі пачалі заўважаць ля касьцельных, кляштарных і царкоўных дзьвярэй, у старэчым натоўпе, новага жабрака. Ён быў зусім сівы, стаяў заўсёды нейк няспрытна крыху наводалек ад усіх сваіх таварышоў, не маліўся, не сьпяваў нічога, а моўчкі трымаў працягненую руку. Зачырвоненыя і мокрыя вочы яго глядзелі ў зямлю, а сівая галава трэслася. У кірмашныя дні ён хадзіў па рыначным пляцы паміж вазоў і знаёмыя сяляне не давалі яму памерці з голаду.

---

2. МАЛАДОГА ЧУЙКІ НЯМА НА ЛЕСАПІЛЬНІ

Не сказаць каб Сымона Чуйку вельмі аглушыла навіна, што ягонага Рыгора няма на лесапільні ўжо можа больш за тры гады. Чалавек звыкся з гэтакаю справаю, што ніколі ня выходзіць яму гэтак, як добра. Апроч таго ён як-бы да гэтага падрыхтаваны тым, што бачыў навокал сябе. Шмат зямлі ён бачыў пабітае на хутары, шмат бачыў як вырасьлі новыя фальваркі, а сялянскія загоны яшчэ больш падрабнелі. Асаднікі сядзелі на лепшых мясьцінах, парабкі цягалі ярмо па панскіх дварох, зьмянялася ўсё, а разам з тым здавалася, што ўсё гэтакае спрадвечнае, улягаванае.

Ён бачыў, што колішняя тая старая лесапільня стала большая, рабочых у ёй пабольшала, лесу яна пераводзіць больш як калі раней. Лес скрозь паўз гарадок высякаецца, вывозіцца нямаведама куды. Лесавыя высечкі ні новым лесам не засяляюцца, ні пад поле ня выробляюцца—хіба гэтак хапае людзям зямлі тут?

Поліцыянты, жандары стаяць у кожнай вёсцы, панскія стражнікі езьдзяць па лесавых каморах, паплаўнічыя з бізунамі пазаціскалі ў сівец вясковыя паплавы і ў камяніцы і ў лагі сялянскія загоны. Вецер круціцца ў быльнягу на ўдзірванелых межах; натоўпы старцоў стаяць на касьцельных цьвінтарох.

Ён усё аглядзеў, убачыў усё, пасьля астрогу, Сымон Чуйка. А ў вёску сваю ён так і не папаў, ня мог нават глянуць на яе. Яму сказалі, што нічога ён там, што хацеў-бы, ня ўбачыць, нічога ня знойдзе. Хлопец яго з лесапільні не пайшоў туды, ён гэта ведаў. А сям'я яго— недзе на тым баку мяжы, людзі ведалі гэта і сказалі яму. Як тады загналі яго былі разам з усімі кудысьці далёка ў астрогі, і як мяжа пачала праходзіць, сям'я збаялася, што і за яе возьмуцца з-за яго. І яна падалася на той бок. А дзе яны там, і што яны там робяць? А Рыгор яго так і прабыў польскім абозьнікам нешта вельмі доўга, ніяк нельга было яму выбрацца з самае гушчыры польскае арміі. А як вярнуўся ён дадому, попелішча ўжо зарасло травою, некаторыя людзі ўжо думалі з чаго тут пачаць забудову; а нікога свайго тут ён ужо не знайшоў. Можа ён тут і ня быў-бы, каб ня думка пра бацьку. Недзе ў астрозе астаўся бацька і можа яму ўдасца што-небудзь памагчы яму? Як гэта можа быць нельга было сказаць, але таксама нельга было і пакінуць «старога аднаго». І Рыгор Чуйка, падумаўшы крыху як узяцца за бацькаўскае кодлішча, як паставіць яго на ногі з попелішча, махнуў неўзабаве рукою, ні да чога не дадумаўшыся і пайшоў на лесапільню. Яму работу далі былі, а як-жа, ён-жа ваяваў за Польшчу, ён-жа вельмі доўга прабыў у абозе польскае арміі! Гэтак ён умеў паставіць справу. Нельга сказаць, каб там ён спаткаў шмат рабочых—пільня ня была вельмі вялікая. Але ўсё-ж, людзі з блізкіх вёсак найшлі тут сабе сякі-такі галодны заработак. Найбольш тут былі людзі тыя, што не маглі ўжо аніяк пражыць на сваіх загонах, былі і такія, што выпусьцілі сваю зямлю суседу хутаранцу, ня могучы выбрацца на хутар, або за якія даўгі аддалі сваю зямлю на час, ці і назаўсёды, пану-асадніку. Былі панскія парабкі, звоненыя з працы. А найбольш, дык тут церліся людзі—і з вёсак, і з гарадка, якім не хапала работы. Гэтая глухая мясцовасьць больш як якая іншая не магла даць ім заработку. Яны трымаліся блізка ля пільні, маючы надзею, што яна стане большая і больш запатрабуе людзей.

Цесьляры не знаходзілі работы—ніхто нідзе не будаваўся.

Лес, апрацаваны на панскай пільні, некуды ішоў. Гэтак гінуў лес ля гарадка. Мясцовасьць зьменьвалася дарэшты. Скрозь мясцовасьць то драбілася на яшчэ меншыя загончыкі, то зьбіралася ў асадніцкія фальваркі і заможніцкія хутары. Восені вецер гнаў па дарогах пыл, шастаў у бульнягох на шырокіх межах, плыў по верхавіньні старасьвецкіх бяроз на пустым гасьцінцы. Ваўкі вылі начамі ў кустох, дзе пад месячным сьвятлом бялявіліся сьнежныя пні ад нядаўнага лесу. Там адбываліся панскія і паўпанскія паляваньні. Рысістыя коні жавалі цуглі, гонячы пыл з пад колаў панскіх фаэтонаў, скарбовыя прыганятыя, стоячы ля дарогі над парабкоўскім каркам, зьнімалі шапкі перад гэтымі фаэтонамі. з кляштарных і касьцельных амбонаў гаварылася казань, званы праводзілі сваімі галасамі ў вечнасьць кожны дзень. Парабкі цягнулі вужышча свае працы на панскім полі праз каторы ўжо век, праз доўгія вякі, ад бацькоў, дзядоў, і далей у глыб цёмнага часу. Каравыя анучы, вечнае зрэб'е, лыка; гора і бяда—спрэс засланялі сьвет і ніякае прасьветласьці за імі ня відаць у гэтым панстве. Жэч Паспалітая асталявалася тут у фальварках і панскіх маёнтках, з магнатамі, лёкаямі, падпанкамі, войтамі і падвойтычамі, і скарбовымі прыганятымі і калі ня з прыгоннымі нявольнікамі, дык з галоднымі парабкамі.

Рыгор Чуйка прайшоў шмат мясцовасьці, пазнаў усё гэта так выразна, як пазнаваў цяпер тое самае ў зьмене твару зямлі тут ягоны бацька. Ён знайшоў тут на панскай пільні сваіх людзей (панская пільня! Яна належала пану, а трымаў яе ад пана і багацеў з яе нейкі падпанак з гарадка).

Сымон Чуйка і сам ля пільні чакаў нямаведама чаго, разам з усімі тымі, што церліся ў гэтай мясцовасьці, у гэтым кутку, поблізу свайго аселішча. Цесьляры з сякерамі выходзілі кожную раніцу да гарадка, у яго, чакалі на рынку калі хто-небудзь з гарадзкіх мяшчан пакліча іх раскалоць шурку дроў, муляры дык нават выходзіць нікуды не адважваліся—нашто яны каму трэба? Кожны, хто меў дзе работу—дрыжэў за яе, трымаўся яе.

Аднойчы Чуйка перабыў ля пільні аж да канца работы на ёй. І тады, перад змрокам, пачаў распытваць у людзей:

— Ці магу я знайсьці тут Чуйку Рыгора? Ён тут недзе ці працуе, ці працаваў.

Яму адразу адказалі хтосьці з рабочых:

— Э, яго тут няма цяпер.

— А дзе ён?

— Дзе ён? (чалавек паглядеў на Чуйку нешта вельмі пільна. Ён убачыў перад сабою высокага чалавека, абарванага, змучанага, але з жывым бляскам у ваччу).—А нашто вы пра яго пытаеце? Вы ведаеце яго?

— Ці ведаю яго? Гэта мой сын.

— Вы Рыгораў бацька? А вы дзеля яго прышлі, ці самі работы хочаце дастаць? Вы недзе значыцца зблізку адсюль? Рыгор-жа быў тутэйшы.

— Скажэце мне дзе мой Рыгор. А тады можна і пра работу пагаварыць. Калі можна—я стану на работу.

— Работы тут няма, а Рыгор ваш нямаведама дзе цяпер.

— Як гэта?

— Так што ў нас была забастоўка, мы спрабавалі дамагчыся, каб падбольшылі нам заработак. Пільня стаяла два тыдні. Мы гэта пачалі наўмысьля тады, калі пачалася была забастоўка лёдзінскіх ткачоў, і калі былі забастоўкі ў Вільні і ў Беластоку...

— Ну дык што...

— Дык Рыгор Чуйка тут пачынаў усю справу, а канчалі мы ўжо без яго. Ён быў за старшыню забастовачнага комітэту, а канчалі забастоўку мы ўжо бяз старшыні...

— А дзе-ж ён?—ня сьцерпеў Сымон Чуйка.

— Яго арыштавалі. Недзе, кажуць, іх усіх разам сабралі ў адным месцы; і з Вільні кіраўнікоў забастоўкі, і з Беластоку, і з...

— І нічога ня чуваць больш?

— Члены таго комітэту напэўна ведаюць (чалавек зноў пільна агледзеў Чуйку, пасьля падумаў), але тых комітэтчыкаў не забралі, бо ня ведалі што яны ў комітэце былі. І цяпер ня ведаюць... Вы сапраўды Рыгораў бацька?

— Дзівак чалавек,—аж пакрыўдзіўся Чуйка, а пасьля сьціх, хмурна ўспомніўшы сваю астрожную практыку.

— Хадзем сюды,—сказаў чалавек.

Яны пайшлі ўбок залеснае вёскі, дзе ішлі абшары скарбовага поля.

— А як-жа ты, чалавеча, дагэтуль пра сына свайго ня ведаеш, гэтая-ж справа была даўно ўжо? Гэта добра што ты на мяне нарваўся якраз, я тут вельмі даўно працую і ўсё тут ведаю. І Рыгора твайго добра ведаю.

Тады Чуйка Сымон расказаў пра сябе.

— Дык от як, нічога пра бацьку свайго нікому Рыгор не расказваў.

Чуйка ўсё ішоў моўчкі, чакаючы пакуль чалавек пачне яму гаварыць пра штосьці, пра Рыгора, пра тых, хто яго ведае, або прывядзе яго да тых людзей.

— Я сам,—гаварыў чалавек,—ня тутэйшы. Таксама з гэтае стараны, але далёка адсюль. Нейк адразу пасьля вайны з немцамі, калі з прычыны рэволюцыі вярнуўся я быў дадому з фронту, дык тады і падумаў сабе—гаварылі ўсё што я ваяваў за бацькаўшчыну, і генэралы, і палкоўнікі ўсе ўгаварылі нас ўвесь час ваяваць за яе. А якую я меў бацькаўшчыну з самых малых дзён сваіх? Што меў гнілую хату, дык гэта ўжо і бацькаўшчына? Што яна мне дала гэтая іхняя бацькаўшчына. У таго бацькаўшчына, у каго маёнтак, або хутар добры, або от гэтая пільня, з якое мы ідом. Дык я і пайшоў у рэволюцыю, у самую рэволюцыю падаўся. Мы маёнтак былі падзялілі, мы былі лесу ўхапілі панскага сабе на новыя хаты. Мы думалі зямля нам будзе. Ажно-ж як тут усталявалася гэтая Польшча, дык і тую хату, што быў паставіў з панскага лесу, разабралі і перавезьлі ў двор, бо пан там сабе сьвірны новыя пачаў будаваць, а я ня меў чым сплаціць пану за гэтае дрэва. Хата, значыцца, вышла не мая, а панава. А мы цяпер ня ведаем куды ідом? Я табе, чалавеча, зараз ракажу да каго мы ідом... Дык я тады як пан хату забраў і ягонае вышла права, я пайшоў па сьвеце, забраўшы жонку. Яна недзе цяпер у гарадку ў нейкага там аптэкара служыць, а я тут на пільні сяк-так уліпеў праз каторы год. А што далей будзе, дык нямаведама... Дык мы ідом да майго кватэрнага гаспадара, я ў яго ўжо другі год жыву. Таксама прышлося яму хоць жывому ў зямлю лезь. Я то хоць толькі з жонкаю, а ён дык з малымі дзецьмі. Ён ніколі свайго нічога ня меў. Заўсёды быў за парабка. А цяпер узяў ад пана кавалак ляснога выцерабу на раскарчоўку. Там ён, як яны ў скарбе згадзіліся, мог на гэтай раскарчоўцы паставіць сабе хату, раскарчаваць кавалак зямлі і за гэта карыстацца гэтаю зямлёю колькі год, а пасьля колькі год трымаць у пана ў арэндзе гэтую зямлю, але таксама не за лішне высокія грошы. Гэтакая была ўмова. Ну добра. Чалавек зрабіў што ад яго трэба было, зямлю выкарчаваў, вырабіў, сама што яе прышла пара сеяць, а пан узяў ды і выгнаў яго адтуль. Баіцца каб даўнасьць не зайшла. А тымчасам якая там даўнасьць, калі чалавек

яшчэ толькі першы год яе пасеяў гэтую зямлю! Чалевек, небарак, і туды і сюды кідаўся, біўся як рыба ад лёд, а нічога не памагае. Куды не павернецца—усё на панскае выходзіць.

Што рабіць чалавеку. З торбаю па сьвеце ісьці? Ён за парабка-б пайшоў, дык і так цяпер з двароў парабкоў выганяюць—работы няма. А так работу дзе знайсьці—дык адкуль яна тут тая работа? У горад куды падацца, дык там, добра вядома, і так паўнютка людзей без работы, проста з голаду ўміраюць. От як...

Яны ішлі ня лішне шмат ад лесу. Вёска стаяла на ўзгорку, а пры кустох, дзе пачыналіся сьвежыя пні ад высечанага лесу, стаяла хаціна з старога дрэва, з дробнымі гаспадарскімі прыбудоўкамі. Чуйка згадаў пра колішнюю Гушкаву хаціну.

— Гэта як Гушка той, калісьці,—сказаў Чуйка.

— Гушка? У мяне да Гушкі ліст ёсьць. Ужо другі год ляжыць у кішэні. З Нямецкае Сілезіі прыслаў нейкі Эдвард Лявэр. Адрасаваў сюды. Ён думаў, што ўся гэтая мясцовасьць пад Польшчаю, ажно-ж не ўгадаў крыху. Ліст тады былі забралі на пошце вясковыя, а пасьля хтосьці прынёс на лесапільню. Мы гэты ліст разабралі ў гарадку—там у нас ёсьць чалавек, што можа прачытаць. Увесь ліст з прывітаньняў да Леапольда Гушкі і з гэтакімі словамі, з якіх, хто гэтак думае як той Эдвард Лявэр, адразу здагадаецца—«Няхай жыве рэволюцыя». Гэты ліст нам усім паддаў адвагі, калі пасьля таго яшчэ ў нас былі забастоўкі. І там, значыцца, людзі думаюць гэтак як мы і робяць тое самае.

Яны прышлі ў хату. Гаспадар хаты быў чалавек год пад сорак. Ён ня даўна вярнуўся з гарадка.

— Ну што?—запытаў яго чалавек з пільні.

— Ну нічога. Апошні раз я быў там. Нічога ўсё-адно ня будзе. Я надумаўся.

Тут ён паглядзеў на Сымона Чуйку.

— Нічога,—сказаў чалавек з пільні,—гэта свой. Гэта, калі памятаеш, Рыгора Чуйкі бацька.

— Ага,—сказаў чалавек, нейк, здалося Чуйку, абыякава—гэтакі халодны і спакойны быў твар гэтага чалевка, звыклага да няспыннае цяжкасьці чалавеку таго, што завецца—жыць на сьвеце. І тады, азірнуўшыся на хату, загаварыў пошапкам:—Што-ж, як яно робіцца. Я надумаўся, я паслухаў людзей, я наслухаўся людзей... Я падамся туды.

— Куды?

— На той бок. Колькі людзей цяпер пайшло туды—страх. Што-ж, калі гэтак прышлося—дык чаго я тут буду? У горадзе там людзі казалі, што за гэтыя дні колькі туды народу перайшло мяжу, дык адно некаторых злавілі. А там, кажуць, работы кожнаму хапае, там кожны як дом сабе знаходзіць. Не дадуць мне там зямлі, дык так на работу стану. Або ў колгасах работу мець буду. Унь, мне выразна казалі ў горадзе, што нават наўмысьля недзе ля Вільні, ці ў самай Вільні, шмат рабочых папрасіліся, каб пусьцілі іх туды ў заработкі. Іх то ня пусьцілі, а я і прасіцца ня буду. Што мне рабіць больш. Дзе мне дзецца тут. А унь з Амэрыкі, кажуць, туды людзі едуць. Даўней дык у Амэрыку ўсё ехалі, а цяпер з Амэрыкі да бальшавікоў. Калі толькі палавіна гэтага праўды, дык і то—чаго мне тут быць, чаго пільнаваць? Што-ж, зараз-жа прыдуць з панскае, значыцца, хаты выкідаць. Дык няхай выкідаюць!

— А хто табе казаў пра ўсё гэта.

— Хто мне сказаў пра ўсё гэта? Што каму рупіць, то той пра тое і жупіць. Калі мне што трэба пачуць, дык я да таго і прыслухоўваюся. А калі што каму трэба пачуць, дык ён знойдзе каго слухаць. Што-ж, цяпер народ жыве як на пораху. Спадыспаду, значыцца, порах і сухі вельмі. Народ чакае нечага. Народ рабіць нешта зьбіраецца. Ці на тое гэта вайна гэтакая на галаву ўсяго народу ўсьсела была, каб народ і дагэтуль дурны астаўся? Што, гэта на тое рэвалюцыя была, ды і не адна, каб пан з войтам правілі на маёй галаве сваё права? Унь маю дзяўчынку ня прынялі вучыцца. А і што там вучаць. Калі дзіця скажа слова гэтак як самною ў сваёй хаце гаворыць, дык значыцца—што? па хамскі, па хлопскі загаварыла?! А па польскі ня хочаш? Ну добра, калі ты паляк, дык я-ж табе не затыкаю рота, каб ты па-свойму казаў. Што-ж ты мне мой рот затыкаеш?.. А гэта—дзе я ня быў, усёадно на панскае з гэтаю зямлёю выходзіць. Чаму-ж унь хутаранцам, дык як чорт дзеці калыша. І гміна, і бог за іх стаіць. Чаму-ж асадніку якому, дык усялякі закон, каб яго ня ведаць, памагае?

Ён скардзіўся, ён горніўся перад людзьмі, перад сабою, гэты чалавек. Ён ужо ня меў іншае думкі, апроч гэтае.

— А што-ж, чаго чакаць? Каб-жа гэта са мной адно гэтак? А то-ж куды ні глянь, каго ні паслухай. Усюды гэтак. Няма куды народу падацца, няма за што ўзяцца. Я пражыў век свой ціха з усімі, спакойна з кожным, я адно рабіў заўсёды як чорны

вол, на сябе ці на нейкага? Дык-жа і рабіць не даюць. Жыць на сьвеце чалавеку няма як. Хто дужшы, той прутшы. Дык можа і я дужы, а калі гэтая дужасьць у ланцугох? у аднаго во колькі, як у пана, напрыклад, або ў багатыра кожнага, а ў другога—во колькі, аж ня відаць, хоць ты праз шкло глядзі колькі ў яго там ёсьць. Ды яшчэ я і вінен тут у нечым. Што, гэта з дабра забастоўкі ня спыняюцца па гарадох на фабрыках? Што, гэта з дабра людзі галодныя ходзяць, шукаючы работы. Што, гэта з дабра парабкі ў паноў на работу ня выходзяць, а бунтуюцца? Зацісьнены ўсе. І каб жа гэта адно са мною, каб гэта адно тут, а то куды ні глянь, у каго не папытай, куды ні кінься...

Сымон Чуйка чуў сябе гэтак, што нібы ён і ня прыходзіў дадому адтуль, дзе ў арыштанскіх лягерах рабіў некалькі год.

У той вечар ён ведаў, што нездарма прышоў сюды: ён пачуў выразна пра свайго Рыгора. Той самы чалавек з пільні сказаў яму, што Рыгор яго ўжо на волі. Ён гэтак сама як і раней кіруе забастоўкамі парабкоў па дварох і рабочых па тутэйшых гарадох і гарадкох. Што ён цяпер, здаецца—тут чалавек або не адважыўся хоць і ягонаму бацьку адразу сказаць гэтакую праўду, або можа і сам дакладна ня ведаў—Рыгор Чуйка цяпер, здаецца, зараз будзе тут поблізу.

---

3. РАТУША

У нядзельку зранку касьцельныя званы ззывалі народ на імшу. На рынычным пляцы зьбіраўся кірмаш. Да гарадка споўзваліся сялянскія фурманкі з сялянскім набыткам. Да паўдня, пакуль пачалася ў касьцёлах і ў царкве адправа, народу на рынку назьбіралася ніштавата.

Перад ратушаю на пляцы быў прачышчан ад вазоў шырокі праход. Паліцыянты аглядалі вазы, выстройвалі ў рад іх на праходзе, узьнімалі крык, калі каторы воз вытаркаў крыху на праход. На ратушы тросься сьцяг з белым арлом, перад самаю ратушаю стаялі людзі, апранеyыя ў добрыя ватоўкі, у суконныя, добрае работы, буркі. Кажушкі і выцертыя халаты мясьціліся ззаду, прыслухоўваючыся да гутаркі ў натоўпе паважных гаспадароў у бурках і ватоўках. Нейкі чалавек у кароткай бравэрцы, у глянсаваных ботах—дробныя вусы ўгару, сіняя варшаўка нізка

над вачыма—цёрся ўсё ў самай сярэдзіне шляхтаватага натоўпу і ўсё падвільваў ля вусатага чалавека ў старасьвецкім футры. Гэты вусаты чалавек трымаў рукі ў рукавох, відаць прыемна адчуваючы цяпло, выгаднасьць адзежы. Твар яго рабіў часамі спробы ясьнець ад усьмешкі, калі гэтага вымагаў момант з трапяткое гаворкі таго чалавека ў кароткай бравэрцы і глянсаваных ботах:

— ... не падыходзь да законнэго ложка. Так закрычала мнішка.

— Што, што гэта было?—усадзіў раптам бараду ў натоўп вусаты шляхціц, занепакоены, што спазьніўся на пачатак гутаркі.

— А, пане Мазавецкі!—прывітаў яго хтосьці з паважных людзей.

Апроч Мазавецкага яшчэ больш падышло і кароткай бравэрцы давялося яшчэ лішні раз спачатку расказаць.

— ... Значыцца ўкраліся яны да мнішак і давай шукаць дабра. Грошай шукалі. Рабаваць кляштар узяліся. А іх чалавек можа з дваццаць усіх. Ноч, цёмна, а навокал заўсёды дагэтуль было спакойна, дык каму гэта ўголаў, васпане! А мнішка, як толькі падышоў адзін да яе, дзе яна спала, спакойна сказала яму—ня сьмей падыходзіць да законнэго ложка.

— Дык ён што?

— Дык ён што? Дык ён, васпане, і адышоў адразу.

— Не пасьмеў там грошай шукаць? А можа яны там якраз і былі,—падала нецярплівы голас нейкая простая душа, захопленая ня так сілаю слова мнішкі, як романтычнасьцю і прыгодніцтвам усяе справы, і гатовая можа нават пашкадаваць, што ня вышла да канца таемная, а значыцца і цікавая работа нейкага адважнага чалавека, напэўна героя.

— А можа яны там і былі? Галава, васпане, у вас,—перакрывіў яго той, што расказваў,—ведама што яны там былі, гэтыя кляштарныя грошы. Над ложкам у старэйшае мнішкі укрыжаваны езус, а пад ложкам грошы ў гэтакі час якраз хаваліся.

— А што, хіба раней было вядома, што рабаўнікі прыдуць у кляштар?—ня сьціхала простая душа.

— Вядома было. Галава ў вас, васпане! Цяпер гэтакі час, што заўсёды трэба сьцерагчыся. Што-ж, пад бокам бальшавіцкая мяжа. Мала сюды бальшавікі сваіх людзей перакідаюць рабаваць?

— А хіба-ж гэта ў нас было?

— У нас. У нашым кляштары. А дзе-ж!

— Ай, ах, ах-ах,—адно заахкаў хтосьці.—Гэта-ж трэба, у кляштар увабрацца!

— І то скажэце, васпане, што якраз ад аднаго слова адышоў, як яго хто гарматаю адкінуў. І чаму гэта?

Тут ужо той што расказваў і сам ня ведаў, што сказаць і зрабіў самае лепшае, што мог у гэтакім выпадку—зусім нічога не гаварыў больш, а значыцца прымушаны былі дагаворваць да канца тыя, што слухалі і гэтакім парадкам неўзабаве стала вядома тут перад ратушаю, а адгэтуль пайшло сярод некаторых засьцянковых жанчын і дайшло аж да касьцельнага цьвінтару, што некаторае ночы на горад меўся быць напад нейкіх грабежнікаў, а мнішка з кляштару мела ад бога шчасьце наперад усё ведаць і вышаўшы ўночы за кляштарную браму, адным словам сваім выратавала горад ад вялікага няшчасьця. А няшчасьце магло быць вялікае, бо гэтыя грабежнікі былі пасланы бальшавікамі з таго боку мяжы.

— А нікога не злавілі?—пыталі там ужо, ля касьцёлу.

— Злавілі,—знайшоўся гэтакі нехта што ведаў.

— А дзе іх злавілі?

Дык тут пачаліся дакладнасьці. Перш за ўсё знайшоўся гэтакі чалавек, што сам бачыў як сёньня зранку, «яшчэ пан пробаршч не пачынаў імшы, а толькі пан арганіст граў на арганах гадзінкі», вялі аднаго злоўленага грабежніка. Ён быў перадзеты за абарванца, і да твару яго была прыклеена барада зусім сівая.

— А куды яго павялі?

— Ну куды-ж яго павінны вясьці! Ведама куды!

— Аааааа.

— Айяйяйяяяяй.

— От-жа бачыце.

Тымчасам ужо хтосьці гаварыў тут, што бальшавікі больш панасылалі сюды сваіх людзей угаворваць народ, каб ён пераходзіў туды на іхні бок. Што яны там дакляроўваюць рай, а ня жыцьцё, а як толькі чалавек туды пяройдзе, дык там адразу становяцца ў яго па бакох два салдаты і гоняць чалавека секчы лес. Гэтак чалавек працуе, пакуль богу душу не аддасьць. Дык нават і варона тады ягоных касьцей ня знойдзе.

— Дык чаго-ж народ, дурны, слухае?—абурылася на народ жонка нейкага гарадзкога паўпанка.

— Што-ж ты з народам зробіш! Народ дурны!

Відаць у гэтым натоўпе не знайшлося ніводнага чалавека, які-б прылічаў-бы сябе да народу, бо ніхто не пакрыўдзіўся на тое, што народ дурны. Наадварот, пачалі гаварыць пра нейкі там народ гэтакія рэчы, што каб гэта была праўда, дык сапраўды шчасьлівы той, хто не належыць да народу.

Тымчасам скончылася імша і натоўп пачаў разыходзіцца з пад касьцёлу. Якраз у гэты час з новага гарадзкога астрогу кудысьці павялі некалькі чалавек. Натоўп з пад касьцёлу кінуўся ў той бок глядзець.

— А што, гэта можа тыя самыя?

— Напэўна тыя. Нездарма казалі.

Арыштаваных было чалавек чатыры. Сярод іх сапраўды быў стары з сівою барадою. Пра яго адразу і загаварылі:

— А што! От і той самы, што тут казалі, барада прыклеена.

— Э, дык гэта-ж той самы старац, што стаяў заўсёды ля касьцельнае брамы, з працягненаю рукою.

— Што, ён заўсёды стаяў ля касьцельнае брамы? А божачка мой, гэта-ж гэтулькі часу ён быў у нашым горадзе, выглядаў усё што тут робіцца і паведамляў на той бок бальшавіком.

— Дык гэта-ж шпіён, калі гэтак!

— Шпіён? Дзе шпіён? Каторы?

Тымчасам арыштаваных вялі рыначным пляцам проста да ратушы. Сяляне адрываліся ад вазоў і праводзілі іх зіркам. Раптам хтосьці гукнуў з возу:

— Гэта-ж унь Няміру павялі! Старога Няміру павялі!

І некалькі чалавек, пакінуўшы вазы, пайшлі сьледам. Арыштаваных павялі ў ратушу. Каб прапусьціць іх, натоўп ля ратушы падаўся ўбок і стары сівабароды чалавек, якога вялі, ўбачыў як стаяў ля самага праходу вусаты чалавек у старасьвецкім футры. Ён трымаў рукі ў рукавох і ня спускаў вачэй з арыштаваных. Стары чалавек, якога вялі, раптам загаласіў:

— Пане, паночку Марцынкевіч! Ці пазнаеце мяне? Ласкі прашу, зьлітуйцеся.

Ён ледзьве гэта выгаварыў. Яго штурхнулі далей і праз момант ён ужо, задыхваючыся, падніма̀ўся ўгару па ўсходах цёмнага корыдору. Натоўп стаяў перад ратушаю. У натоўпе гаварылі

зноў пра ўсё тое, пра што гаварылі тут раней і пасьля каля касьцёлу. Цяпер ужо і іншыя думкі тут падаваліся—народ сабраўся сюды і з кірмашу. Хтосьці моцна сказаў:

— Які-ж гэта шпіён! Гэта-ж стары з нашае вёскі. Ён ледзьве ходзіць.

Кароткая бравэрка ў глянсаваных ботах зноў штосьці тлумачыла ў натоўпе.

З ратушы вышаў белавусы пан. У корыдоры ён разьмінуўся з арыштаванымі. Стары Няміра, як ужо быў прыбіты і прыглушаны, усё-ж не пасьмеў абазвацца перад знаёмым панам аб літасьці. Можа-б ён гэта і зрабіў-бы гэта пасьля крыху, каб пан гэтак шпарка не прайшоў паўз яго. Цяпер, вышаўшы на ганак, і сыходзячы з яго, пан акінуў вокам натоўп ля ганку і пайшоў яшчэ шпарчэй.

— Быдла,—мармынуў ён, гледзячы на натоўп.

---

4. ПАДЗЕІ ЛЯ РАТУШЫ

Стары Няміра пазнаў Сурвільчыка, але нічога на ягоным твары не зьмянілася ад гэтае нечаканасьці: як-бы стары быў упэўнены ў тым, што гэта так і павінна быць, як-бы даўно ён ведаў, што гэтаму чалавеку тут месца. Сурвільчык сядзеў у пустым пакоі, куды ўвялі Няміру. Глянуўшы на старога, ён вышаў і на яго месца увайшоў другі дапытнік. Няміра цяпер ня думаў пра чалавека, што не захацеў, ці ўсё-ж не пасьмеў яго дапытваць і напэўна ня мог цяпер стары ўжо так ясна расказаць пра яго каму небудзь, як калісьці расказваў пра яго і ягонага бацьку ўночы партызану, калі варочаўся дадому з польскага абозу.

Дапытвалі старога доўга. Сьвяточны кірмаш у гарадку канчаўся, калі яго павялі назад. Ён ужо быў рад цяпер астрогу, там, прынамсі, хоць ня крычыць на яго бесьперастанку ніхто, выцягваючы з яго вуснаў тое, пра што стары і ня ведае нават. Тут хоць ня кожную хвіліну б'юць яго.

— Няміру зноў павялі!—загукаў хтосьці паміж вазоў.

— Зараз мусіць і нашых мужчын будуць весьці!—яшчэ гукнуў голас.

Натоўп паваліў сьледам за старым, пакуль паліцыянты не пачалі адганяць назад людзей. Тады, нейк неўзаметку, натоўп стаў шчыльна зьбірацца ля самае ратушы.

— Усе да ратушы!—гукала некалькі галасоў,—патрабаваць каб выпусьцілі нашых людзей!

— Годзе трымаць іх!

— Завошта гэта іх? Тады ўсіх трэба браць, бо ўсе гэтак як яны хочуць есьці, папарабіўшы да сёмага поту!

Кірмаш адразу зьмяніўся. Фурманкі раптам зьнiклі: баязьлівыя рушылі з гарадка дадому, сьмялейшыя ад'ехалі далей, у вуліцы, у дварох і стадолах пакінулі коні і вярнуліся назад, патрабаваць, або проста глядзець, пакуль яшчэ нічога страшнага тут ня было. А шмат назьбіралася і тых, што протэставалі сапраўды і другіх заахвочвалі. Выявілася, што тут абазваліся парабкі з панскага маёнтку, што тут і работнікі з прыгараднае цагельні, што тут людзі і з пільні. Натоўп вырас. Кіраўнікі людзкое абуранасьці мусіць чакалі гэтакага моманту напагатове, бо раптам пайшлі па руках лістоўкі. Там вычытвалі заклік заразжа патрабаваць: выпуску арыштаваных сялян, зьмяншэньня гадзін рабочага дня на пільні і цагельні, павялічэньне пэнсіі і ардынарыі парабком у блізкіх тут панскіх маёнтках, скасаваньня выплаты пану і асаднікам за скошаную некалькімі вёскамі спрэчную сенажаць, за што пасьпела нарасьці процантаў больш, як было там тае сенажаці.

Натоўп вырас вялікі. Аднекуль выбухнулі чырвоныя палотнішчы з надпісамі. Натоўп расьцягнуўся ў дэмонстрацыю.

Ужо тады, калі рабочы з пільні сказаў кароткую прамову, у натоўпе заўважылі, што на рагох вуліц пры пляцы зьбіраюцца паліцыянты. Тады вышлі на ганак ратушы некалькі чалавек. Пазналі сярод іх—Стафана Марцынкевіча, войта Мазавецкага, Сурвільчыка, ксяндза... Марцынкевіч не гаварыў свае прамовы з ганку ратушы: а як-жа, ён-жа не жандар, ня службовец тутэйшы, не прадстаўнік улады, ён проста паважны грамадзянін гэтага гарадка, «зарабляе сабе на кавалак хлеба службаю ў князя». Ён пачаў гаварыць з таго самага возу, з якога сышоў нядаўна рабочы. «Беларусы самі павінны падтрымліваць парадак у дзяржаве, бо ўсялякі непарадак на руку бальшавіком. Дзяржава ўжыве супроць нас сілу, калі мы будзем вар'явацца тут з гэтымі

сьцягамі. Мы павінны, калі чаго хочам патрабаваць ад дзяржавы, заявіць законна, праз гміну, праз войта, праз староства...»

— Вон!—загукалі галасы.

Натоўп зьмёў Марцынкевіча з возу і рушыў да ратушы. Пярэднія ўжо ўзышлі на ганак. Мазавецкі і Сурвільчык зьніклі ў корыдоры.

— Выпусьціць арыштаваных!

— Зямлі дайце! Жыць няма на чым, усё у паноў апынулася!

— Рабіць няма чаго, з голаду ўміраць трэба!

Дзьверы ў ратушу раптам зачыніліся і ў той-жа момант з двух бакоў грунулі поліцыянты з карабінаў у паветра. Дэмонстрацыя застыла на месцы і сурвільчыкаў голас з адчыненага акна абазваўся на ўвесь пляц:

— Ад імя мясцовае ўлады загадваю ўсім разысьціся!

Некалькі каменьняў паляцела ў тое акно і натоўп закрычаў, заварушыўся. Парабкі пайшлі з песьняю паўз будынак на другі бок яго. За імі рушылі ўсе. Поліцыянты зноў далі залп. Некалькі параненых чалавек звалілася на зямлю. Пасьля зноў стрэлілі. Зноў некалькі чалавек упала. З-за рогу ратушы вымчалася конная поліцыя. Яе было многа. Яна проста рушыла з коньмі на людзей. Дэмонстрацыя была разагнана; яна пакінула пасьля сябе на пляцы крывавыя сьляды і трупы.

Праз некалькі гадзін, уночы, пачалася аблава па ўсім гарадку і па прыгарадных вёсках. Усё арыштоўвалі. Новы астрог у гарадку ледзьве зьмясьціў усіх.

Праз дзён некалькі пусьцілі толькі аднаго Няміру. Зьбіты, змучаны, ён зноў заняў сваё месца, з працягненаю рукою, ля касьцёлу.

Сымон Чуйка тады, калі была дэмонстрацыя ў гарадку, таксама быў там. Ён дэмонстраваў разам з усімі, з радасьцю бачачы навокал сябе чалавечае мора. Як пайшлі былі па руках лістоўкі, нейкае пачуцьцё падказвала яму ўсё, што тут недзе павінен быць ягоны Рыгор. Ён шнарыў паміж людзей, пасьля ішоў разам з усімі ў дэмонстрацыі. Перад ім адно мільгалі людзкія сьпіны і ногі, ён прабаваў, разам з усімі, сьпяваць, пасьля, як гаварыў рабочы з пільні прамову, прыглядаўся—калі пачне гаварыць ягоны Рыгор. Нарэшце ён утаміўся ад гэтага шуканьня, ён ужо сышоў быў з часткаю натоўпу ў вуліцу, як пачулася страляніна. Ён адышоўся далей у вуліцу, пасьля зноў выходзіў на

пляц, як ужо там пацішэла, пасьля пачуў чыюсьці перасьцярогу, што там арыштоўваюць усіх, ловяць і ён падаўся на самы выхад з гарадка. Там яго агарнуў вечар і ён, не прычакаўшы спатканьня з Рыгорам, пайшоў туды, дзе быў усе гэтыя дні: у тую хату, што стаяла на раскарчоўках і з якое пан выганяў чалавека. Была ноч, калі ён прышоў туды. У хаце агню ня было, але там ня спалі. Чуйка заўважыў гэты рэзрух, яшчэ калі быў на дварэ. Сенцы былі адчынены і хтосьці быў там.

— Хто прышоў?—запытаў з сянец голас.

— Я,—абазваўся Чуйка.

— Ну дык як ты? Надумаўся ўжо, ці яшчэ ўсё думаеш?

Чуйка адно сказаў:

— Ня ведаю як з Рыгорам маім. Можа больш яго і ня ўбачу. Кажуць ён недзе тут поблізу.

— А ты ведаеш, што ў вёсцы ўжо арыштоўваюць? Кажуць сёньня ў горадзе што рабілася... страх...

— Гэта я ведаю.

Праз некалькі хвілін і Чуйка пачаў зьбірацца. Праўду кажучы, якія там маглі быць зборы—адно хлеба кавалак паклаў чалавек за пазуху.

Людзям шэнціла: ноч была вельмі цёмная, а Чуйка хіба мог дрэнна ведаць гэтую мясцовасьць? Каржакаваты хвойнік прытуліў іх у сабе тады, калі неўзабаве павінна было заняцца на дзень.

Іх было пяцёра. Чуйка, чалавек, якога пан выганяў з хаты, жонка яго і двое дзяцей. У гэтым хвойніку яны перадыхнулі. Яны, тулячыся да хвоі, баяліся паварушыцца—усё ім здавалася, што іх хтосьці бачыць і верне іх зараз назад.

Як добра ўднела, яны ўбачылі новую выежджаную дарогу з хвойніка да вёскі. Гэты канец вёскі скочваўся ўжо ўніз, у лог. Раней вёска канчалася не даходзячы да гэтага месца. Людзі стаялі на ўзгорку і глядзелі перад сабою. Чуйка бачыў тую мясьціну, якую пакінуў быў год за дзесяць да гэтага.

На краю хвойніку, на ўзгорку, будыніна—доўгая, новая, глядзела ў лог вокнамі з пад белае гонты. Гушкавае хаты там ня было.

Налева ад хвойнічку, дзе Чуйка прывык калісьці бачыць сурвілаў хутар, было чыстае месца. Быў засаджаны малады вя-

лікі сад, а рэшта—было поле, роўнае; ральля чарнела з пад лёгкага першага сьнегу. Уся мясцовасьць адгэтуль была як на далоні. Вёска даходзіла новымі хатамі, каб траха дык да самага-б гэтага месца. Вялікія новыя пабудовы стаялі і ўбаку ад вуліцы. Сярод іх—Сымон Чуйка пазнаў гэты дом адразу, пабудаваны калісьці на новым хутары Сурвілам—стаяў ён цяпер пасярод новых будынкаў, перанесены ў вёску. «Школа»—прачытаў на ім Сымон Чуйка.

На даляглядзе сінелі зімовыя лясы. Гасьцінец ішоў проста ў шырокае поле.

---

5. ЛЕАПОЛЬД ГУШКА

Трэба было ведаць Леапольда Гушку раней, гэтак як ведаў яго калісьці Сымон Чуйка—тады калі яшчэ Леапольд Гушка рваў камяні на пяўрадлівай панскай камяніцы, а пасьля сплачваў за яе ўсім жыцьцём сваім Сурвілу, трэба было тады ведаць яго, каб цяпер адчуць і ўбачыць няспынны поступ рэвалюцыі. І Сымон Чуйка ўбачыў перад сабою сьляды гэтае рэвалюцыі, калі толькі што спаткаўся з Леапольдам Гушкам.

Абшарпаны і змучаны Сымон Чуйка адразу адчуў, што і ён сам прынёс сюды на вялікую справу сваю цягавітасьць.

Леапольд Гушка стаяў перад Сымонам Чуйкам—высокі, цьвёрды, спакойны. Густая сівая кучаравасьць была ў яго на галаве, упартыя маршчыны праходзілі праз лоб. Чуйку здавалася, што гэта ён адзін тут мог зьмяніць гэтак мясцовасьць. Ужо ў наступныя дні, як стаў ён разам з усімі на работу ў гэтым прыгранічным колгасе, ён і сам адчуў сябе гэтак, як-бы быў тут заўсёды і разам з усімі, і з Леапольдам Гушкам пачынаў і цяпер вядзе далей гэтую справу.

— Ты кажаш, што шкадуеш што не пабачыўся перад адыходам сюды з сваім Рыгорам?—казаў Леапольд Гушка Чуйку,—дык ты сапраўды добры работнік. Бо ты не гаворыш што шкадуеш, што Рыгор астаўся там, ён-жа там, ты сам-жа гаворыш, недзе робіць рэвалюцыю. Ты адно паслухай...

І ён дастаў з кішэні конвэрт, а з яго два лісты

— Бачыш, адзін па-нямецку пісаны рукою Эдварда Лявэра, а от пераклад, каб я, значыцца, прачытаць мог. Ён гэтак і пры-

слаў, у Маскве яму пераклалі, бо ён быў у Маскве нядаўна з рабочаю дэлегацыяй з Нямеччыны.

— ... У нас нядаўна, перад маім ад'ездам сюды, была партыйная конфэрэнцыя. Мы рыхтуемся да агульнае забастоўкі рабочых на капальнях. А гэтая наша забастоўка павінна перакінуцца на іншыя рабочыя цэнтры. Мы выказалі протэст супроць новага астрожнага рэжыму ў Польшчы і супроць арыштаў у нас...

... Тут, у Маскве, бачыўся я з тваім Адасем. Я ня ведаў яго дагэтуль. Ён сам прышоў да мяне, як прачытаў прозьвішчы дэлегатаў ад нямецкіх рабочых. Ён казаў, што памятае маё прозьвішча з расказаў вашых яму пра мяне...

— А Адась твой у Маскве?

— У вайсковай акадэміі. Ён быў у арміі праз увесь час, як выехаў з гарадка з рэўкомам, як находзілі палякі. Камандваў на фронце вайсковымі часьцямі аж да канца вайны. Аж да гэтых год служыў у арміі, а цяпер падаўся ў вайсковую акадэмію.

— А Антусь?

— А Антусь—дык гэты пайшоў у іншую навуку. Вучыцца ён пачаў позна: ён-жа ня мог змалку вучыцца, як-жа ён мог! Сам ведаеш. А ў вайну, як толькі вышаў тады з лесу, як нашы прышлі, як цябе былі тады забралі, тады гэта рабілася, дык у армію пашоў. Там быў да канца вайны, а адтуль на малы час прышоў быў дадому. У горадзе астаўся, там дзе з часьцю сваёю стаяў перад водпускам зусім дадому. Рабіў там на заводзе першыя гады, пасьля на рабфак пайшоў, а цяпер на інжынэра канчае... А Марылькі з Паўлам няма таксама тут. Павал рабіў раней тут, а гэта перакінулі яго ў іншы колгас. Ён там работу наладжвае. Там і Марылька—за старшую брыгадзірку была ўсё гэтае лета. Так што я тут, з нашай сям'і, адзін з старою астаўся. Старая больш не абжынае сярпом камянёў, што асталася сярод жыта—ня ўсім я тады камянём на тэй дзялянцы даў быў рады. Ты памятаеш. Сымон, як я быў тады ў тэй хаце пры хвойніку?.. Ну давай, я табе дачытаю да канца, што піша Эдвард Лявэр.

— ... Тут мы з тваім Адасем доўга былі разам. Да нашае дэлегацыі прыходзілі нямецкія рабочыя, што працуюць у Маскве. Да нас прыходзілі і амэрыканскія рабочыя. Да нас прыходзілі і палякі. Шмат адкуль людзі тут ёсьць. Мы з Адасем хадзілі пасьля да амэрыканскіх рабочых. Перад нашым ад'ездам дадому ў нас быў міжнародны тут рабочы мітынг. Я пішу табе перад самым

выездам і вельмі шкадую, што не выпадае мне быць у цябе, паглядзець, як вы цяпер ведзяце рэволюцыю праз сваю мясцовасьць, пабачыць знаёмых людзей. Мне Адась гаварыў, што вы на самай граніцы, што гарадок той і пільня тая, дзе я калісьці з Антусём тваім працаваў, у Польшчы...

— Пільня тая?.. Там і мой Рыгор гэтыя гады быў...

— Мяне цяпер на вайну больш не пагоняць. А пагоняць, дык на сваю галаву. Гэта самае сказалі і ўсе на нашым мітынгу—і амэрыканцы, і палякі, і нашы землякі...

Цяпер Сымон Чуйка як-бы раптам вышаў з аднаго і ўвайшоў у другі плян сьвету. І ён цяпер глянуў на самога сябе не як на пакрыўджанага лёсам чалавека, што праседзеў гэтулькі год у турме. Гэтакаю ён знайшоў і старую жанчыну, што калісьці была за гаспадыню ў трухлявай хаціне на ўзьлеску.

Ужо ў наступныя дні ён спатыкаўся з ёю раніцаю, калі ішоў разам з усімі на працу, а яна ішла на сваю. Даваў ён добры дзень і чуў, што яны абое, можа гэтак як ніхто з тутэйшых людзей, разумеюць тое, як іх перамалола жыцьцё.

Леапольд Гушка, упарта, як калісьці рваў тыя камяні ля хвойніку, вёў сваю работу. Гэтая раньняя зіма спаткала яго новымі клопатамі новае гаспадаркі. У колгас прыходзілі новыя людзі з таго боку. Там пятрэлі на ветры попелішчы ад іх хат, і праз каторы ўжо год гэта, дык, яны, гэтак як Сымон Чуйка, знаходзілі сабе долю і волю тут. Калгас будаваў новыя хаты. Леапольд Гушка, пільным вокам спрактыкаванага гаспадара, сам плянаваў месца, вылічваў дні, матэрыял і рабочыя рукі. З самага ранку яго бачылі ля колгаснае конторы, увечары дзе-небудзь на людзкім зборышчы.

Сьнегу гэтую зіму было мала спачатку зімы і пад самую мяжу відаць было, як тырчыць з пад белага засьцілу бадыльлё засохлага зельля, якім там урос гасьцінец. Апусьцелы тут, ён ажыў крыху далей, дзе ад новага канца вёскі брукаваўся ён каменем: кучы гэтага каменьня ляжалі паўз яго скрозь. З яго відаць быў новы будынак на ўзьлеску, дзе стаяла калісьці тая хаціна: там нядаўна выбудавалі колгасную абору. Скрозь па гасьцінцы, да самае вёскі, і па ёй, перад хатамі, стаялі слупы— яшчэ дроту на іх ня было, але ўжо ў бліэкім мястэчку канчаўся будынак электрастанцыі.

Праз некалькі дзён пасьля таго як Сымон Чуйка перайшоў на гэты бок, польскія газэты яшчэ сьцьвердзілі новыя пераходы сюды сялян. Паведамлялася, што парабкі і сяляне кідаюць усё і ідуць сюды. А нарэшце газэта тлумачыла, што гэта зноў бальшавіцкія агенты падгаворваюць людзей ісьці на згіненьне.

Усю тую зіму польскія газэты раз-по-разу скардзіліся на гэтых «бальшавіцкіх агентаў».

Тэй зімы Леапольд Гушка быў на раённым зьезьдзе саветаў. Зьезд абраў яго за дэлегата на Усебеларускі зьезд саветаў.

. . . .

З няпрывычкі кіраваць гэтакім вялікім сходам, чалавек спачатку сумеўся. Пасьля як сказаў—«шостае паседжаньне Ўсебеларускага зьезду саветаў пачынаем»—падбадзёрыўся. «Працяг спрэчак па дакладзе аб колгасным будаўніцтве. Слова мае...

Ён быў сівы, высокі, моцны з твару і з постаці, гэты сёньшні чарговы кіраўнік паседжаньня зьезду. Ён сядзеў на сваім месцы ў прэзыдыуме і штосьці паволі запісваў у свой блёкнот. Кучаравая сівізна сыходзіла ў яго ззаду на галаве на шыю. Ён даваў слова прамоўцам.

Прамоўцы зьмяняліся часта. Адзін затрымаў на сабе пільную ўвагу сёньшняга старшыні паседжаньня. Гэта быў чалавек паджылы. Апранены ён быў у кароткую суконную вопратку, на якую клаўся каўнер падапраненага падыспад кажушка. Перад тым як гаварыць, ён разгладзіў вусы, шырака паклаў рукі на накрытую чырвоным аксамітам з жоўтымі фрэнзьлямі па краёх, трыбуну. Некалькі хвілін ён маўчаў, падбіраючы першае слова. У гэты момант старшыня і пачаў пільна прыглядацца на яго.

— ... Мяне на вайну былі забралі з немцам біцца. На вайне як дало мне было зямлёю ў грудзі, дык пасьля гэтага мне сказалі—больш ты ваяваць ня можаш, дык ідзі ты сабе дадому. Ты, кажа, цяпер вольны. Я падхапіў гэтую сваю волю і рушыў з ёю дадому. А які там у мяне быў дом! Панская афіцына заўсёды была мне дом. Сям'ю сваю быў знайшоў недзе ў сьвінуху нейкім у двары, але затое сам я быў ужо вольны. Вольны, значыцца, і ад рук, і ад кавалка хлеба. Ты, кажа мне тады пан, які ты будзеш парабак, калі ты здароўя ня маеш. Мне трэба людзі здаровыя. Дык я гэтакі тады стаў адразу вольны, што хоць кладзіся ды ўмірай. Гэтак-жа яно і рабілася. Пайшоў я

тады бадзяцца па сьвеце, каб дзе гэтую сваю волю з плеч скінуць...

Пасьля яго гаварыла жанчына. Старшыня паседжаньня ня спускаў вачэй з нядаўнага прамоўцы. Як скончылася паседжаньне, ён знайшоў яго ў фойэ.

Розьніца ў гадох была паміж імі не малая, але яны адразу пазналі адзін аднаго.

— Гушка?—сказаў той чалавек адразу, як толькі старшыня паседжаньня працягнуў яму руку.—Я глядзеў раней усё на цябе, ды ўсё сам сабе ня верыў...

— Не забыўся, значыцца, як ты тады, даўно, калісьці, хапіў быў за павады маіх коняй, калі яны пусьціліся бегчы па ральлі, як са мною аконам распраўляўся?.. Дзе-ж ты цяпер?

— У №-скім колгасе.

— Дык нам-жа разам дадому ехаць будзе...

Зьезд тады падыходзіў да канца. Зьезд ухваліў пастановы пра пабудаваньне новых фабрык і заводаў, пра будаваньне некалькіх новых раённых электрастанцый. Гэтае апошняе пытаньне ставіў на галасаваньне Леапольд Гушка.

Ужо ў апошні дзень зьезду Леапольд Гушка, праглядаючы газэту, прабег вачыма кароткую нататку—перадрук з польскіх газэт. Ён памеркаваў, што яшчэ дзён праз два, не раней, выедзе дадому і выразаў гэтую нататку з газэты і паслаў з кароткім лістом у свой колгас Сымону Чуйку. От што пісалася ў гэтай нататцы:

«Бастуюць парабкі па маёнтках. Паліцыя шукае арганізатара забастовачных комітэтаў, Рыгора Чуйку!»

Леапольд Гушка і колішні ягоны таварыш парабак з двара, з якім яны цяпер спаткаліся на зьезьдзе, трымаліся разам, аж пакуль ня выехалі разам дадому ў адну дарогу. Гушка на ўсіх вялікіх станцыях пытаў новых газэт і шукаў у іх навін пра заходнія падзеі. Высокая постаць яго была ўвесь час з газэтаю ў руках ля вагоннага акна. Спачатку ён глядзеў як беглі за акном асьнежаныя прасторы, пасьля сеў, каб больш ужо не адрывацца ад газэт. Халявы высокіх ботаў яго прыгнуліся пад каленямі.

Пасьля цягніка, з позьняе раніцы і аж да змроку, таварышы ехалі ў павольных сялянскіх санях. Ехалі гасьцінцам скрозь, пакуль не зачарнеўся перад імі, крыху ўправа, хвойнік. Тады яны ўзялі ўлева, у новую вуліцу. Быў ціхі змрок. Яны выразна чулі,

як па той бок мяжы, у княжым замку, замкавая вежа вызваніла гадзіны. Яны былі ўжо дома, у тым прымежным колгасе, дзе жыў Гушка. Яго таварыш заяжджаў да яго. Яны сышлі з саней і пайшлі паволі. Чорныя вежы гарадка, ў мясцовасьці ачышчанай ад лесу, вырысоўваліся на змрочным адлежным небе. Раптам Леапольд Гушка паказаў рукою ў той бок і, прыпыніўшыся, пачалі яны ўдвух глядзець туды. Управа ад гарадка, дзе быў маёнтак белавусага пана, зашыбала раптам угару полымя. Гэта было гэтак блізка, што адсюль відаць было, як узьлятаюць снапы іскраў над агнём. У вячорным небе гэта было відаць ім выразна.

ЭПІЛЁГ

1

ГАЗЭТНАЯ ХРОНІКА

Трэці дзень ня спыняюцца вулічныя масавыя дэмонстрацыі і рэволюцыйныя выступленьні нью-ёрскіх беспрацоўных і фабрычных рабочых.

У Кітаі атрады кітайскай Чырвонай арміі захапілі новыя тэрыторыі. У Шанхаі пачалася ўсеагульная забастоўка рабочых на ўсіх прадпрыемствах.

Пачалася забастоўка ангельскіх гарнякоў.

Паўстаньне нэграў у Амэрыцы.

Забастоўка бомбэйскіх тэкстыльшчыкаў перакідваецца на прадпрыемствы іншых гарадоў Індыі. Узброеныя паўстаньні індыйскага сялянства.

Акруговая конфэрэнцыя комуністычнае партыі горнага Шлёнску ў Польшчы вырашыла сьпешна рыхтавацца да забастоўкі рабочых на капальнях.

Няспынныя мітынгі беспрацоўных у Варшаве.

Паўстанскі рух сялянства ў Заходняй Беларусі і Украіне.

Забастоўкі ткачоў у Беластоку і Лодзі.

Паўстаньні на колёніяльных плянтацыях на выспах.

Забастоўка гарнякоў у Нямецкай Сілезіі.

. . . .

. . . .

. . . .

2

Дакладчык.

(з трыбуны польскага сойму)

Усходнія ўскраіны Польшчы ўдубальт поўны комуністычнае агітацыі. Дык і змаганьне з комунізмам тут павінна ісьці ўдубальт...

Голас.

(з лавы комуністычных дэпутатаў)

Абярнеце палову дзяржаўнага бюджэту на турмы.

Старшыня.

Заклікаю вас да парадку.

Дакладчык.

Мы чулі ўчора з гэтай трыбуны нахабнае выступленьне комуністычнага дэпутата...

Голас.

Калі з жывога нявольніка зьдзіраюць скуру і калі ён будзе спрабаваць бараніцца, дык гэта, значыцца, нахабнае выступленьне?

Дакладчык.

Мы ня можам тут вырашаць спакойна дзяржаўныя справы, калі яны ўздымаюць люд на ўсялякія дэмонстрацыі...

Голас.

Пасадзеце некалькі мільёнаў насельніцтва ў турмы і тады будзе вам тут латвей гаварыць.

Старшыня.

Яшчэ раз заклікаю вас да парадку. Вы, пане пасол, павінны быць удзячны за тое, што вас выпусьцілі з турмы.

Голас.

Я ўдзячны за гэта тым рабочым, якія сваімі дэмонстрацыямі не даюць вам тут спакойна гаварыць пра шыбеніцы ім.

Пасьля гэтага падняўся гармідар; выгукі. Старшыня застукаў па трыбуне, стараючыся ўлягаваць цішыню.

. . . .

3

У самых бедных, забруджаных галечаю кварталах гораду, на вузкай вуліцы, у пакоі старога дому, упоцемку гаварылі ціха некалькі чалавек.

— Табе, Рыгор, ня можна больш быць тут.

— Выбірайся з Беластоку, таварыш Чуйка.

— Табе трэба цяпер быць на самым усходзе, на сваёй радзіме. Ты там усё добра ведаеш. Ідзі пад сваю вёску.

Малады чалавек, высокі, зусім з юнацкім выглядам, неўзабаве вышаў ціха на вуліцу. Стараючыся не нарывацца на рухавыя вочы пэўных людзей, ён прахадзіў нейкі час па вуліцах, пасьля сеў на цягнік. Цягнік ішоў да канца ночы і ўдзень.

Чалавек сышоў з цягніка на глухой станцыі. У пустой «рэстарацыі» ён пасядзеў хвілін з дваццаць, нагледзеў сялянскую фурманку і паехаў. Ён быў у кажушку і здавалася, што гэта таксама маладзы фурманшчык. Яны ехалі бітым гасьцінцам кілёмэтраў з пятнаццаць і ўехалі ў глухенькі гарадок. Там ён разьлічыўся з сваім фурманшчыкам і зараз-жа знайшоў трухлявую старасьвецкую Еселеву стадолу.

— Ага, таварыш малады Чуйка,—спаткаў яго Ёсель і павёў яго ў глухую каморку з дзьвярыма ў стадолу,—адпачні, тут цябе ніводзін сабака ня знойдзе. Я падпільноўваць буду. Паведаміць тваіх таварышоў што ты тут, ці ты сам?..

Аднаго дня малады Чуйка ішоў у гарадку вуліцаю. Было яшчэ рана. Званілі зараз аж на трох званіцах. З пустога пляцу ён падаўся ў вуліцу. Там заўважыў натоўп людзей і шмат панскіх фаэтонаў. Ён ушыўся ў натоўп. Там быў вялікі касьцёл сярэднявечнае архітэктуры. У няжывой позе сваёй стаялі над уваходам у яго барэльефныя постаці акамянелых біскупаў. Натоўп быў ня вельмі вялікі. Шмат панскіх слуг, падпанкаў, вусатых дзядзькоў у добрых гаспадарскіх суконных сьвітах з капюшонамі. Дзяцюкі з выглянсаванымі халявамі.

Арганы загралі ў касьцеле. Дзьве маладыя гарадзкія жанчыны, робячы перад глянсаванымі дзяцюкамі сьціплы выгляд і, разам з тым, стараючыся паказаць ім неўзаметку, што каралі ў іх спускаюцца з голае шыі на грудзі, і што каралі гэтыя мала чым не падобны да сапраўдных дарагіх панскіх караляў, сьпявалі адна аднэй, сумысьля перад дзяцюкамі:

— Як мне млосна стала, калі пан пробаршч канчаў казаць пра бальшавіцкія зьдзекі над народам.

З скуры лузаліся, каб выгаварыць не «па-просту», а папольску:

— Невядома ці пан пробаршч по мшы будзе чытаць адозву ойца папёжа рымскего, ці...

Арганы сьціхлі. Дзьве жанчыны неўзаметку пераміргнуліся з дзяцюкамі і пайшлі ў касьцёл. Дзяцюкі рушылі за імі. У цішыні раптам пачуўся старэчы голас. Загула лера. Паджылы шляхціц

выскачыў з касьцёлу і затрос перад старцамі кулакамі. Старцы сьціхлі. Малады чалавек, што прыехаў гэтымі днямі ў гарадок, акінуў вокам старэчы натоўп. Іх было многа. Сярод іх нават і калек было мала. Проста гэта былі абшарпаныя людзі, у брудных лахманох, сьціснутыя, сагнутыя. Яны выбіраліся на вуліцу і па той бок брамы пачалі разьмяркоўвацца паўз дубовы тын. Сярод іх быў адзін стары чалавек, белы ўвесь, асьнежаны сівізною. Ён моўчкі стаяў з працягненаю рукою.

Малады чалавек, зірнуў на яго, спалатнеў раптам, ня ведаючы—загаварыць з ім, ці не. Пасьля неўзаметкі падышоў пад яго.

На замкавай вежы выбіла гадзіну. Малады чалавек тады вышаў на рог вуліцы і стаў чакаць. Чакаў ня доўга. Неўзабаве пачалі выходзіць дэманстрацыі: вучні закрытых беларускіх школ, парабкі з бліжэйшых двароў, рабочыя з пільні, з цагелень...

Чалавек далучыўся да дэманстрацыі і павёў першую колёну касьцельнаю вуліцаю на пляц. Там ён пачаў гаварыць.

«... Не ад мора да мора, а ад мора да СССР, (а ад Віленшчыны да Меншчыны, ад Львоўшчыны да савецкае Украіны ўдубальт!) ляжыць краіна з скрываўленым целам...»

Дэманстрацыя пайшла бураю па вуліцах гарадка.

Паліцыянты стралялі, а дэманстрацыя, разышоўшыся, зноў сыходзілася і зноў залівала вуліцы. Бачылі ў гэтым людзкім струмені сівага чалавека, якога раней прывыклі бачыць ля касьцельнае брамы з працягненаю рукою. Ён як ажыў раптам, гэтак зьмяніўся ён. Ён ішоў разам з усімі, падняўшы кулакі ўгару і выгукваў наконт спаленых вёсак, наконт замучаных у турмах людзей, наконт старэчае торбы... Яго голас зьліваўся з навальнічнымі гукамі запоўненых людзьмі вуліц.

4.

Парабкі з афіцын стралялі ў панскі палац, выганяючы адтуль паліцыянтаў. Перад палацам на сьнезе трапятаўся, праколаны штыхом, белавусы пан. Мазавецкі аддаў богу душу ў агні свайго падпаленага хутару. Вецер гнаў і раскідаў полымя з панскіх маёнткаў. Трашчала ў агні смольная хвоя на панскіх аборах і стайнях. Чырвоныя сьцягі зьяўляліся на скрыжаваньнях дарог.

Лясы жылі тысячамі паўстанцаў. Пакінуў існці дым з фабрычных комінаў. Асірацела ад выгнанага староства гарадзкая ратуша. Касьцельныя і кляштарныя званы баяліся абазвацца. Вячорная смуга асьвечвалася полымем па ўсім даляглядзе. Паўстанцы чыталі адозвы заводаў, забастоўкі і паўстаньні гарадоў абзываліся па маёнтках і вёсках. Чуліся громы з капалень, з акіянскіх флётаў, з гарачых плянтацый, з кітайскіх разлегласьцяй, з заакіянскіх гарадоў. Праз гром і дым, агонь і кроў чуўся твар новых Савецкіх рэспублік.

Выйдем на улицу [illegible]